ESKİ UYGURCA
MAİTRİSİMİT NOM BİTİG'İN DİLİ

Asuman BAŞ

(Yüksek Lisans Tezi)

ESKİŞEHİR, 2020

ESKİ UYGURCA
MAİTRİSİMİT NOM BİTİG'İN DİLİ

Asuman BAŞ

T.C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Türk Dili Bilim Dalı
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ESKİŞEHİR, 2020

T.C. ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Asuman BAŞ tarafından hazırlanan "Eski Uygurca Maitrisimit Nom Bitig'in Dili" başlıklı bu çalışma 18/06/2020 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/Türk Dili Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Şaban DOĞAN

Üye Prof. Dr. Ferruh AĞCA

(Danışman)

Üye Prof. Dr. Bülent GÜL

ONAY

…./…./2020

Prof. Dr. Mesut Erşan

Enstitü Müdürü

18/06/2020

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması hâlinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Asuman BAŞ

ÖZET

ESKİ UYGURCA MAİTRİSİMİT NOM BİTİG'İN DİLİ

BAŞ, Asuman
Yüksek Lisans-2020
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Ferruh Ağca

Toharcadan Türkçeye çevrilmiş dinî bir metin olan Maitrisimit Nom Bitig, kolofon kayıtlarında yer alan bir tarih bilgisi olmaması sebebiyle araştırmacılar tarafından dil özelliklerine göre tarihlendirilmiş ve çoğunlukla erken tarihli Budist Uygur metinleri içerisinde ele alınmıştır. Bu çalışmada Maitrisimit Nom Bitig'in, Eski Uygurca metinlerde yer alan genel dil özelliklerinin gösterilmesi yanında metnin ayırt edici dil özelliklerinin tespit edilmesi amaçlanmış ve bu doğrultuda Türk dil tarihi içerisindeki yeri ile ilgili bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Ele alınan fonolojik ve morfolojik özellikler başta Türk Runik harfli metinler ile Uygurca yazmalar olmak üzere tarihî Türk yazı dillerindeki şekilleri itibariyle değerlendirilmiş ve bundan hareketle de metindeki bazı özelliklerin bir diyalekt yansıması olduğu, bazılarının ise metnin *eskicil* ve *yenicil* dil özelliklerine işaret ettiği gösterilmiştir. Maitrisimit Nom Bitig'in erken tarihli olduğu bilgisine ek olarak metnin sergilediği ayırt edici bu dil özellikleri ile Eski Uygurca metinler arasında bir *ara eser* olma özelliği taşıdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Maitrisimit Nom Bitig, Eski Uygurca, Fonoloji, Morfoloji.

ABSTRACT

LANGUAGE OF OLD UYGHUR MAITRISIMIT NOM BITIG

BAŞ, Asuman

Master Degree-2020

Department of Turkish Language and Literature

Advisor: Ferruh Ağca

Maitrisimit Nom Bitig, a religious text translated from Tocharian into Turkish, is dated by researchers according to linguistic characteristics due to the lack of historical knowledge in the colophon records and is mostly evaluated in early dated Buddhist Uyghur texts. In this study, besides showing the general language features of Maitrisimit Nom Bitig in texts written in Old Uyghur Turkish, it was aimed to determine the distinctive language features of the text and in this direction, it was tried to achieve a conclusion about its place in Turkish language history. The phonological and morphological features was discussed in terms of their form in historical Turkish languages, especially texts written Turkish runic letters and Uyghur manuscripts, and it was shown that some of the features in the text were a dialect reflection, while some have been shown to refer to the text's oldish and newish language features. In addition to the knowledge that the Maitrisimit Nom Bitig is early dated, it was concluded that the text had the characteristic of being an intermediate between these distinctive language features and texts written in old Uyghur Turkish.

Key Words: Maitrisimit Nom Bitig, Old Uyghur Turkish, Phonology, Morphology.

İÇİNDEKİLER

ÖZET v

ABSTRACT vi

KISALTMALAR ix

İŞARETLER xii

ÖN SÖZ xiii

GİRİŞ 1

I. BÖLÜM

BUDİZM VE TÜRKLERİN BUDİZM İLE TEMASI

1. Budizm 4

2. Türklerin Budizm ile Teması 10

II. BÖLÜM

MAİTREYA VE ESKİ UYGURCA MAİTRİSİMİT NOM BİTİG

1. Maitreya 16

2. Eski Uygurca Maitrisimit Nom Bitig 17

2.1. Eski Uygurca Maitrisimit Nom Bitig'in Dili 22

2.2. Eski Uygurca Maitrisimit Nom Bitig Üzerine Yapılmış Çalışmalar 29

III. BÖLÜM

MAİTRİSİMİT NOM BİTİG'İN FONOLOJİK ÖZELLİKLERİ

1. /A/ Bağlantı ve Ek Ünlüsü 36

2. Eklerde Artlık-Önlük Uyumu 45

3. /g/ Sesinin Düşmesi 53

4. /ŋ/~/g/ Nöbetleşmesi 59

5. Palatal /ñ/ Ünsüzü 63
6. Metatez 69

IV. BÖLÜM
MAİTRİSİMİT NOM BİTİG'İN MORFOLOJİK ÖZELLİKLERİ

1. Belirtme Durum Eklerinin Kullanımı 72
2. Ayrılma Durum Eki 73
3. Geçmiş Zaman Partisip Eklerinin Olumsuzu 77
4. Gelecek Zaman Partisip Ekleri ile Kip Eklerinin Kullanımı 80
5. Gereklilik Kipi 86
6. Yeterlik Fiilleri 88
7. bultukar/bultukmaz 91
8. {-GAlIr}/{-KAlIr}, {-GAlIr} üçün/{-KAlIr} üçün 93
9. {-mAyIn} Zarf Fiil-Eki 95
10. {-(X)pAn} Zarf-Fiil Eki 97
SONUÇ 99
KAYNAKÇA 102

KISALTMALAR

ağ. **:** Ağız

Ar. **:** Arapça

AY-K **:** Altun Yaruk, Kaya 1994

B **:** Batı Yüzü

BK **:** Bilge Kağan Yazıtı

BT V **:** Berliner Turfan-Texte V

BT XIII **:** Berliner Turfan-Texte XIII

BT XXIX **:** Berliner Turfan-Texte XXIX

BuddhKat **:** Maue, Dieter und Klaus Röhrborn (1984-1985). "Ein 'buddhistischer Katechismus' in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift", ZDGM, 134, 1984. 286-313; 135, 1985: 68-91.

C **:** Konsonant

CC **:** Codex Cumanicus

çev. **:** Çeviren

Çin. **:** Çince

D **:** Doğu Yüzü

DKP-E **:** Daśakarmapathāvadānamālā, Elmalı 2016

DKP-S **:** Daśakarmapathāvadānamālā, Shōgatio-Tugusheva-Fujishiro 1998

DLT **:** Dîvânu Lugâti't Türk

EB **:** Encyclopedia of Buddhism

Ed. **:** Editör

EDPT **:** Sir Gerard Clauson (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press.

ETü. **:** Eski Türkçe

G **:** Güney Yüzü

GT **:** Gülistan Tercümesi

HamTouHou : James Hamilton (1986). Manuscrits oıgours du IXe-X^{e} siécle de Touenhouang. T. 1-2, Paris.

hend. **:** Hendiadyoin

K **:** Kuzey Yüzü

KB **:** Kutadgu Bilig

KF **:** Kitâb Fi'l-Fıkh

Kor. **:** Korece

Jpn. **:** Japonca

KP **:** Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi

KT **:** Kül Tigin Yazıtı

KTLG **:** Ahmet Bican Ercilasun vd. (2013). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I –Fiil- Basit Çekim*, TDK Yayınları, Ankara.

M II **:** Manichaica II

M III **:** Manichaica III

MaytH. **:** Maitrisimit Hami Nüshası

MaytS. **:** Maitrisimit Sengim Nüshası

Mo. **:** Moğolca

OTG **:** Marcel Erdal (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston.

OTWF **:** Marcel Erdal (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, c.I-II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Pal. **:** Pali Dili

Pothi **:** Clark, Larry (1982). "The Manichean Turkic Pothi-Book", AoF, 145-218.

S. **:** Sayı

s. **:** Sayfa

SDB **:** Uygurca Sadapradudita ve Dharmodgata Boddhisattva Hikâyesi

Skr. **:** Sanskrit

T **:** Tonyukuk Yazıtı

TDAY-B **:** Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten

TDK **:** Türk Dil Kurumu

Tib. **:** Tibetçe

TKAE **:** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

TT III **:** Türkische Turfan-Texte III

TTü. **:** Türkiye Türkçesi

TZ **:** Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye

UW **:** Röhborn, Klaus (2010). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien-Neubearbeitung*-, I. Verben, Band 1, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

V **:** Vokal

İŞARETLER

ă : kısa /a/ sesi

ĕ: : kısa /e/ sesi

A : {/a/, /e/}

I : {/ı/, /i/}

U : {/u/, /ü/}

X : İkiden fazla dörtlü veya altılı değişkenliği gösterir.

> : Sözcüğün sonraki evrede mevcut hâlini belirtir.

< : Bir sözcüğün tahlil edileceğini belirtir.

~ : Değişken iki sesi veya şekli gösterir.

- : Fiiller üzerine gelen ekleri gösterir.

+ : İsimler üzerine gelen ekleri gösterir.

/ / : Sesleri gösterir.

{ } : Biçimbirimleri gösterir.

( ) : Yazılmayan ünlüleri gösterir.

… : Metinde silik olan yerleri gösterir.

ÖN SÖZ

Ötüken'de siyasi hâkimiyeti ele geçiren Uygurlar hem bu coğrafyada egemenlikleri devam ederken hem de Ötüken Uygur Kağanlığı'nın hâkimiyetine son verilmesi sonucu yerleştikleri yeni coğrafyalarda farklı din, dil, ırk ve kültürlerle tanışmışlar ve bu yeni sosyo-kültürel çevrenin etkisi altında kalmışlardır. Bu etki sonucu Maniheizm ve Budizm'i bir din olarak benimseyen Uygurlar, arkalarında bu dinî çevrelerde oluşturulmuş geniş bir külliyat bırakmışlardır. Budist Uygur külliyatının en önemli eserlerinden biri olan Maitrisimit Nom Bitig, hacimli ve büyük çoğunluğu okunabilen erken dönem eserlerinden biri olması sebebiyle Eski Uygurca ve Türk dil tarihi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Maitrisimit Nom Bitig'in Şinasi Tekin tarafından Berliner Turfantexte serisi içinde yayımlanmış Sengim nüshası üzerine yapılmış olan bu dil çalışması, metnin önemli görülen dil özelliklerinin müstakil bir çalışmada gösterilmesi gerekliliğinden doğmuştur. Metinde Eski Uygurcanın genel dil özelliklerinin yanında özellikle MaitrSengim'de öne çıkan ayırt edici dil özelliklerinin tespit edilmesi amaçlanmış ve çalışmanın yürütülmesine bu düşünce kaynaklık etmiştir. Çalışmanın tamamlanmış olmasıyla birlikte Eski Uygurcada mevcut olan bazı kullanım şekillerinin MaitrSengim'deki örnekleri ile metni yazıldığı dönem içerisinde özel kılan dil özellikleri gösterilmiş olacaktır.

Bu konunun fikrî zeminini oluşturan ve çalışmam için beni teşvik eden, öğrencisi olduğum ilk günden itibaren benden desteğini, fikir ve yönlendirmelerini eksik etmeyen, akademi dışında da bana çok şey katan kıymetli hocam Prof. Dr. Ferruh Ağca'ya teşekkür ederim. Maitrisimit Nom Bitig'in Sengim nüshası üzerine yapmış olduğum bu dil incelemesinde kullandığım metin, Şinasi Tekin'in Berliner Turfantexte serisi içinde yer alan çalışmasına aittir. Tez yazım sürecinde Şinasi Tekin'in bu çalışmasında yer alan notları da her zaman yönlendiricim oldu. Bu vesileyle Prof. Dr. Şinasi Tekin'i saygı ve rahmetle anıyorum. Ayrıca derslerine katılma imkânı verip fikirlerini benimle paylaşan hocam Prof. Dr. Şaban Doğan'a ve desteklerini hiçbir zaman eksik etmeyen sevgili aileme teşekkür ederim.

GİRİŞ

Erken tarihli Budist Uygur metinlerinden biri olan Maitrisimit Nom Bitig, hacimli ve büyük çoğunluğu okunabilen bir metin olması ile ihtiva ettiği dil özellikleri açısından Türk dil tarihi içerisinde ayrı bir yerde durmaktadır. Toharcadan Türkçeye çevrildiği bilinen iki metinden biri olan Maitrisimit Nom Bitig, Uygurların çeviri faaliyetleriyle birlikte Maitreya inancının Uygurlar arasındaki etkisini göstermesi açısından son derece önemlidir. Bu çalışmanın konusunu içerik ve dil özellikleri ile dikkate değer bir eser olan Maitrisimit Nom Bitig'in Sengim nüshasının dili oluşturmaktadır. Bu nüsha üzerine yapılmış olan dil incelemesinde metin tercihi, Şinasi Tekin'in yapmış olduğu ve Berliner Turfantexte serisi içinde yer alan titiz çalışmasından yana olmuştur. Çalışmada kısaca, literatürde de yer alan şekliyle, MaitrSengim olarak belirtilen bu nüshanın fonolojik ve morfolojik özellikleri incelemeye alınmış; bunda hareket noktası olarak da metnin karakteristik dil özellikleri benimsenmiştir. Bu sebeple de fonolojik ve morfolojik incelemelerin yapıldığı bölümlerde dil bilgisi kitaplarında yer alan tüm başlıklar çalışmaya dahil edilmemiştir.

MaitrSengim'in kolofon kayıtlarında metnin yazıldığı tarihle ilgili bir bilgiye rastlanılmamış; ancak sergilediği dil özellikleriyle metnin kaçıncı yüzyılda yazıldığı üzerine çıkarımlar yapılmıştır. Dil özellikleri dikkate alındığında erken tarihli Budist Uygur metinlerinden biri olduğu anlaşılan MaitrSengim'in, fonolojik ve morfolojik bazı dil özelliklerini incelemeyi amaçladığımız bu çalışmada, metinde yer alan diyalektikal özellikler ile ayırt edici unsurlar da tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın konusuna dahil olan bu özellikler, Türk Runik harfi metinler ile Uygur yazmaları ve tarihî Türk yazı dillerindeki şekilleriyle birlikte gösterilmiştir. Çalışmanın dil incelemesine ayrılan bölümlerinde fonolojik ve morfolojik ayrım yapılmış; ancak fonoloji ve morfoloji bölümleri bu gruplara ait alt başlıklara ayrılmamış, yöntem de buna göre belirlenmiştir.

Eski Türkçe döneminde yazılmış metinlerin tasnif edilmesi üzerine çalışmaları olan araştırmacıların belirlediği dillik ölçütlerin dikkate alındığı bu çalışmada MaitrSengim üzerine yapılmış diğer çalışmalardan farklı bir yol izlenmiştir. Metnin dil özellikleri üzerine yapılmış önemli çalışmalardan biri Jens Peter Laut'a aittir. Laut, *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler* adlı çalışmasında Maitrisimit'in Sengim ve Hami nüshaları ile Sekiz Yükmek'i incelemeye almış; yazım

ve dil bölümlerinde bu metinlerin yazım ve morfolojik-sentaktik özelliklerini değerlendirmiştir. Laut'un çalışmasında, erken tarihli Budist Uygur metinlerinin özelliklerinin gösterilmesi amaçlanmıştır. Eldeki çalışmada ise Laut'un ele aldığı özelliklerin yanında metnin karakteristik özelliği sayılabilecek başka özellikler tespit edilip değerlendirilmiştir. Marcel Erdal'ın "The Chronological Classification of Old Turkish Texts", Gerhard Deorfer'in *Versuch einer linguistischen Datierung alterer osttürkischer Texte,* Ferruh Ağca'nın *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi* adlı çalışmalarında belirlenen dillik ölçütler içerisinde MaitrSengim'de yer alan kullanım şekilleri gösterilmiş olsa da metnin bu çalışmalarda ele alınan dil özellikleriyle birlikte önemli görülen diğer bazı özelliklerinin müstakil bir çalışmada gösterilmesi gerekliliği çalışmamızın hedeflerinden biri olmuştur. Çalışmanın kapsamını MaitrSengim'in dil özellikleri oluşturmuş olsa da belirlenen dil özellikleri için fonoloji ve morfolojiyi ilgilendiren bölümlerde MaitrSengim'den belli başlı örnekler verilmesinin yanı sıra bütünleştirici bir bakış açısıyla bunların değerlendirilebilmesi için yazıtlardan ve diğer Uygur metinleri ile tarihî Türk yazı dillerinden kullanım şekilleri de gösterilmiştir.

MaitrSengim, Budist Uygur metinlerinden biri olduğu için tezin birinci bölümünde genel hatlarıyla Budizm'den bahsedilmiş, Budist öğretide gerçekleşen ayrılmalara değinilmiş ve özellikle Mahāyāna mezhebi üzerinde durulmuştur. MaitrSengim her ne kadar Hināyāna mezhebine ait bir metin olsa da Maitreya'nın gelecekte gelmesi beklenen bir bodhisattva olması ve bodhisattvaların Mahāyāna mezhebinde üstlendikleri rol ile Uygur Budizm'inde ağırlıklı olması sebebiyle bu mezhep hakkındaki bilgiler detaylandırılmıştır. Birinci bölümde ayrıca, Türklerin Budizm ile ilk temaslarından ve Budist Uygurlardan da bahsedilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde MaitrSengim'in konusunun temelini oluşturan bodhisattva Maitreya ve Eski Uygurca Maitrisimit Nom Bitig ele alınmıştır. Eski Uygurca Maitrisimit Nom Bitig ile ilgili genel bilgiler verildikten sonra MaitrSengim'in bazı dikkat çekici dil özellikleri bu kısımda ayrıca değerlendirilmiş ve metin üzerine yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir.

Tezin üçüncü bölümü Eski Uygurca Maitrisimit Nom Bitig'in Sengim nüshasının fonolojik özelliklerine ayrılmıştır. Bu bölümde MaitrSengim'in önemli görülen fonolojik özellikleri ele alınmış; bu özellikler yalnızca metindeki örnekler ile değil farklı dönemde yazılmış metinlerden seçilen örneklerle değerlendirilmeye

çalışılmıştır. Bu bölümdeki özellikler arasında bir diyalekt yansıması olarak görülen unsurlar ile metnin yazıldığı dönemde görülmesi beklenen ya da *yenicil*[1] olarak adlandırabileceğimiz özellikler tespit edilmiştir.

Tezin dördüncü bölümünde MaitrSengim'in morfolojik bazı özellikleri on farklı başlık altında ele alınmış ve fonoloji bölümünde olduğu gibi bu özellikler için verilen örnekler de önceki ve sonraki dönemlerdeki kullanımlarına değinilerek aktarılmış; metin için ayırt edici olan morfolojik özellikler gösterilmeye çalışılmıştır.

[1] Çalışmada sıklıkla kullanılacak olan *eskicil* ve *yenicil* terimleri ile metnin Türk Runik harfli yazıtlar ve Mani metinleri ile olan benzer özellikleri (eskicil) ve ait olduğu yüzyıl için yeni sayılabilecek bir kullanım şekli (yenicil) kastedilmektedir.

I. BÖLÜM

BUDİZM VE TÜRKLERİN BUDİZM İLE TEMASI

1. Budizm

Yüzyıllar boyunca birçok krallığa ve dine ev sahipliği yapmış olan Hindistan'da MÖ 1500 civarında başlayan Vedik Dönem (Demirel, 2013: 25) ile birlikte bu coğrafyanın sayısız inanç ve görüşe karşı sergilediği hoşgörülü tutum; iç içe geçmiş ve birbirinden kural, öğreti, uygulama ile başlangıç ve bitiş olarak keskin bir şekilde ayrılmayan inanç sistemlerinin doğmasına, yayılmasına ve yaşamasına olanak sağlamıştır. Bir inanç sistemi devam ederken diğerinin tamamen terk edilmemesi, öncekine karşı gerçekleştirilen itirazlar neticesinde bir yenisi doğmuş olsa dahi, eski ve yeni inanç sistemlerinin birbirine benzer yönlerinin olması sebebiyle Hint din tarihinin dönemlere ayrılması zorlaşmıştır.

Hinduizm'in kaynağı olan Vedalar, milattan önceki yüzyıllarda Brahmanalar döneminde Brahmana, Aranyaka ve Upanishad gibi dinî metinlerin de kaynağı olmuş; bu metinler Vedalardan tam anlamıyla ayrılmamış, onun bir parçası ya da zirve noktası olarak görülmüştür[2] (Kutlutürk, 2009: 4). Hindistan'da görülen inanç sistemlerinde önemli bir yer tutan kurban ve kurban bilgisinin açıklamalarını içeren ve kurban törenlerinin eksiksiz bir şekilde gerçekleştirilmesi için din alimleri tarafından yazılmış olan Brahmana[3] ve farklı arayışlar içine giren Brahmanların ortaya koyduğu Aranyaka ve Upanishad metinlerinin de birbirinden çok farklı öğreti ve uygulamaları içermediği görülmektedir. Aranyaka ve Upanishad metinlerinin Brahmana metinlerinden ayrıldığı nokta kurban törenlerinin nasıl yapılması gerektiği ile ilgili bilgi ve açıklamalardan ziyade bu törenlerin manevi yönü üzerinde durmuş olması ve bir felsefe geliştirmesidir (Demirel, 2013: 90). Veda metinlerine felsefi bir yön veren Upanishadlarla birlikte tenasüh anlayışı yerleşmiş; insanın acılarından, ıstıraplarından ve Samsāra adı verilen ölüm doğum döngüsünden kurtulmasını amaçlayan bir öğreti geliştirilmiştir. "Upanishadlara göre yaşam, ıstıraplarla doludur" ve insanın

[2] Upanishad metinlerine aynı zamanda *Vedanta* "Vedanın sonu" denmektedir. Eliade, bu terimin başlangıçta Upanishad metinlerinin bütününü karşıladığını ancak zamanla felsefi bir sisteme verilen ada dönüştüğünü ifade eder (2017: 68). Bu terimin "*Vedanın zirvesi ve tacı olarak anlaşılması gerektiği*" de belirtilir (Olivelle, 1992: 3; akt. Kutlutürk, 2000: 4).

[3] Demirel'in Kulke'den aktardığına göre Max Müller, Brahmanaların MÖ 1000-800 arasında üretilmiş olabileceğini ileri sürmektedir (2013: 87).

Samsāra'dan kurtulabilmesinin tek yolu kendini Brahma ile bir görmesi, kurtuluşa ermeyi amaçlamasıdır (Demirel, 2013: 94). İnsan, sonrasında Hint din felsefesinde önemli bir yer tutacak olan, *avidya-karman-samsāra*[4] dizisinden ancak *vidya*[5] sayesinde kurtulabilir ve ölüm doğum döngüsünü sonlandırıp Moksha'ya ulaşabilir (Eliade, 2007: 293). Bu düşünce, Brahmanizm ve Hinduizm'in yoğun ilgi gördüğü bir dönemde (Zeren, 2015: 286), bu dönemin öğretilerini ve bireyin kurtuluşa erme yolundaki uygulamalarını yeterli bulmayan Budizm'in kurtuluş ve Nirvana felsefesinin temelini oluşturmuştur. Hindistan'da Budizm'in ortaya çıktığı döneme kadar var olmuş olan tüm inanç sistemlerinde birçok esasın ortak olması Budizm ile devam etmiş, Buda yeni bir düzen için değil, eski ve mevcuttaki sistemleri daha iyi bir hale getirmek için dünyaya gelmiştir (Coomaraswamy, 2000: 72). Buda'nın kendisi "*Ben, Kadim Yol'un Eski Yol'un önceki Tam-Aydınlanmışlar tarafından takip edildiğini gördüm ve benim takip ettiğim yol da budur*" (Coomaraswamy, 2000: 72) ifadesi ile eskiyi yok edip onun yerine bambaşka bir öğreti ve uygulama getirmek amacında olmadığını takipçilerine duyurmuştur.

2500 yıllık bir tarihe sahip olan Budizm, MÖ 558 ile 478 yılları arasında yaşamış olan ve kendisini bir tanrı ya da peygamber olarak ilan etmeyen Prens Siddhārta tarafından kurulmuş bir inanç sistemidir (Eliade, 2017: 95). Babası tarafından kendisine verilmiş Siddhārta "ulaşılmış amaç" adının yanında Buda, Gotama (ailesinin Śākya kabilesi içindeki adı) adını alıp aydınlanma yolundaki ilk adımını atarak gezgin bir çileci olmuş ve çektiği çilelerin ardından Śākyamuni "Śākyaların çilecisi"[6] (Eliade, 2017: 96-98) unvanını alarak tarihî kaynaklarda bu üç ismi ile birlikte anılmıştır[7].

---

[4] *avidya* "cehalet", *karman* "neden-sonuç ilişkisisi", *samsāra* "ölüm doğum döngüsü" (Eliade, 2007: 293).

[5] *vidya* "ilim, irfan" (Eliade, 2007: 293).

[6] Śākyamuni için verilen anlamlardan bir diğeri ise "Śākyaların bilgesi"dir (Conze, 2005: 28; Zeren, 2015: 286).

[7] Bazı araştırmacılar tarafından Buda'nın geldiği Śākya ailesinin Sakalar olduğu veya olabileceği iddia edilmektedir. Hindoloji Profesörü Walter Ruben *Budizma'nın Menşei ve Özü* başlıklı çalışmasında Śākyaların kabile efsanelerinde Saka ağacı ile ilgili olduklarından bahsettiklerini ve bu efsanelerin aynı zamanda Oğuzların ve Kıpçakların kabile efsaneleriyle benzer yönler taşıdığını, Uygurların da bir efsanesinde atalarının ağaçtan türediğini anlattıkları yönünde bahisler olduğunu belirtir. Ruben direkt olarak Śākyaların Türk olduğunu iddia etmese de evlenme adetleri, ülke yönetiminin iki koldan gerçekleştirilmesi gibi unsurları iki taraf açısından karşılaştırmaktadır. Bir diğer Hindolog J. Dowson Hindistan'daki Sakaların Türk veya Tatar olabileceğini belirtmiş (2003: 273, 323; akt. Zeren, 2015: 287); Esin, *stupa* adı verilen Budist manastırların *otag* ile alakalı sanıldığından, Buda'ya Çinliler'in "İhtiyar Hu (Hun, Türk, İç Asyalı)" demeleri sebebiyle Buda'nın Saka neslinden olabileceği imkânı üzerinde durulduğundan bahseder (1983: 44).

Śākyamuni Buda MÖ 558 yılında Kapilavastu'da Śuddhodana ile eşi Māyā'nın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Doğumu ve yaşamıyla ilgili efsanelere sahip olan Buda saraydan hiç çıkmadığı, sıkıntı çekmediği ve başkalarının çektiği sıkıntıları da görmediği bir hayatı yaşamaktayken bir gün sarayın dışına çıktığında bir ihtiyarla, bir hastayla ve mezarlığa götürülen bir ölüyle karşılaşır. Son olarak ise bir ermiş görür ve insanın yaşlılık, hastalık ve ölümün verdiği acıdan kurtulabilmesinin tek yolunun ermişlik ile ilgili olduğunu anlayıp saraydan ayrılır, mevcut inanç sistemlerinin öğretilerini uygulamaya başlar. Ancak bunları yetersiz bulur ve altı yıllık ağır eziyetler içeren bir inziva hayatı yaşamaya başlayıp Śākyamuni unvanını alır; sonunda çilenin doğru yol olmadığını anlayıp bu hayatı terk eder. Çileci bir hayat yaşadığında yanında olan beş müridi Buda'nın bu hayatı terk etmesi üzerine onun yanından ayrılır ve Benares'e gider. Śākyamuni ise ormanda bir incir ağacının altında meditasyona dalar ve Budist felsefenin temelini oluşturan *Dört Soylu Gerçek*'i burada kavrayıp aydınlanmaya ulaşır (Conze, 2005; Eliade, 2017). "Öğretinin tekerleğini çevirmek" (Skt. Dharmachakrapravartanasutra) olarak adlandırılan ilk vaazını (Zeren, 2015: 293), daha önce yanından ayrılmış olan beş müridine, Sarnath'ta verir. Bu vaazın verilmesiyle birlikte gerçekleşen efsanevi olaylar *Dharma Çarkını Döndürme Üstüne Vaaz'*da[8] kayıtlıdır (Hanh, 2002: 13).

Buda'nın ilk vaazını vermesinden sonra Hindistan'da hızla yayılmaya başlayan Budist öğretinin esasını *Dört Soylu Gerçek* (ETü. *tört kirtü nom* "dört gerçek akide", *tört köni nom* "dört doğru akide", *tört türlüg ... köni kirtü nomlar* "dört türlü… doğru-gerçek akide", *tört kirtüler* "dört gerçekler") (Barutçu-Özönder, 1996: 373) oluşturmaktadır. İlk soylu gerçek *acı*dır (Skr. *duḥka*; ETü. *emgek*) (Tokyürek, 2011: 8). Budizm'e göre "her şey acıdır"; isteklerimiz, hırslarımız, arzu ve sevgilerimiz birer yanılgıdan ibarettir; özünde her şey geçicidir. Bu yüzden elde ettiğimiz ya da elde etmeyi umduğumuz her şey bize acı getirecektir. Bu yanılgılara kapılan kişi ölüm doğum döngüsünden kurtulamayacaktır. İkinci soylu gerçek acının kaynağı olan *susuzluk*tur (Skr. *samudāya;* ETü. *açıg emgek emgen-* "acı ıstırap çekmek", *açıg tarka*

[8]*Dharma Çarkını Döndürme Üstüne Vaaz*'dan bir kesit: "*Otuz Üçüncü Cennetin Tanrıları, Ölüler Aleminin Tanrıları, Tushita Tanrıları, yaradılıştan haz alan Tanrılar, başkalarını kontrol etme aracılığıyla kudret sahibi olan Tanrılar ve Brahma'nın eşliğindeki Tanrılar dört kralın ilanını duyunca şöyle ilan ettiler, "Varanasi yakınlarındaki İsipatana'daki Geyik Parkı'nda en yüksek Dharma Çarkı harekete geçirildi. Bu çark münveziler, Brahmanlar, Tanrılar, Maralar, Brahmalar veya herhangi bir dünyadaki herhangi biri tarafından geri çevrilemez". O saatte, o dakikada, o anda bu ilan Brahma dünyasına ulaştı ve On Bin Dünya Sistemi tekrar ve tekrar sarsıldı. Tüm Tanrıların ihtişamını bastıran sınırsız bir ihtişam görüldü tüm dünyada"* (Samyutta Nikaya V, 420; akt. Nhat Nanh, 2002: 220).

emgek emgen- "acı ıstırap çekmek", *busuş kadgu emgek tolgak tıltagın* "sıkıntı kaygı ıstırap sebebi", *emgek emgen-* "ıstırap çekmek", *emgek tıltagın* "ıstırap sebebi") (Tokyürek, 2011: 24). "*Tensel arzular, var olma arzusu ve yok etme arzusu*" gibi ihtiraslar acının kaynağıdır ve bunların tanınıp ortadan kaldırılması gerekmektedir (Tokyürek, 2011: 24). Üçüncü soylu gerçek acı çekmemize sebep olan şeyleri yapmaktan *kaçınmak*tır (Skr. *nirodha*; ETü. *öçmek* "sönme", *emgek(ning) öçmeki* "ıstırab(ın) sönmesi", *öçmek kirtüsü* "sönme gerçeği") (Barutçu-Özönder, 1996: 395). Acının ortadan kaldırılması, yok edilmesi ise Nirvana ile eşdeğerdir (Eliade, 2017: 121). Dördüncü soylu gerçek acının durdurulmasına giden yollardır (Skr. *mārga*; ETü. *yol*, *oruḳ* "yol", *yol kirtüsü* "yol gerçeği", *tözün yol (oruk)* "asil yolu", *sekiz (törlüg) tözün (köni) yol* "sekiz (türlü) asil (doğru) yol", *emgek öçmekinge bargulu tözün yol* "ıstırabın sönmesine varan asil yol") (Barutçu-Özönder, 1996: 396). Kişiyi Nirvana'ya götürecek yol ise "Orta Yol" veya "Sekiz Aşamalı Yol" olarak adlandırılan bir sistemdir: *doğru (veya haklı) görüş veya kanı*, *doğru düşünce*, *doğru söz*, *doğru davranış*, *doğru yaşam biçimi*, *doğru çaba*, *doğru dikkat*, *doğru yoğunlaşma* (Eliade, 2017: 121).

Budizm'de *Dört Soylu Gerçek* kadar önemli olan diğer unsurlar derviş yasasını oluşturan *Vinaya* metinleri ile *Buda*, *Dharma*, *Sangha*'yı içine alan üç değerdir. Dervişlerin uyması gereken kuralları içeren *Vinaya* metinleri Budizm'in tarihsel gelişimi içinde önemli bir değişikliğe uğramamışken (Conze, 2005: 16) üç değer olan *Buda*, *Dharma* ve *Sangha*'da Budizm'in dönemlerine, mezhep ve okullarına göre bazı değişiklikler kaydedilmiş; ancak Budist öğretinin ortaya çıktığı ilk günden itibaren, metinlerde de görüleceği üzere, bu üç değere her zaman saygı duyulmuştur. Budizm'in kurucusu olan *Buda* aydınlanmış, insanı kurtuluşa götürecek yolu kavramış olduğu için bu adla anılmış ve Budizm'de zamanla kendisine tapınılan, peygamber ya da tanrı olarak görülen, kendisinden geriye kalanlar üzerine inşa edilen *stupa*larda ibadet gerçekleştirilen, hac ziyaretleri yapılan biri haline dönüşmüştür. İnsanları kurtuluşa götürecek öğreti ve uygulamaları inanç sisteminin temeline oturtan Budizm'de kişiye rehber olacak olan şey ikinci değer olan *dharma*dır. Harvey'e göre "Budizm esasen Dharma'yı anlama, uygulama ve gerçekleştirmekten oluşur" (2013: 2). Üçüncü değer olan *sangha* ise "cemaat"tir. Bu cemaat, dört türlü kutlu kişiden oluşmaktadır. Bu sıralama ölüm doğum döngüsüne kaç kere girileceğine göre şekillenmiştir. Bu sisteme göre kutlu kişilerin en aşağısında "yol erleri", sonrasında en fazla yedi kez Samsāra

döngüsüne girecek olanlar, bir kez girecek olanlar ve son olarak *arhatlar* gelir (Conze, 2005: 37-38). *Arhatlar*, Budist öğretinin ortaya çıktığı ilk dönemde bu cemaat içerisinde en kıymetli olanlar idi; ancak Budizm, *arhatl*arın yerini *bodhisattva*ların alacağı bir sisteme doğru gelişme kaydedecekti.

Budist öğreti, Buda'nın aydınlanmaya ulaşmasından onun ölümüne kadarki süre içerisinde farklı kollara, okul ve mezheplere ayrılmamış; ancak Buda hayattayken öğretisi yazıya geçirilmediği ve Budizm sistemli bir din haline getirilmediği için Buda'nın ölümünden bir süre sonra *sangha*da birtakım ayrılıklar yaşanmıştır. Buda'nın ölümüyle birlikte onun vaazlarını ve *dharma*yı derleyip toparlamak amacıyla Rācagriha'da bir konsil toplanmış; bu konsilde *Sūtra* külliyatı meydana getirilmiştir. İkincisi Vaiśālī'de düzenlenen konsilden sonra Budist keşişler arasında ciddi ayrılıklar yaşanmış ve Budizm MÖ IV. yüzyılın ortalarında farklı mezheplere bölünmüş bir din halini almıştır (Eliade, 2017: 282-283)[9]. Bu konsilden sonra Mahādeva adında bir keşiş, gerçek anlamda bölünmeye sebep olacak atılımı yapar ve arhatlara karşı ağır suçlamalar yöneltir. Bu suçlamalar sonucunda Budist cemaat arasında kopuşlar yaşanır ve büyük çoğunluğun Mahādeva'nın tarafına geçmesi ile birlikte bunlar *Mahāsamghikas*, öğretinin ilk halini devam ettirecek olanlar ise *Sthaviras* adıyla anılmaya başlanır (Conze, 2005: 42; Eliade, 2017: 284). Ancak ayrılıklar bununla sınırlı kalmaz; Budizm yayılmaya başladıkça, öğreti farklı kültür, yorum ve özellikle de felsefe ile harmanlanınca birbirinin alt kolları sayılabilecek birçok bölünme gerçekleşir. Bunlardan en önemlisi, Budizm'in aslına sadık kalan Hināyāna'nın kapalılığını ve bireysel kurtuluş yasasını aşan Mahāyāna'dır. Conze'un yaptığı Budist dönem tasnifine göre Budizm'in ilk beş yüz yıllık döneminde Hināyāna mezhebi, ikinci beş yüz yıllık döneminde Mahāyanā mezhebi, üçüncü döneminde ise Tantra ve Zen Budizm'i baskın kollardan olmuştur (2005: 7). Budist öğretiyi neredeyse aslına sadık kalarak devam ettiren ve sonrasındaki akımlara göre daha tutucu ve kapalı olan Hināyāna mezhebinden sonra bireysel kurtuluş için değil herkesin kurtuluşu için çabalayan Mahāyāna mezhebi ile birlikte Budist öğreti Hindistan dışında geniş kitlelere ulaşmıştır. "Büyük araç" anlamına gelen Mahāyāna'ya karşılık olarak önceki dönemin öğretilerini genel olarak adlandırmak

[9] Budizm'de İmparator Aşoka'nın zamanına denk gelen bir üçüncü konsil ile Kuşan İmparatoru Kanişka zamanına denk gelen dördüncü konsil de toplanmıştır. İmparator Aşoka zamanında toplanan konsil ile birlikte Budizm ilk defa Hindistan dışında, Seylan'da faaliyet gösterme imkânı bulmuştur.

için "küçük araç" anlamına gelen Hināyāna teriminin kullanılması da iki dönem arasındaki bireysel ve çoğunlukçu kurtuluş öğretisi ile ilgilidir.

MÖ I. yüzyılda varlık göstermeye başlayan Mahāyāna'nın temellerinin, Budizm'de yaşanan ilk ayrılıklar ile birlikte *Mahāsamghika'*lar tarafından atıldığı Budist öğreti üzerine yapılmış çalışmalarda genel bir görüş olarak yerini almıştır. Ancak Mahāyāna'nın, *Mahāsamghika* ile bir bağlantısının olmadığını ileri süren araştırmacılar da olmuştur. Sasaki Shizuka'nın aktardığına göre Hirakawa Akira, Mahāyāna Budizm'ini, ruhban sınıfından olmayanlar arasında ortaya çıkmış bir hareket olarak değerlendirir. Akira, Mahāyāna'yı herhangi bir Budist cemaat ile ilişkilendirmeden açıklamaya çalışmıştır; ancak Shimoda Masahiro, Gregory Schopen, Jonathon Silk, Paul Harrison gibi araştırmacılar Akira'nın iddia ettiğinin aksine Mahāyāna'nın kökenini Budist bir cemaate, geleneksel Nikaya Budist örgütlerine dayandırır (Shizuka, 1997: 189-191; 1999: 80). Edward Conze, Mircea Eliade ise Mahāyāna'nın, Mahāsamghika'da meydana gelen bölünme sonucu ortaya çıktığı görüşünü savunmaktadır. Ancak Eliade, Mahāyāna mezhebinin üzerinde "*ruhbandan olmayanların dinsel bağlılıklarının etkisi*" olduğunu da açıkça ifade etmektedir (2017: 290). Mahāyāna, hangi cemaatle ilişkisi olduğu fark etmeksizin, herhangi bir cemaatle ilişkili olsun ya da olmasın, ona verilen bu ada uygun olarak öğretinin daha çok insana ve daha geniş coğrafi alana yayılmasını sağlamış ve Budist öğretiye birçok yenilik katmıştır.

Mahāyāna'nın Budizm'de yarattığı en önemli değişiklik, öğretinin birinci döneminde kutlu kişilerin en üstünü olan arhatların yerine bodhisattvaları (Pal. *bodhisatta*; Tib. *byang chub sems pa*; Çin. *pusa*; Kor. *posal*; Jpn. *bosatsu*) (EB, 2004: 58) koymasıdır. Yalnızca kendi kurtuluşunu düşünen ve kendisini Nirvana'ya götürecek yol için çabalayan arhatların karşısında, kendi kurtuluşundan önce başkalarının kurtuluşunu düşünen bodhisattvaların olması öğretinin, ruhban sınıfı dışında, birçok kişiye tesir etmesine olanak sağlamıştır. Budizm'in ilk döneminde daha çok din adamlarının tekelinde olan Budist öğretide laik olarak adlandırılan grubun desteği bu din adamlarının geçimini sağlaması konusunda alınmış, ancak öğreti tam anlamıyla onlara açık hale gelmemiştir. Din adamları dışında Buda'nın sözlerinin ve vaazlarının açıklanmadığı bu ilk dönemde öğreti kapalı kalmış; belki de bu sebeple Mahāyāna'da olduğu gibi daha geniş kitlelere ulaşamamıştır. Bodhisattvaların öne çıktığı ikinci dönemde ise başkalarının kurtuluşunu amaçlamak, kendi kurtuluşunu

düşünmekten daha üstün görülmüştür. Bu yüzden de Mahāyāna daha geniş kitleleri peşinden sürükleyebilmiş, öğretinin farklı kültür ve dinî inanca sahip insanlar arasında yayılmasını sağlayabilmiştir. Bodhisattvaların üstlendiği bu rol ile birlikte Budist öğretinin kurtuluş felsefesinde birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Kurtuluşa götüren yolda yalnızca hikmet ve bilgelik değil; bodhisattvaların misyonuna uygun olarak, acıma ve merhamet duygusu da ön planda tutulmuştur. Bir bodhisattvayı Budalığa götürecek olan yol, bilgelik ve merhametin uyumuyla oluşturulmuş olan altı araç ile sağlanacaktı: *eli açıklık*, *sabır*, *erdemli olmak*, *çaba (gayret)*, *meditasyon* ve *bilgelik* (Conze, 2005: 65).

Mahāyāna mezhebinde bodhisattvaların sayısı oldukça fazladır. Bunlardan Maitreya, Avalokiteśvara ve Mancuśrī en önemli olanlarıdır (Eliade, 2017: 292). Maitreya (<maitrī "iyilik"; Pāli, metteyya) gelecekte gelmesi beklenen ve insanları kurtuluşa götürecek olduğu düşünülen bodhisattvadır (Eliade: 2017: 292). Maitreya, Buda'nın kalıntıları bu dünyadan tamamen silindiğinde Budizm'i yeniden kurmak için Tuṣita Cenneti'nden bizim dünyamıza inecektir (EB, 2004: 73). Maitreya ile birlikte Doğu Asya'nın en meşhur bodhisattvalarından olan Avalokiteśvara kurtarıcı, yol gösterici ve anne figürü olarak görülmüştür (EB, 2004: 59). Mancuśrī ise hikmet ve ilimden yana olan bir bodhisattvadır (Eliade, 2017: 292). Mancuśrī tasvirlerinde onun bu özelliğini, sol elinde "Bilgelik Sutrasının Mükemmeliği"nin bulunmasından da anlamaktayız.

Budist örgüt içerisinde milattan önce yaşanan ilk ayrılıklar sonrasında Budizm'in tarihî seyrini etkileyecek olaylardan biri Aśoka'nın saltanatı devralması ile (MÖ 273-232) gerçekleşmiştir. Hindistan'ın büyük bir bölümüne hükmeden Aśoka'nın Budizm'i kabul etmesiyle birlikte öğretinin yayılması hızlanmış; Budizm hem bu dönemde hem de Aśoka'nın saltanatı sonrasında Hindistan dışına yayılmaya başlamıştır (Eliade, 2017: 285). Hindistan dışına yayılmayı sağlayan en önemli etmen ise yukarıda da bahsedildiği üzere Mahāyāna mezhebidir. Mahāyāna ile birlikte Budizm, özellikle Orta ve Doğu Asya'da geniş kitlelere ulaşacaktır.

2. Türklerin Budizm ile Teması

Kuşan İmparatoru Aśoka zamanında gönderilen misyonerler aracılığıyla Hindistan dışına yayılmaya başlayan Budizm ilk olarak Baktria, Soğd ülkesi ve Seylan'a; sonrasındaysa Kaşmir'den Doğu İran'a ve Orta Asya üzerinden Çin'e ve Japonya'ya ulaşmıştır (Eliade, 2017: 285-286). Milattan sonraki yüzyıllara denk gelen

geniş yayılım sahasında Budist öğretinin özellikle Mahāyāna mezhebi bu coğrafyalarda kendine yer bulmuş ve önemli merkezler oluşturmuştur (Esin, 1978: 194). Ötüken Uygur Kağanlığı'nın dağılmasıyla batıya göç eden Uygurların yerleştiği bölgeler de -öncesinde ve sonrasında- bu önemli Budist merkezlerin içerisindeydi. Ancak, Türklerin Budizm ile tanışması ve bir din olarak kabul etmesi Uygurların yerleşim alanlarının değişmesi sonucu gerçekleşmiş bir olay değildi. Uygurlardan önce onların mesken tuttuğu Moğolistan'da, II. Türk Kağanlığı döneminden Budizm'in kabulüne dair somut bir delil bulunmasa da I. Türk Kağanlığı ve onların da öncesinde Hunların Budizm ile temas ettiği bilinmektedir.

Çin'de IV. ve V. yüzyıllarda kurulan dört Hun devleti bulunmaktaydı: *Han* veya *İlk Chao (304-329), Sonraki Chao (319-352), Hsia (407-431)* ve *Kuzey Liang Hun Devleti (397-439)* (Baykuzu, 2008: 195). Baykuzu, Sonraki Chao Devleti kurucusu tarafından Kuça asıllı Budist rahip Buddhachinga'nın himaye altına alındığını, bu dönemde, Çin'de sonraki dönemleri de etkileyecek önemli çeviri faaliyetlerinin gerçekleştirildiğini ve bu gelişmelerin Kuzey Çin'in Budistleşmesinde önemli bir etkisi olduğunu belirtmektedir (2008: 202). Sonrasında Kuzey Liang Hun Devleti'nin (397-439) kurucusu Chü-ch'ü Meng-hsün tarafından İpek Yolu'nun kontrolü tamamen ele geçirilmiş; Çin'de etkisini göstermeye başlayan Budizm, Meng-hsün'ün bu dinin koruyucusu olmasıyla faaliyet alanını genişletmiştir. Mahāyāna mezhebinin görüldüğü Kuzey Liang Hun Devleti'nde Budist hareketin önemli bir ismi vardı: Kuça'dan Kuzey Liang Hun Devleti'ne gelen Budist rahip Dharmaksema. Baykuzu, Kuzey Liang Hun Devleti'nin yanında Doğu Asya'nın da Budistleşmesinde önemli bir rolü olduğunu belirttiği Dharmaksema'nın birçok *sutra* çevirdiğini ve bu bölgenin, onun sayesinde bir çeviri merkezi haline geldiğini ifade eder (2007: 200). Meng-hsün zamanında gerçekleşen önemli gelişmelerden bir diğeri ise kendisinin yaptırdığı Budist tapınaklardır. Çin'deki dört Hun devletinin de dahil olduğu On Altı Krallık Dönemi'nden Yuan Hanedanlığı'na kadar olan süre içerisinde (Yu, 2000: 10) birçok eseri ihtiva eden Dun-huang ya da Mo-kao Mağaraları'nın günümüze ulaşmış olanlarından yedi tanesi Kuzey Liang Hun Devleti tarafından yaptırılmıştır (Baykuzu, 2007: 202). Sonrasında Kuzey Liang Hun Devleti'nin ardılları tarafından Turfan'da Toyuk Bin Buda Mağaraları'nın yapımına başlanmış, bu mağaralara daha sonra Uygurlar eklemeler yapmıştır (Baykuzu, 2007: 204).

Budizm ile temas etmiş Türk siyasi kuruluşlarından bir diğeri I. Türk Kağanlığı'dır. I. Türk Kağanlığı'nın (552-630) batı kanadındaki Türklerin yerleştiği bölgeler Budizm'in etkisi altına çoktan alınmıştı (Klimkeit, 2009: 94). I. Türk Kağanlığı'nın "ekonomik ve kültürel öneme sahip olan İpek Yolu'nun kontrolünü ele alması ve kazandığı coğrafi üstünlük ile beraber Bizans, İran, Hint ve Çin gibi büyük siyasi kuruluşlarla temasa geçmesi" (Poció, 2015: 18) kültürel ve dinî hayatlarına muhakkak tesir edecekti. I. Türk Kağanlığı'nın doğu kanadında ise Çin Budizm'i ile temas kurulmuş, Kuzey Chou yönetimi tarafından hem Çinlilerin hem de Türklerin kullanması amacıyla ibadethaneler yaptırılmıştır. Mu-han Kağan'ın (553-572) zamanına denk gelen bu gelişmelere rağmen Mu-han'ın Budizm'i benimsediği konusunda bir netlik bulunmamaktadır. Taspar Kağan'ın (572-581) ise Budizm'e ilgi gösterdiği, Budist tapınak inşa ettirip *Parinirvāṇasūtra* adlı bir metni 574'te Türkçeye tercüme ettirdiği bilinmektedir (Barutçu-Özönder, 2002: 484; Klimkeit, 2009: 96). I. Türk Kağanlığı döneminde, Budizm'in kabul edildiğine tanık olarak gösterilen en önemli veri ise Bugut Yazıtıdır. Bu dönemde Türkçenin bir yazı dili olmadığı, *Parinirvāṇasūtra*'nın Türkçe çevirisinde Budist terminolojiyi karşılayabilecek kavramların bulunmama ihtimali de göz önüne alınarak, bu metnin hedef dilinin Soğdca olduğu varsayımı kabul edilmiş (Porció, 2015: 20); üç yüzü Soğd harfleriyle yazılmış Soğdca metin içeren Bugut Yazıtında yer alan bazı ifadeler, Budizm'in bu dönemde, Türkler arasında kabul edildiği şeklinde yorumlanmıştır. II. Türk Kağanlığı döneminden ise Türklerin Budizm ile teması olduğuna dair bir kanıt bulunmamaktadır.

740 civarında Basmıl ve Karluklarla bir olan Uygurlar, II. Türk Kağanlığı'na son vermiş; Moğolistan'da yaklaşık olarak yüz yıl sürecek bir egemenliğe sahip olmuşlardır. Uygurların bu coğrafyada hâkimiyetlerinin kırılması ise onların sonunu getirmemişti. Porció'nun ifadesiyle bu "Uygur kültürünün ve bilgeliğinin çöküşünün ilanı değildi. Gerçek çiçeklenmeleri daha sonra gerçekleşti" (2015: 26). Kırgızların, Uygur hâkimiyetine son vermesi, oluşacak yeni bir düzeni de ortaya çıkaracaktı. "Genellikle yönetici klanın hâkimiyetine son verilir; halk, yeni yönetici ailenin himayesi altında yaşamaya devam ederdi. Ancak Uygurlar, bunun aksine, güney ve güneybatıya göç etmeyi tercih etmişlerdi" (Porció, 2015: 26). Bir grup Uygur Kansu'ya, diğer grup ise Tianşan, Koço ve Turfan şehirlerine yerleşti (Klimkeit, 2009: 97; Porció, 2015: 26; Wilkens, 2016: 197-198). Uygurlar gelmeden önce Budizm'in etkisi altına girmiş olan bu bölgeler, Uygurların Budizm'i benimsemesini

kolaylaştırmıştır. Ancak Uygurların Budizm ile ilk teması, Moğolistan'dan göçleri başlamadan önce, 760 yılında Koço ve Kuça'yı almaları (Zeren, 2015: 405) ve Toharların yaşadığı bu bölgeye küçük gruplar halinde yerleşmeleri ile başlamıştı (Wilkens, 2016: 199). Klimkeit, Budist Uygur metinlerinden bazılarını Uygur Kağanlığı dönemine kadar götürebileceğimizi; Budizm'in Moğolistan'daki Türkler arasında yaygın bir inanç sistemi olduğu kanısına ulaşılabilecek bilgilere sahip olduğumuzu belirtmektedir[10]. Bunun için de birçok araştırmacı gibi Karabalgasun Yazıtını tanık göstermektedir. Çince, Uygurca ve Soğdca yazılmış Karabalgasun Yazıtında "*Uygurların Maniheizm'i kabul ettiği ve oymalı boyanmış resimlerle iblis figürleri tasvir edilerek bunların yok edileceği belirtilmiştir*" (Klimkeit, 2009: 98). Buradaki iblis figürlerinin Budizm'e işaret ettiği düşünülmektedir. Kudara, Bozkır Uygurlarının Maniheizm'in kurucusu Mani'yi, *mani burkan* olarak adlandırmalarını, Budist öğretinin Uygurların yaşamına olan derin etkisi şeklinde yorumlamaktadır (2009: 252).

Genel olarak erken Uygur Budizm'inde ilk temasın yaşandığı ortamla ilgili görüş ayrılıkları ve farklı hipotezler olduğu görülmektedir. J. P. Laut tarafından **"Sogdian hypothesis"** olarak adlandırılan bu varsayımla erken Türk Budizm'i üzerindeki Soğd etkisi I. Türk Kağanlığı'na kadar götürülmektedir (Tremblay, 2007: 110). Gabain, Klyaştorny, Bazin, Tryjarski gibi araştırmacılar da Soğd hipotezinden yanadır. Ancak Moriyasu, Soğd hipotezine karşı çıkmakta ve bunun karşısına **"Tocharian hypothesis"** olarak adlandırdığı görüşünü koymaktadır (Moriyasu, 2000: 341). Ona göre "Türklerin temas halinde olduğu Soğdlar, Maniheizm'i daha çok savunmuştu ve I. Türk Kağanlığı döneminde Budizm'in etkisi oldukça kısa ve yüzeyseldi. Ayrıca Uygurlar Tarım Havzası'na yerleştiğinde Toharlar, yazılarının Türkçeye tercüme edilmesi gerektiğini düşünüyorlardı" (Tremblay, 2007: 110). Tremblay, Uygurların Tarım Havzası'nı ele geçirip Turfan ve Agni'ye yerleştikleri dönemde, burada Toharca A dilinin konuşulduğunu, bu dilin yavaşça öldüğünü; ancak Toharların hem kendi dillerinden hem de Çinceden Türkçeye Budist Uygur kavramlarını kullanarak çeviri faaliyetlerinde bulunduklarını belirtmektedir (2007: 113). Wilkens, Moriyasu ile pek çok açıdan hemfikir olduğunu; ancak Batı Uygur

[10] Uygurların Budizm ile temasının Ötüken Uygur Kağanlığı öncesinde gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Bir Uygur beyinin adı olan P'u-sa'nın Sanskrit "Bodhisattva"dan geldiği düşünülmektedir ve bu sebeple Uygurlar arasında Budizm'in daha erken bir dönemde benimsendiği iddia edilmektedir (İzgi, 1989: 19).

Kağanlığı'nda ve Kansu'da Soğd Budizm'inin etkisinin de söz konusu olduğunu ifade etmektedir. Wilkens, Tarım Havzası'nın farklı kesimlerinde yaşayan Uygurların, Budizm ile çeşitli yollarla tanıştığını varsaymaktadır (2016: 201-204).

Uygurların Budizm ile ilk temasının hangi çevrede gerçekleştiği üzerine yapılan tartışmalar, metinlerin kaynak dili ile Eski Uygurcaya olan çevirilerindeki alıntılardan kaynaklanmaktadır. Uygurların Moğolistan'dan gerçekleşen göçleri sonrasında yerleştiği bölgeler birbirinden farklı dil, din ve ırkı bir arada barındırıyordu. Tekin, "*Birbirlerinden bu kadar farklı dillerin konuşulup, aynı şekilde farklı alfabelerle yazıldığı başka bir yer yoktur yeryüzünde*." diyerek her açıdan çeşitliliğe sahip bu coğrafyanın özelliklerine dikkat çekmeye çalışmaktadır (2008: 100). Uygurların geldiği bu yeni medeniyet dairesinde, bir kısmının önceden tanışmış olduğu Budist öğreti ile olan derin temasları, onların kültür ve dillerine de tesir etmiştir. Budizm için kutsal sayılabilecek dillerden çeviri faaliyetlerinde bulunan Uygurları bu çeviri faaliyetlerine yönelten ve arkalarında ciddi bir külliyat bırakmalarını sağlayan güç ise büyük olasılıkla sevap ve sevap tevcihi arzusundan kaynaklanmaktadır. Zieme, Budist Uygur literatüründe *buyan evirmek* adında yeni bir metin türünün de bu arzudan ortaya çıkmış olabileceğini belirtmektedir (2015: 872).

Uygur Türkçesine tercüme edilen metinlerin kaynak dili Toharca, Sanskrit, Çince ve daha geç dönemde Tibetçedir. Erken dönem çevirilerinin kaynak dili Toharca ve Sanskrit olarak belirlenmiştir. Sanskrit dilinden direkt yapılmış çeviri örneği Prajñāśrī tarafından çevrilmiş olan *Triskandhakadharmasūtra* metnidir (Zieme, 2015: 872). Zieme, Sanskrit kaynaklar için olası bir diğer örneğin Brahmi alfabesiyle yazılmış Budist Uygur metinleri olduğunu belirtir (Zieme, 2015: 872). Soğdcadan yapılmış çeviriler ile ilgili durum ise daha karışıktır. Soğd dilinden yapılmış bir çeviri metnin varlığı genellikle şüphe ile karşılanmaktadır. Shimin (2002: 792), Soğdcadan tercüme edilmiş bir metin bulunmadığını ifade ederken Zieme, Berlin Koleksiyonundaki SO 18276 fragmanında Soğd ve Uygur yazarlarının kolofon kaydının bulunduğunu belirtmektedir (Zieme, 2015: 873). Eski Uygurcaya çevirisi olan metinlerde görülen bir diğer kaynak dil Toharcadır. Zieme, erken Uygur Budizm'inin Toharlar ile bağlantılı olduğunu ve Toharcadan Eski Uygurcaya yapılmış iki çeviri metin bulunduğunu ifade eder: *Daśakarmapathāvadānamālā* ile *Maitrisimit Nom Bitig* (2015: 873). Eski Uygurcaya yapılan çevirilerin büyük bir bölümü ise Çince kaynaklıdır.

Türkçeye çevirisi yapılan metinlerdeki alıntı kelimelerin kökeni ya da aracı dili temas tartışmalarındaki bir diğer faktördür. Tremblay, tüm dönemlerde mevcut olan temel Budist kelime dağarcığının büyük ölçüde Soğdcadan alındığını, ancak ilk metinlerde Soğdcanın yanı sıra Toharca alıntı kelimelerin de fazlaca yer aldığını belirtmektedir (2007: 109). Budist Uygur metinlerindeki Sanskrit alıntıların Tohar ya da Soğdlar aracılığıyla alındığı konusunda yapılan farklı görüşlerin aksine Kudara, Uygurların yaşadığı coğrafyalarda insanların çok dilli ve çok uluslu olması sebebiyle onların Budizm'e geçişinde tek bir topluluğun etkisini aramanın yersiz olduğunu ifade eder. Ona göre Uygurlar "*ulaşabildikleri Budist metinleri Uygurcaya çevirdiler*" (2009: 253).

Budist Uygurlardan kalan dinî metinler, Budist Kanon'a ait metinlerin tercüme edilmesiyle oluşturulmuştur. *Tripiṭaka* "üç sepet (Uyg. *samtso*, *erdini*, *üç ağılık*)" (Ölmez, 1997: 241) olarak adlandırılan külliyattan yapılan çeviriler *sūtra*, *vinaya* ve *abhidharma* metinlerini içermekteyken bunlara ek olarak tövbe duaları, büyü metinleri de tercüme edilmiştir. Ayrıca Budist Uygurlardan kalan din dışı eserler de bulunmaktadır. Uygurlardan kalan eserlerin çoğu başta Dun-huang ve Bezeklik Mağaraları olmak üzere Turfan ve civarından günümüze ulaşmıştır. Buralardan yazılı eserlerin yanı sıra Uygurlara ait olduğu konusunda hemfikir olunan sanat eserleri de ortaya çıkartılmıştır. Russell Smith "10. yüzyılda Dunhuang sanatında Çin etkisinin ağır bastığı düşüncesinin aksine bu dönemde Uygurların etkisinin giderek arttığını" belirtmektedir (2005: 1). Bezeklik'teki duvar resimleri de Uygur sanatının ulaştığı noktayı bizlere göstermektedir. Hepsinin bulunduğu bölgede yazılmadığı, buralara sonradan taşındığı tahmin edilen Budist Uygur metinlerinin ve Uygurlara ait olduğu düşünülen sanat eserlerinin bulunuşu, Uygurların içine girdikleri yeni medeniyet dairesindeki gelişimlerini, seviyelerini ve eğitim düzeylerini gözler önüne sermektedir.

II. BÖLÜM

MAİTREYA VE ESKİ UYGURCA MAİTRİSİMİT NOM BİTİG

1. Maitreya

Dinler tarihinde, bir dinin ortaya çıktığı ilk dönemdeki haliyle kalmadığı, temel dayanaklarında çok ciddi değişiklikler olmasa da zamanla mezhepsel bölünmelerin yaşandığı ve birbirinden farklı yaklaşımların, öğreti ve uygulamaların geliştiği görülmektedir. Śākyamuni Buda'nın ölümüne kadar Budizm'de herhangi bir bölünme ya da farklı bir yorum ortaya çıkmamış; ancak Śākyamuni'nin ölümüyle birlikte Budist cemaatte birtakım ayrılıklar yaşanmış ve bu ayrılıklar sonucu Budist öğretinin özellikle de Orta ve Doğu Asya'da geniş kitlelere ulaşmasını sağlayan Mahāyāna "büyük araç" mezhebi ortaya çıkmıştır. Budist öğretiye birçok yenilik katan Mahāyāna'nın yaptığı en büyük değişikliklerden biri ilk dönem öğretisindeki arhatların yerine bodhisattvaları koymasıdır. Bu bodhisattvaların en meşhurlarından biri "Orta ve Doğu Asya metin ve sanat eserlerinde kendisine sıkça yer verilen" *geleceğin Budası Maitreya*'dır (Kasai, 2008a: 67).

Budizm'in hem Hināyāna hem de Mahāyāna mezheplerinde önemli bir yer tutan ve "günümüzde hala Theravada geleneği tarafından onurlandırılan" Maitreya[11] (Pal. *Metteya*; Tib. *Byams pa*; Mo. *Mayidari*; Çin. *Mile*; Kor. *Mirŭk*; Jpn. *Miroku* ve *Cishi*) *Brill's Encyclopedia of Buddhism*'de anlatılan bir hikâyeye göre Ketumati'de, Saṅkha adındaki bir kralın yardımcısı olan Brahmāyus ile eşi Brahmāvatī'nin oğludur. İnsanların seksen bin yıl yaşadığı bu dönemde her şey iyi bir görünüm içerisindeyken Maitreya'yı harekete geçiren bir şeyler olacaktı. Saṅkha mücevherli, gösterişli yapılara sahipti; ama bir gün, bu yapıların hepsi yok olduğunda Maitreya her şeyin geçici olduğunu görmüş, bir ormana girmiş ve burada aydınlanmaya ulaşmıştır (2019: 305). Bu hikâye anlatma geleneğinin ve Maitreya inancının gelişmesi ile birlikte zamanla kült halini alan bir gelenek yerleşmiştir. Kasai, gelişen bu Maitreya inancında üç aşamanın yer aldığını belirtir. "İlk ve en eski aşamada Maitreya, Śākyamuni Buda'nın çağdaşı olarak tasvir edilmiş ve gelecekteki Budalığının kehanetini Śākyamuni'den almıştır. İkinci ve üçüncü aşamada ise Maitreya, hâlihazırda gelecekteki Buda olarak tasvir edilmiştir" (2008a: 67).

[11] https://www.britannica.com/topic/Maitreya-Buddhism

Canlıları mükemmel kurtuluşa ulaştırma amacında olması sebebiyle bu dünyaya gelecek olan Maitreya'ya araştırmacılar tarafından *mesihlik* vurgusu yapılmaktadır. Śākyamuni Buda'nın halefi olarak görülen ve gelecekte, çok uzun bir zaman dilimi sonrasında, insanlığı kurtarmak adına dünyaya gelecek olan Maitreya, bir bodhisattva olarak son kez doğmak için Tuṣita Cenneti'nde ikamet etmektedir. Maitreya'nın bodhisattvalıktan Budalığa geçişi bu son doğumdan sonra, dünyadaki insanları kurtarma arzusu neticesinde, mükemmel kurtuluşun sağlanmasıyla gerçekleşecektir. Bu inanç çerçevesinde Maitreya'nın yeniden doğuşunu konu edinen birçok metin yazılmıştır. Bu metinlerden öğrendiğimiz kadarıyla yeniden doğumun gerçekleşmesi için çok uzun bir süre beklemek gerekiyordu. Kasai, bu süreye karşı koymak için, ölümden hemen sonra Tuṣita Cenneti'nde yeniden doğulacağı yönünde bir inanç geliştiğini belirtir. Ancak bu, tam bir kurtuluşu ifade etmez. Bu sebeple Maitreya'nın Tuṣita Cenneti'nden inişi ile birlikte *bu dünyada onunla karşılaşma* ve *tam kurtuluşa erme* şeklinde bir inanç daha yerleşmiştir. Kasai, bu iki inancın çok sayıda Budist metinde görüldüğünü ve bu metinlerin yalnızca Sanskrit ve Çince değil, çeşitli Orta Asya dilleriyle de yazıldığını; bunun Orta Asya'daki Maitreya kültürünün çiçeklenmesini yansıttığını belirtmektedir (2008a: 68). Bu çiçeklenmelerin görüldüğü Orta Asya topluluklardan biri Uygurlardır[12]. Eski Uygurca Maitrisimit Nom Bitig, Maitreya ile ilgili hikâye anlatma geleneğinin bir ürünüdür.

2. Eski Uygurca Maitrisimit Nom Bitig

Kuzey Hindistan'da yayılmaya başlayan Maitreya inancı ile birlikte Budist literatürde *Maitreyāvadānavyākaraṇa* "Maitreya hakkında kehanet" veya *Maitreyasamitināṭaka* "Maitreya ile buluşma temsili" konularının birçok defa işlendiği görülmektedir (Sertkaya, 1986: 253). Hint edebiyatında *Maitreyāvadānavyākaraṇa* konulu Sanskrit üç eserin varlığı bugün bilinmekteyken *Maitreyasamitināṭaka* konulu eserin aslı bugüne kadar tespit edilebilmiş değildir. Ancak diğer dillere yapılmış tercümeleri aracılığıyla metnin varlığından haberdar olmaktayız. "Maitreya ile buluşma temsili" anlamına gelen *Maitreyasamitināṭaka*'nın

[12] Semet, Uygurların Maitreya'ya olan bağlılıklarını Maitreya kültü ya da ibadeti olarak değil Maitreya inancı olarak ifade etmeyi tercih ettiğini belirtir. Semet, Uygurlarda Maitreya'nın önemini bir kült ya da salt saygı unsurundan öte dinî bir inanç biçimi olarak görmektedir (2013: 371).

çeşitli Orta Asya dillerine yapılmış tercümelerinden biri Eski Uygur Türkçesine aittir[13].

Hināyāna mezhebinin Vaibhāṣika tarikatına ait olan Eski Uygurca Maitrisimit Nom Bitig, Budist Uygurlardan kalan en eski yazılı belgelerden biri olması ve büyük ölçüde korunmuş olması sebebiyle Budist Uygur literatürü içerisinde ayrı bir öneme sahiptir. Ayrıca Maitrisimit Nom Bitig'in, diğer dillerdeki Maitreya metinlerinde olmayan içerikle ilgili özelliği, onu bu metinler arasında da farklı kılmaktadır (Semet, 2013: 253). Tercümeden bağımsız olarak yapılmış bir secde *(yükünç)* ile yirmi yedi bölümden *(ülüş)* oluşan Maitrisimit Nom Bitig, metinde geçen *körünç* "dram, piyes" kelimesinden ve Toharca metinde bölümlerin *nāṭaka* olarak adlandırılmış olmasından hareketle bir tiyatro temsili olarak değerlendirilmiştir. Ancak Röhrborn, "Die alttürkische Maitrisimit Textbuch für theatralische Darstellungen?" adlı çalışmasında *körünç* kelimesinin bir "sahne temsili" anlamı taşımadığını; bağlam içerisinde "mucize" anlamına geldiğini belirtmektedir (1994: 101). Aynı zamanda Maitrisimit'te geçen *yaŋı kün* kelimesi, metnin yeni yıl bayramında sergilenen bir temsil olduğu görüşünün ortaya çıkmasına sebep olmuştur ki bu görüş de Wilkens'in "Der „Neutag" und die Maitrisimit Probleme der zentralasiatischen Religionsgeschichte" adlı çalışmasında çürütülmeye çalışılmıştır. Wilkens, özellikle Maitrisimit'teki örnekleri dikkate alarak *yaŋı kün* için yeni bir semantik değerlendirme yapmış; *yaŋı kün* kelimesinin "bayram, merasim, kutlama" dışında bir anlam taşımadığını ve kelimenin İranlıların Nevruz Bayramı olan yeni yılın ilk günü vb. ile de bir ilgisinin bulunmadığını ifade etmiştir (2018: 55). Tek başına kullanıldığında özel bir bayram ifadesi taşımayan *yaŋı kün*, genel bir kavram olarak ele alınmıştır. Ayrıca Wilkens, Maitrisimit'te bazı cümlelerde bağlamla ilgili olarak *yaŋı kün*'ün "büyük olay, mucize/keramet, gösteri" anlamlarında kullanıldığı ve bu anlamın yalnızca Maitrisimit'te tanıklanabildiğini belirtmektedir: *[aŋs]ız bo tınl(ı)g-lar* ***ken [k]äli[g]mä maitril(ı)g yaŋı kün*** *üzä kurtul-mak yolka täg(g)äli ertiŋü küsüš turgurmuš ärür-[l]är*

[13] *Maitreyasamitināṭaka*'nın Toharca ve Sakaca tercümeleri de bulunmaktadır. Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış Maitrisimit'in kaynağı metnin Toharcaya yapılmış tercümesidir. Toharca metinler Sorçuk'ta bulunmuştur. Eserin içeriğinin yanında, adında yer alan *nāṭaka* "temsil" sebebiyle bir piyes metni olduğu kanısı yaygındır. *Maitreyasamitināṭaka*'nın Hotan'da bulunan ve 8-9. yüzyıllarda yazıldığı tahmin edilen Sakaca tercümesi E. Leumann tarafından Almancaya tercüme edilmiştir (Ernst Leumann, Das nordarische (sakische) Lehrgedicht des Buddhismus, Text und Übersetzung, Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, XX Band, Leipzig, 1933-1936, XXXIX-530 s. Yeni neşri için bk. Ronald R. Emmerick, The Book of Zambasta, A Khotanese poem on Buddhism, London Oriental Series, Vol. 21, London, 1968, XXII-455 s.) (Sertkaya, 1986: 254-255).

"[Kesinlikle] bu insanlar gelecekteki (mehdi) Buda Maitreya'nın ortaya çıkma mucizesi vasıtasıyla kurtuluş yoluna ulaşmak için şiddetli arzu duymuşlardı."; *inçip ymä artokta artok ol* ***küsänçig ädgü körünç yaŋı kün*** *birlä kälgäli küsüşleri turmış ärür: amtı anı y(a)rlıkaŋ kayu kayu ädgü kılınç kılsar amtıkı tınl(ı)glar ol mäŋilig edgü üd[k]ä tuşarlar ärki* "Buna rağmen onların (insanların) **tantanalı büyük bir gösteri ve mucize (Maitreya'nın görünmesi) ile buluşma arzuları** gittikçe çoğalmıştır. Şimdi bunu duyurun: Şimdiki insanlar acaba hangi amelleri yerine getirirlerse ebedî muhteşem vakte vasıl olabilirler?" (2018: 58-59). Wilkens, ikinci cümlede *körünç* ve *yaŋı kün* kelimelerinin anlam olarak birbirine yaklaştığına dikkat çekmiş; iki kavram arasında semantik bir bağ kurmuştur. Wilkens'in *yaŋı kün* için yaptığı bu semantik değerlendirme, *yeni yılın ilk gününde kutlanan bayram* ifadesinden daha doğru gözükmektedir. Ayrıca Maitrisimit'teki *amarı adruk (a)druk yaŋı kün kılu yaŋı yaŋı [ ]u meŋi teginür-ler* "Başkaları değişik değişik bayramları kutlayarak [ ] mutluluk duyarlar." (140v8-10) cümlesinde *adruk adruk yaŋı kün* kelime grubunda *yaŋı kün*'ü niteleyen *adruk adruk*, kelimenin özel olarak tek bir bayramı değil, genel olarak bir kavram türünü ifade ettiği görüşünü güçlendirmektedir.

Maitreya'nın yaşantısı, Tuşita Cenneti'nden yeryüzüne inişi ve bu dünyadaki kerametleri ile Budalık makamına ulaşması konularının yanı sıra çeşitli cehennem tasvirlerinin konu edildiği Maitrisimit, Toharca A dilinden Eski Uygurcaya çevrilmiş bir metindir. Metnin *enetkek* dilinden *tohrı* diline, *tohrı* dilinden de *türk* diline çevrilmiş olduğu bilgisine ketebe kayıtlarında yer verilmiş; Sanskrit aslından Toharcaya yapılan çeviri *yarat-* fiili ile ifade edilmişken Toharcadan Eski Uygur Türkçesine yapılan çeviri, bir kere *aktar-* fiilinin kullanılması dışında, *evir-* fiili ile ifade edilmiştir: *'rs'r* ***'n'tk'kc'*** *pwlwr* ***twyrkc'*** *''vyrs'r kwynkwl q'ryn ''rt'm'q pwlwr* [erser **enetkekçe** bolur **türkçe** evirser köŋül karın artamak bolur] "*ise Hintçedir. Türkçeye çevrilse kalbi ve karnı mahvetmek olur.*" (59r10-11); *''ry'c'ntry pwdysvt kšy (')c(')ry 'n'tk'k tylyntyn twqry tylync' y'r'tmyš p'rtyr[']r'kšyt (')c(')ry twqry tylyntyn twyrk tylync['] ''vyrmyš m'ytry symyt nwm pytykd'* [aryaçantri bodis(a)v(a)t kşi (a)ç(a)rı **enetkek tilintin tohrı tilinçe** yaratmış prty(a)rakşit (a)ç(a)rı **tohrı tilintin türk tilinçe** evirmiş maitri-simit nom bitigde] "*üstat Āryacandra bodhisattvanın Hint dilinden Tohar diline düzenleyerek çevirdiği ve üstat Prajñārakṣita'nın Tohar dilinden Türk diline çevirdiği Maitrisimit Nom Bitig'te*" (63v18-23). Metni Toharcadan Türkçeye çevirenin İl Balık'da doğmuş Prajñārakṣita adlı bir din adamı olduğunu yine

bu kayıtlardan öğrenmekteyiz: *’’knydyš ’wlwšt’ twqmyš ’’ry’cntr pwdysvt kšy ’’c’ry ’ntk’k tylyntyn twqry tylync’ y’r[’]tmyš* ***’yl p’lyqd’ twqmyš prty[’]r’kšyt kšy ’’c’ry*** *twqry tylyntyn twyrk tylync’ ’’vyrmyš m[’]ytrysymyt nwm pytykd’* [agnidiş uluşta tugmış aryaç(a)ntr(i) bodis(a)v(a)t kşi açarı en(e)tkek tilintin tohrı tilinçe yar[a]tmış **il balıkda tugmış prty[a]rakşit kşi (a)ç(a)rı** türk tilinçe evirmiş maitrisimit nom bitigde] “*Agnideşa şehrinde doğmuş üstat Āryacandra bodhisattvanın Hint dilinden Tohar diline düzenleyerek çevirdiği ve İl Balık’da doğmuş üstat Prajñārakṣita’nın Tohar dilinden Türk diline çevirdiği Maitrisimit Nom Bitig’te”* (87v4-9). Ayrıca eserin, diğer dillere yapılmış çevirilerinde yer almayan ve *yükünç* olarak adlandırılan giriş bölümünde *kolofon* kayıtlarında olana benzer bazı bilgilerin verildiği görülmektedir. Kasai tarafından *giriş formülü, tarih, görev veren, sebep, sevabın tevcihi, dilek ve amaç* ile *sonuç* olarak belirlenen kolofon kayıtlarının içeriği (2008b: 38) Maitrisimit’in giriş kısmında tam olarak yer almasa da eserin yazılması için görev veren ile yazılmasındaki sebep, sevabın tevcihi, dilek ve amaç bölümleri müstensih tarafından belirtilmiştir: *mn kyrtw kwynkwlwk ’wp’sy pwz p’y tyr’k yydl’k pyrl’ twypwmwzny yyrk’ t’kwrwp kwp ’’zwnt’ qy ’t’wyzyn ’’y’yw ’’qr l’yw yyncwrw ywkwnw t’kynwr pyz* [m(e)n kirtü köngül(l)üg upası boz bay tirek yidleg birle töpümüzni yirke tegürüp kop ajunta-kı etözin ayayu ag(ı)r-layu yinçürü yükünü teginür biz] “*Ben açık kalpli mümin Boz Bay Tirek, Yidlek ile birlikte başımızı yere koyup bütün alemlerdeki vücutlarıyla saygı göstererek secde ederiz.”* (5v26-30). *mwn’ ’rtymlyk ’t’wyzwmwz ’rtyp p’rs’r ’’lqw ’d t’v’r p’rc’ twlp q’rls’r ’lp pwlqw lwq kyšy ’t’wyzyn pwlmyšym ywqswz pwlq’y ’’nyn ’mty twyrk yykyt ’rk’n q’yw ’rs’r byr nwm pytyk pyty t’lym pwrq’n š’zynynt’ nwmq’ ’wl’q s’p’q ’’s’q twsw qylmyš pwl’lym typ* [muna ertimlik etözümüz ertip barsar alku ed tavar parça tolp kar(ı)lsar alp bulgulug kişi etözin bolmışım yoksuz bolgay anın amtı türk yigit erken kayu erser bir nom bitig biti-telim burkan şazınınta nomka ulag sapag asag tusu kılmış bolalım tip] (1r13-20), *nyrv’nq’ kyrw yrlyq’myšynk’t’ky ’’lqw nwml’r’q ’wqytd’cy m’ytrysmyt yyty ’wtwz ’wylwš ’wlwq nwm pytykyk pytytw nw t’kyntymz .. pw nwm pytymyš pwy’n ’dkw qylync ’wylyšyn ’vyr’r pyz .. kwyzwnw twrwr-qwt tnkrysy t’k ’wykwmwz-kwyn sylyk qwnc-wy ywz-yylq’t’k y ’wzwn ’wyzyn-q’lyn qwtyn ’yksyz twq’syz ’’d’sz twd’sz ’wykrwncw m’nkyn yyrtyncw m’nkysyn ’wyrk’ ’wykrwncwlwk ’rm’ky pwlzwn mwnt’ twrmyš pwy’n ’dkw qylync ’wynk ’wylwk ’vyr’r mn ’’nkylky tnkry pwrq’n nynk ’ysyk ’wyzyn s’t’q ywlwq pyryp s’t’qyn ’’lmyš nwmlwq ’rdnyk kwyz’td’cy ’zrw’ qwrmwzt’ vyšnw mq’švry twyrt mq’r’c l’r d’ ’wl’ty q’m’q š’zyn kwyz’td’cy qwtl’r w’qšyk l’r nyv’zyky tnkry l’rk’ q’m’q*

q’ twyzw ’wynk ’wylyk pwlzwn .. t’qy ym’ pw pwy’n ’dkw qylync kwyzwnwr ’wydt(’) ’mr[’]q ’ycymz qwtpwlmyš ’wqwl ’yn’nc ... tnkry pyrmyš ’wqwl ’yn’nc ... ’k’mz yp’r q’m’qw q’ [’]wynk ’wylwk pwlm’qy pwlzwn pw pwy’n kwycynt’ kwyzwnwr ’t’wyzl’ry ’’d’sz twd’syz ’wzwn q’lyn ’wyzyn y’šyn [nirvanka kirü y(a)rlıkamışıngategi alku nomlarag ukıtdaçı maitrisimit yiti otuz ülüş ulug nom bitigig bititü-nü tegintimiz..bo nom bitimiş buyan edgü kılınç ülüşün evirer biz..közünü turur-kut t(e)ngrisi teg ögümüz-kün silig kunçuy yüz-yılkateg-i uzun özin-kalın kutın igsiz tugasız adasız tudasız ögrünçü mengin yirtinçü mengisin örke ögrünçülük ermeki bolzun munta turmış buyan edgü kılınç öng ülüg evirer m(e)n engilki t(e)ngri burkan-nıng isig özin satag yolug birip satagın almış nomlug erd(i)nig közetdeçi azrua hormuzta vişnu m(a)heşv(a)ri tört m(a)haraç-larda ulatı kamag şazın közetdeçi kutlar vahşik-ler nivaziki t(e)ngrilerke kamag-ka tözü öng ülüg bolzun..takı yme bo buyan edgü kılınç közünür ödt(e) amr(a)k eçimz kutbulmış ogul inanç..t(e)ngri birmiş ogul inanç..ekemz y(ı)par kamagu-ka öng ülüg bolmakı bolzun bo buyan küçinte közünür etözleri adasız tudasız uzun kalın özin yaşın] (1v1-34) “*Bu fani bedenimiz göçüp gittiğinde bütün mal mülk, hepsi birbirine karıştığında elde edilmesi zor insan vücuduna ulaşmış olmam boşuna olacak. Bu yüzden şimdi gücümüz kuvvetimiz yerindeyken hangisi olursa olsun bir din kitabı yazdıralım, Burhan şeriatında dine bağlanmış ve ona hizmet etmiş olalım diyerek* (1r13-20)*, tüm dini vecibelerini öğreten yirmi yedi bölümlü büyük din kitabı Maitrisimit’i fedakarlıkla yazdırdık. Bu din kitabının yazılmasından doğacak sevabın bir kısmını yaşamakta olan saadet ilahisi gibi olan annemiz Kün Silig Hanım’a bağışlarız. Yüz yıla yakın uzun ömrü boyunca büyük saadetlerle, hastalıksız, tehlikesiz ve sevinçlerle, dünyevi saadetlerle her zaman neşeli ve bahtiyar olsun. Bundan doğacak sevabın ilk bölümünü öncelikle yüce Burhan’ın kendi hayatını feda ederek aldığı, din cevherinin koruyucusu olan Ezrua, Hormuzta, Vişnu, Maheşvara adlı dört büyük hükümdara bağışlarım. Ayrıca disiplini, iyi ruhları ve tanrıları koruyan tüm koruyucu ruhlar; hepsine eşit olarak ilk bölüm bağışlanmış olsun. Ve yine bu sevap şu anda sevgili ağabeyimiz Kutbulmış Oğul Inanç’a… Tengribirmiş Oğul Inanç’a… ablamız Yıpar’a, hepsine bağışlanmış olsun. Bu sevap sayesinde onların mevcut vücutları tehlike ve tehdit olmadan uzun, zengin*” (1v1-34). Boz Bay Tirek ve Yidleg tarafından yazdırılması için Sıntar Seli’ye görev verildiğini anladığımız *yükünç* kısmında eserin yazdırılmasındaki sebep ile eserin yazılmasından elde edilecek sevabın kimler arasında paylaştırılacağı belirtilmiştir. Kolofon kayıtlarının en önemli içeriği olarak görülen tarih bilgisi ise Maitrisimit’in metinden bağımsız olarak yapılan

bu giriş kısmında yer almadığı gibi metnin içinde geçen herhangi bir bölümde de belirtilmemiştir. Bu sebeple de eserin yazılış tarihi ile ilgili çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Eseri bulan Albert von Le Coq (1919: 103) tarafından 9-10. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Maitrisimit, Gabain (1961: 509) ve Pritsak (1963: 28) tarafından 9. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Eser üzerine çalışması olan araştırmacılardan Tekin (1980: 8) metni 8. yüzyıla tarihlendirirken Laut (1986: 162-163), metnin 9. yüzyılın ortasında yazılmış olabileceğini belirtir. Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış metinleri ses ve şekil özelliklerine göre tarihlendiren Ağca, Maitrisimit'in dilinin, en geç 9. yüzyılın ilk yarısında yazıldığı tahmin edilen metinlerin diline yakın olduğunu ve sonraki metinlerin dili kadar yeni olmadığını belirterek, "metin en geç 9. yüzyılın sonlarında yazılmış olmalıdır" der (2006: 519). Eski Türk dili metinlerinin tasnifinde kullanılabilecek dillik ölçütler dikkate alındığında Maitrisimit'in, Budist Uygur edebiyatının ilk metinlerinden biri olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Genel dil özellikleri ile metin, Budist Uygur edebiyatının erken dönem metinleri ile klasik dönem metinleri arasında yer alan geçiş dönemi eseri olarak da ele alınabilir.

Maitrisimit'in dillik ölçütlere göre 9. yüzyılın sonuna tarihlendirebileceğimiz nüshası Sengim nüshasıdır. Bunun haricinde Sengim nüshası gibi Turfan bölgesinde bulunmuş Murtuk yazması ile 1959'da Xinjiang'daki Tömürti'de, kolofon kaydından 1067'de yazıldığını öğrendiğimiz Hami (Kumul) nüshası ve 2006 yılında Närnasi'de bu yazmaya ait parçalar bulunmuştur (Zieme, 2015: 14). Sengim ve Murtuk nüshaları bugün *Berlin Koleksiyonu'*nda yer almaktayken Hami nüshası *Xinjiang Museum of Urumqi*'de yer almaktadır. Zieme, bunların yanı sıra, St. Petersburg'da Maitrisimit'e ait bazı parçaların yer aldığı bilgisini vermektedir. Zieme'nin verdiği bilgilerden *SI 5129* olarak adlandırılan bu parçaların *Krotkov Koleksiyonu*'na ait olduğunu, fakat metnin bulunduğu bölge ile ilgili bir kayda rastlanılmadığını öğrenmekteyiz (2015: 15). Zieme, metnin Maitrisimit'e ait olup olmadığının şüpheli olduğunu ifade etse de verdiği iki parçanın metne ait olma ihtimalinin yüksek olduğunu belirtir (2015: 18). Zieme, bu çalışmasında *Helsinki Mannerheim Koleksiyonu*'nda bulunan iki parçayı da Maitrisimit'in Sengim yazmasına benzetir. Ancak bu parçalarda yeterli metin olmamasından dolayı Maitrisimit ile bir karşılaştırma yapamaz.

2.1. Eski Uygurca Maitrisimit Nom Bitig'in Dili

Budist Uygur külliyatının en önemli eserlerinden biri olan Maitrisimit Nom Bitig, Toharcadan Türkçeye çevrilmiş dinî bir metin olmasının yanı sıra dil özellikleri

bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerin tarihlendirilmesinde kullanılan dillik ölçütlere göre klasik öncesi dönemde yazılmış, erken tarihli bir metin olarak değerlendirebileceğimiz Maitrisimit'i, *eskicil* ve *yenicil* dil özelliklerini bir arada bulundurması sebebiyle Uygur yazmaları arasında *geçiş devri* eseri olarak da ele alabiliriz (Ağca, 2006: 412). Türk Runik harfli yazıtlarda görülen ve sonrasında Uygur yazmalarında büyük ölçüde tanıklanmayan bazı söz varlığı unsurları ile fonolojik ve morfolojik birtakım özellikler metnin dilini yazıtların diline yaklaştırırken ağırlıklı olarak Mani metinlerinde görülen bazı dil unsurları ile Budist metinlere has olan bazı kullanım şekilleri metnin bir ara eser olma özelliğine işaret etmektedir. Maitrisimit'i önemli kılan bu dil özelliklerinin yanında, metinde bazı dikkat çekici ağız özellikleri ile tek kullanımlık söz varlığı unsurları da tanıklanmaktadır. Ayrıca Maitrisimit gibi hacimli ve büyük çoğunluğu okunabilen bir metinde, mütercimin çeviri faaliyetinde gösterdiği beceriyi, Türk dilinin imkanlarını kullanmadaki yeterliliğini görmekteyiz. Bunun yanı sıra metnin aslında olmayan giriş kısmı, çeviriye ait bir parça olmadığı için dönemin dil özelliklerini göstermesi açısından ayrıca önemlidir.

Maitrisimit'in çeviriden bağımsız olarak yapılan giriş kısmında dikkat çeken ilk unsur, Eski Uygurca metinlerde sıklıkla gördüğümüz; ancak Maitrisimit'te tercüme edilen bölümlerde rastlamadığımız uzun cümle yapısıdır. Bu dönemde, kelime ve morfolojik yapı oluşturmada kullanılan kod kopyalama tekniği, Uygurcanın sentaksına da tesir etmiş; uzun ve girift cümleler tercüme edilen metinlerde genel olarak yansımasını bulmuştur. Ancak Maitrisimit'in tercüme edilen bölümlerinde böylesine uzun bir cümleye rastlanılmazken mütercim tarafından yapılan giriş kısmında gördüğümüz örnekler, bu cümle yapısının Eski Uygurcanın bir özelliği haline geldiği şeklinde yorumlanmaya açıktır[14]. Özellikle sıfat-fiil ve zarf-fiillerin kullanımıyla oluşturulan bu cümlelerde yüzeysellikten uzaklaşılıp uzun, ancak akıcı bir ifade yakalanmıştır: *anın amtı türk yigit erken kayu barsar bir nom bitig bititelim burkan şazınınta nomka ulag sapag asag tusu kılmış bolalım tip ol ugurka kataglanıp bo t(e)ngri burkan-nıng üç asanki yüz m(a)hak(a)lp-ta kataglanmış-ın tuzit t(e)ngri yėrintin kodı inip ajun tutup tuga y(a)rlıkamışı(n) evde önüp altı yıl tapavan berkte*

[14] Maitrisimit'in giriş kısmında görülen bu uzun ve girift cümle yapısına Eski Uygurcadan önceki dönem metinlerinde rastlanılmamaktadır. Eski Uygurca ile yazılmış metinlerde ise sıklıkla gördüğümüz bu cümle yapısına Maitrisimit'in çeviri bölümlerinde, diğer Eski Uygurca metinlere nazaran daha az rastlanılması, metnin sergilenmek üzere yazılmış bir eser olması ve ulaşmak istediği kitle ile ilgili olabilir.

duşkrcar emgek emgenmişin v(a)crasan örgün üze olurup tört türlüg şmnu süsin utup tüz-gerinçsiz burkan kutın bulmışın nomlug tilgen tevirip bėş pancaki-i toyın-larag sekiz tümen t(e)ngri-lerig kutgarmışın ulatı bėş y(ė)girmi asanki nayut sanınça yavaniki tınlıg-larag kutg(a)ru y(a)rlıkap kaujnakar kentke yakın şalavan berkte kalınçsız nirvanka kirü y(a)rlıkamışınkategi alku nomlarag ukıtdaçı maitrisimit yėti otuz ülüş ulug nom bitigig bitütü-nü tegintimiz "Şimdi gücümüz kuvvetimiz yerindeyken hangisi olursa olsun bir din kitabı yazdıralım, Burhan şeriatında dine bağlanmış ve ona hizmet etmiş olalım diyerek bu zamanda gayret sarf edip Yüce Burhan'ın üç Asaṃkhyeya, yüz Mahākalpa müddetince gayret sarf ettiğini, Tuşita adlı tanrılar yerinden inip bu dünyada haşmetle doğduğunu, evden ayrılıp altı yıl inziva ormanında keşişlik ıstırabı çektiğini, elmas taht üzerine oturup dört türlü şeytan ordusunu yenerek ulaşılması güç Burhan kutuna ulaştığını, din tekerleğini çevirip beş rahibi ve seksen bin tanrıyı kurtardığını ve on beş Asaṃkhyeya nayut miktarınca tüm canlıları haşmetle kurtarıp Kuśīnāgara adlı şehre yakın Śālavana adlı korulukta Parinirvana'ya haşmetle girinceye kadarki hayatını anlatan yirmi yedi bölümlü Maitrisimit adlı büyük din kitabını saygıyla yazdırdık." (1r16, v4). Giriş kısmında yer alan ve *Maitrisimit adlı bu din kitabını yazdırmaktan doğacak olan sevabın* kimler arasında paylaştırılacağının anlatıldığı cümlelerden sonra *"fiil+{-mAk} isim fiil eki+İyEk bol-zun"* yapısıyla oluşturulan temenni cümleleri de metnin bu kısmında dilin, hikâye anlatma üslubuna yakın olmasını sağlamış; anlatımı güçlendirmiştir.

Türk dil tarihi için birçok önemli tanık barındıran Maitrisimit'te, *türkçe* kelimesinin geçmesi, ilk olarak ele alınması gereken konulardan biridir. Yazıtlar dönemi Türkçesinde bir etnik grubun adı olarak geçen *türk* sözcüğünün, Eski Uygurca metinlerde *erk* ve *yigit* kelimeleri ile ikileme (hend.) oluşturarak "güç, kuvvet" anlamlarını ifade edecek şekilde kullanılmasının yanı sıra dil bildiren bir isim olarak kullanıldığı görülmektedir[15]. Bu bildirim çoğunlukla *türk tili* ile gerçekleştirilmiş olsa da *türk* adı üzerine {+çA} yapım ekinin[16] gelmesiyle birlikte Türk milletinin dili

[15] Dîvânü Lügati't-Türk'te *türkçe* ve *türk tili* ibarelerine rastlanılmazken Kutadgu Bilig'te dokuz kez *türkçe* ibaresinin geçtiği görülmektedir. Buna ek olarak metinde bir defaya mahsus olmak üzere Türk dili için *türkî* ibaresi kullanılmaktadır.

[16] Eski Türkçede {+çA}, Türkiye Türkçesinde {+CA} şeklinde olan ve hem yapım hem de çekim görevi ile kullanılan ekin bu iki ayrı görevi üzerinde taşıması ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Korkmaz, Zeynep (1959). "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XVII, Sayı 3-4, S. 275-358; Gökdayı, Hürriyet ve Sebzecioğlu, Turgay (2006). "Geçiş Aşamasında Olan +cA Ekinin Türü", *Türk Dili Dil ve*

belirtilmiştir[17]. Eski Uygur Türkçesine Toharcadan çevrilmiş dinî bir metin olan Maitrisimit'te on iki kere metnin *enetkek* dilinden *tohrı* diline, *tohrı* dilinden de *türk* diline çevrilmiş olduğu ifade edilmiş ve Sanskrit aslından Toharcaya yapılan çeviri *yarat-* fiili ile ifade edilmişken Toharcadan Eski Uygur Türkçesine yapılan çeviri, bir kere *aktar-* fiilinin kullanılması dışında, *evir-* fiili ile ifade edilmiştir. Metnin kaynak dili ile hedef dilinin belirtildiği bu on iki cümle içerisinde *türkçe* kelimesine ise bir kez rastlanılmakta, çevirinin hedef dili diğer tüm cümlelerde *türk tili* ile ifade edilmektedir. Ayrıca *türkçe*'nin geçtiği cümlede, diğer cümlelerin aksine *enetkek* dilini ifade etmek için de {+çA} yapım ekinden faydalanılmıştır. *türkçe* ve *enetkekçe* kelimelerinin, Maitrisimit haricinde **DKP-E**, **DKP-S**, **BT XXIX**, **BT XIII** ve **AY-K** gibi Eski Uygurca metinlerde de geçtiği görülmektedir (Yıldız, 2018: 1560-1561). Maitrisimit, bu metinler içerisinde en erken tarihli olandır: *[...] 'rs'r 'n'tk'kc' pwlwr twyrkc' ''vyrs'r kwynkwl q'ryn ''rt'm'q pwlwr* [erser **enetkekçe** bolur **türkçe** evirser kŏŋül karın artamak bolur] (59r10-11); *''ry'c'ntry pwdysvt ksy ('')c(')ry 'n'tk'k tylyntyn twqry tylync' y'r'tmys p'rtyr[']r'kšyt ('')c(')ry twqry tylyntyn twyrk tylync['] ''vyrmys m'ytry symyt nwm pytykd'* [aryaçantri bodis(a)v(a)t kşi (a)ç(a)rı **enetkek tilintin tohrı tilinçe** yaratmış party(a)rakşit (**a)ç(a)rı tohrı tilintin türk tilinçe** evirmiş maitri-simit nom bitigde] (63v18-23).

Maitrisimit'te, *türkçe* gibi dikkate değer birçok söz varlığı unsuru bulunmaktadır. **TT III**'te *aḍın tümke kŏŋüller*, **Hüen-ts**'de *tümge erdim erser* ibareleri içerisinde geçen *tümke* "sade, aptal" (Clauson, 1972: 506a), Maitrisimit'te *bilig* ile birlikte "cahil, bilgisiz" anlamına gelen bir kelime grubu oluşturmaktadır. Budist Uygur metinlerinde "cehalet"i ifade etmek için kullanılan en yaygın kelime grubu *bilge biligsiz* ile *biligsiz bilig*'dir. Bunun yanı sıra *bilgisizlik karañku*, *bilmez ukmaz tınlıglar*, *sıg yuka biliglig* ve **SDB**'de geçen *biligsiz tümke* cehaleti ifade etmek için kullanılmaktadır (Tokyürek, 2011: 31). Maitrisimit'te görülen *tümke biliglig* de bu kullanımlara eklenmesi gereken bir ifade şeklidir.

Maitrisimit, eski Türk dili döneminin ilk yazılı eserlerindeki bazı kullanım şekillerini devam ettirmesi ile de ayrı bir öneme sahiptir. Yazıtlarda yön bildiren *kün*

Edebiyat Dergisi, 649: 61-71; Tosun, İbrahim (2010). "Türkiye Türkçesinde +CA Ekinin Kullanım ve Anlam Çeşitliliği, Turkish Studies, S. 1472-1486; Gökdayı, Hürriyet ve Sebzecioğlu, Turgay (2011), "Türkiye Türkçesinde {-CA} Biçimbiriminin Türleri", *Bilig*, Sayı 58, S. 147-172.

[17] Eski Uygurcada *türkçe* ve *türk tili* ibarelerinin yanı sıra Altun Yaruk'ta *türk uygur tili* ile bu dönem metinlerinde bir kez görülen *türk sav* ibaresi de Türkçeyi ifade etmek için kullanılmıştır (Yıldız, 2018: 1555).

batsık ve *kün tugsık* ifadeleri Eski Uygurca ile yazılmış metinlerde rastladığımız bir kullanım şekli değilken Maitrisimit'te görülmektedir[18]: *k'šyp pwrq[']n* ***kwyn p'tsyqtyn*** *p'šl'nyp nyrv'nq(') p(')ry yrlk'dy* [kaşip burk[a]n **kün batsıktın** başlanıp nirvank(a) barı y(a)rl(ı)kadı] (6r2-4); ***kwyn p'tsyq tynqy*** *'wlwš p'lyq l'ryq* [**kün batsık-tınkı** uluş balık-larıg] (161r9-10); *ym'* ***kwyn twqsyqdyn****-yynk'q p'šlnyp nyrv(')n q['] p'ry yrlyq'r* [yme **kün tugsıkdın**-yıngak başlanıp nirv(a)n-k[a] barı y(a)rlıkar] (6r7-9). Bu ifade şeklinin Maitrisimit'te görülmesi, metnin dilini, kendisinden önce yazılmış metinlerin diline yaklaştırmaktadır. Ayrıca Maitrisimit'te, yazıtlarda gördüğümüz *türk kara kamag bodun* ifadesine paralel bir ifade şekli de görülmektedir: *türk yuçul bodun bokun* (85r21-22). Eski Türkçenin yazılı eserleri ile etimoloji sözlüklerinde rastlamadığımız *yuçul (ywcwl)* için Şinasi Tekin "bayağı, sıradan" anlamını vermektedir. Eski Türk yazıtlarında olana benzer bir kullanım şekli görüldüğü için buradaki *yuçul*'a, *kara*'ya verilen "avam; sıradan" (Clauson, 1972: 643b) anlamlarını vermek mümkün gözükmektedir. Ancak kelimenin etimolojik bir izahı yapılamamaktadır.

Maitrisimit'te *yuçul* gibi köken olarak izaha ihtiyaç duyan başka sözcük birimler de vardır. *erksin-* "otoriteye, güce sahip olmak" fiili ile birlikte kullanılan *inle-* ve *angan-* fiili bu sözcüklerdendir: *qwvr'qlq 'vl'ryk y'lynkwz* ***''nk'ntym z 'rksyntymz*** *''dn[']qw q['] pyrdymz* [kuvraglg evlerig yalınguz **angantım-z erksintimz** adn[a]ku-ka birdimz] "Cemaate ait olan evlere bizzat el koyduk ve başkalarına verdik." (177 r 3-5); *'wyzwmwz y'lynk kwz* ***'ynl'p [']rksyntymz*** *yydymz ywnkl[']dmz* [özümüz yalınguz **inlep [e]rksintimz** yidimz yungl[a]dımz "Biz kendimiz bu konuda yetki aldık; yedik, kullandık." (73v10-12). *angan-* aynı zamanda bir cümlede *al-* fiili ile birlikte kullanılmıştır: *s'nkkyk s'nkr'm s'nlyq 'ydyšyn t'vryn* ***''nk'nw w ''lyp*** *'yšl'tdymz* [sangkik sengrem sanlıg idişin tavarın **anganu-u alıp** işletdimiz] "Manastır topluluğunun eşyalarını uygun şekilde aldık ve kullandık." (177r10-12). *inle-* ve *angan-* fiillerine cümlenin bağlamı içerisinde bir anlam verme imkanı olsa da bu iki kelime de köken ve anlam açısından değerlendirilmeye açıktır. Tekin *angan-* fiilinin "beschlagnahmen" anlamına geldiğini, etimolojisinin bilinmediğini belirtip kelimenin tahlilini **ang*+*a*-*n*- şeklinde yapmaktadır (1980: 187). *angan-* fiilinin tahlili büyük olasılıkla Tekin'in gösterdiği gibidir; fakat **ang*, bildiğimiz herhangi bir köke dayandırılamamaktadır.

[18] *kün batsık* ve *kün tugsık* ifadelerini Maitrisimit dışında Manichaica III'te de görmekteyiz.

Maitrisimit, Eski Türkçenin deyim varlığına da katkı yapan bir eserdir. *emgek kör-* "eziyet görmek>ıstırap çekmek", *emgek aşa-* "gam yemek>eziyet çekmek", *emgek kurşa-* "dert kuşanmak>ıstırap içinde olmak" (Şen, 2017: 100) deyimlerinin varlığını bildiğimiz Eski Uygurcada, bu türden deyimlere bir yenisi *emgek toşgur-* "ıstırabı yok etmek" (8r1-2) ifadesiyle Maitrisimit'ten eklenmelidir. *toşgur-* "doldurmak" fiili, sahip olduğu kavram alanından hareketle metaforik olarak "bir şeyin başarıyla tamamlandığı" anlamını kazanmış (Erdal, 1991: 754); *emgek toşgur-* da "yeterince sıkıntı çekmek, sıkıntı çekme işini yerine getirmek, tamamlamak" anlamının ileriye taşınmasıyla birlikte "sıkıntıyı ortadan kaldırmak, ıstırabı yok etmek" şeklinde yeni bir anlamla kullanılmaya başlanmıştır. Maitrisimit'te, kazandığı metaforik anlam ile birlikte zaman ifade eden bir deyimi de görmekteyiz: *'rnk'k swqy qync' 'wydt'* "çok kısa zamanda". *erngek sokınça* "parmak ucu sokacak kadar", çok az anlamını kazanmış; *öd* ile birlikte de çok kısa bir zaman dilimini ifade etmek için kullanılmıştır.

Söz varlığında dikkate değer birçok unsur barındıran Maitrisimit'te gördüğümüz önemli sözcük birimlerden bir diğeri bugün kullandığımız kalem (Ar. *ḳalam* قلم) kelimesinin Sanskrit "kamış kalem" anlamına gelen *kalama*'dan (Macdonell, 1990: 16) (<Eski Yunanca *kalamos-κάλαμος*, Latince *calamus*;) (Monier-Williams, 1898: 260) Eski Uygurcaya geçmiş şekli *kalam*'dır: *y(')lynlyq* ***k'l'myn*** *šwkyn 'wyz 'ylkyn 'wyz 't'wyzwmwz ny q'rnymzny 'wc'mzny 'nynkwmwzny pwtwmwzny p'šymzny ywzwmwzny pytyywr pyz* [y(a)lınlıg **kalamın** şukin öz ilgin öz etözümüz-ni karnımzını uçamzını eningümüzni butumuzını başımzını yüzümüzni bitiyür biz] "Alevli kamış kalem ile kendi elimiz vasıtasıyla kendi vücudumuzu, karnımızı, kalçalarımızı, omuzlarımızı, uyluklarımızı, başımızı, yüzümüzü çiziyoruz." (61r2-6).

Maitrisimit'te mütercimin tercih ettiği kelimeler kadar Eski Uygurca yazmaların dilinde gördüğümüz ve belki de bir kod kopyalama olarak ele alınabilecek olan analitik yapıları da görmekteyiz. Bu din kitabında mütercimin, metnin aslına uygun bir biçimde, edimsel öğeleri de göz önünde bulunduran bir dil yarattığı söylenebilir: *asag tusu kıltaçı-lar ara anada yigrek* ***bultukmaz*** *edgülük dıntarlar ara t(e)ngr-i t(e)ngrisi burkan-ta yigrek* ***yok erür*** "Fayda sağlayanlar arasında anneden daha iyi (kimse) **bulunmaz/yoktur**. Mükemmel rahipler arasında Yüce Burhan'dan üstünü **yoktur**." (58v6-10). Birbirini takip eden bu iki cümlede edimsel öğeleri görmek mümkündür. Ruhbandan olmayanlar arasında bir üstünlük belirtirken

bultukmaz yokluk işaretleyicisinin kullanılmasına karşılık rahipler arasındaki derecelendirmede *yok erür* yokluk işaretleyicisi kullanılmıştır. *bul-* "bulmak, elde etmek" fiilinden gelişmiş olan bu dil bilgisel yapı hem çeviri hem de edim ile ilgili olabilir. Derecelendirme ifade eden bu cümlelerden ilkinde *bultukmaz*'ın ikincisinde ise *yok erür*'ün kullanılması cümlelerin özneleri ile alakalı bir durum olarak değerlendirilebilir.

Maitrisimit'te Eski Uygurcanın dil özelliklerinin yanında bazı diyalektolojik özellikler de tanıklanmaktadır. Ancak bunlar, Eski Uygurcanın varlığı tartışmalı olan n ve y ağzı özellikleri değildir. Üstelik Maitrisimit, bu n ve y ağızlarına atfedilen dil özelliklerini bir arada bulunduran bir metindir. Bu durum, Maitrisimit gibi erken tarihli Maniheist ve Budist çevrede yazılmış diğer bazı Uygur metinlerinde de görülmektedir. Bu sebeple, n ve y ağızlarına ait gösterilen dil özelliklerinin bir kısmı, metinlerin tarihlendirilmesinde kullanılabilecek dillik ölçüt olarak ele alınmaktadır. Maitrisimit'te tanıklandığı belirtilen ağız özellikleri ise metnin yazıldığı dönemde gerçekleşmesini beklemediğimiz bir ses olayı ya da Türk dili ile yazılmış metinlerde tarihsel olarak takip edilebilen bir ses özelliği şeklinde sınıflandırılabilir. Eldeki çalışmanın ses bilgisi bölümünde ele alınan /g/ sesinin düşmesi ile Türkçe kelimeler üzerine gelen bazı eklerde, sınırlı sayıda olsa dahi, artlık-önlük uyumunun dışına çıkılması metinde görülen diyalektikal unsurlar olarak ele alınmıştır.

Budist Uygur metinlerinde kullanımına genel olarak rastlamadığımız {-(X)pAn} zarf-fiil eki Maitrisimit'te *aviş tamu-da tugmış emgeklig tınlıg-lar-nıng tolg(a)kın* ***körüpen*** (106 r 6) cümlesinde tanıklanmaktadır. Köken olarak {-(X)p} zarf-fiil eki ile ilişkili olan ve işlevsel olarak bu ek ile arasında bir fark bulunmayan {-(X)pAn} eki, Gabain tarafından Mani yazmalarının ağzı olarak belirlenen n ağzının özellikleri arasında ele alınmıştır (2007: 3). Erdal, Maniheist Uygur metinleri ile erken tarihli Maitrisimit'te görülen bu eki genişlemiş şekli {-(X)pAnIn} ile birlikte "diyalektler arasındaki veya klasik öncesi ile klasik dönem metinleri arasındaki farklılığı belirtmek için kullanılabilecek bir özellik" olarak değerlendirmektedir (2004: 13). Bu zarf-fiil ekinin, genişlemiş şekli {-(X)pAnIn} ile birlikte Maitrisimit'te kullanılmış olması metnin geçiş dönemi eseri olma özelliğine işaret etmektedir. Yazıtlar dönemi Türkçesinde gelecek zamanın fiil çekiminde kullanılan eklerden biri olan ve Eski Uygurcada genel olarak bitimli fiillerle kullanıma girmeyen {-DAçI} partisip ekinin Maitrisimit'te gelecek zaman kipini kurduğu bir örnek de metnin ayırt

edici dil özelliklerinden biridir. Maitrisimit'in, çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümünde ele alınan dil özelliklerinden bir kısmı da onun bu özelliğine işaret etmektedir.

2.2. Eski Uygurca Maitrisimit Nom Bitig Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Eski Uygurca Maitrisimit Nom Bitig üzerine ilk yayın 1907 yılında Friedrich Wilhelm Karl Müller tarafından yapılmıştır: "Beitrag zur genaueren Bestimmung der unbekannten Sprachen Mittelasiens" adlı makalede Müller, metnin X. bölümünün ketebe kaydını işlemiştir. Müller 1916'da Emil Sieg ile birlikte yaptığı "Maitrisimit und Tocharisch" adlı çalışmada Uygurca Maitrisimit Nom Bitig ile metnin Toharcasını karşılaştırmaktadır. Müller, 1918 yılında yayımladığı "Toxrı und Kuişan" adlı makalesinde ise metnin VII. bölümünün ketebe kaydını değerlendirmektedir (Sertkaya, 1986: 256). Maitrisimit'in Murtuk'ta bulunan ve Sengim nüshası ile bir değerlendirilebilecek olan parçaları Müller ve Le Coq idaresindeki araştırmacılar tarafından düzenlenmiş; parçaları tasnif edilen bu metnin Le Coq tarafından transkripsiyonu yapılmıştır. Uygurca metni, Çince Maitreya metinleri ile karşılaştıran Müller, Uygurca metnin genişletilmiş bir tercüme olduğunu ortaya koymuştur (Sertkaya, 1986: 256). Maitrisimit'in tıpkıbasımı, 63 sayfalık bir tetkiki ile birlikte Gabain tarafından 1957'de yayımlamıştır: *Maitrisimit I. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhasika-Schule*, Yayıma Sunan: Annemarie von GABAIN, Giriş: Helmuth SCHEEL, (Wiesbaden: 1957), 69 s.+113 levha. Bu 113 levha haricinde metne ait 114 levha daha bulan Gabain, hazırladığı bir incelemeyle birlikte bu parçaların da yayımını yapmıştır: *Maitrisimit II. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhasika-Schule*, Yayıma Sunan: Annemarie von GABAIN, Giriş: Richard HARTMANN, (Berlin: 1961), 92 s.+114- 227 levha. Maitrisimit'in Sengim nüshası, doktora tezi olarak Şinasi Tekin tarafından çalışılmış; metnin transkripsiyonu, notlar-açıklamalar ve dizin ile birlikte 1976 yılında basılmıştır: *Uygurca Metinler II, MAYTRISİMİT, Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma, Uygurca İptidai Bir Dram (Burkancılığın Vaibhāsika tarikatine ait bir eserin Uygurcası)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 263, Ankara 1976, XVI-598 s. Tekin, basılmış doktora tezinin yanında çok daha titiz bir şekilde hazırlanmış ve 227 levhanın tamamını neşrettiği bir çalışma yayımlamıştır. Bu çalışmanın birinci cildinde metnin transliterasyonu, Almanca tercümesi ve birtakım notlar; ikinci cildinde ise analitik ve geriden okuma indeksi yer almaktadır: *Maitrisimit nom bitig.*

Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index, (Berlin: 1980), 264 s.; 187 s. (BT 9). Jens Peter Laut 1986'da yapmış olduğu *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäller* adlı çalışmada, Budist Uygur edebiyatının erken dönem eserlerinden Sekiz Yükmek ile Maitrisimit'in Sengim/Murtuk ve Hami nüshalarını ele almıştır. Soğd hipotezi ile giriş yaptığı çalışmasında Maitrisimit ile ilgili bilgilere yer vermiş; Maitrisimit'in ortografik, morfolojik, sentaktik özellikleri ile metinde Soğdca özellik gösteren Sanskrit ödünçlemeler ile Toharca aracılığıyla gelen ödünç kelimeleri incelemeye almıştır.

Maitrisimit'in 1959 yılında bulunmuş olan Hami (Kumul) nüshası bilim dünyasına ilk olarak 1962'de Feng Jiashen tarafından tanıtılmıştır: 1959 年哈密新発現的回鶻文仏経 [= Das uigurische Sutra, das 1959 in Hami gefunden wurde]", Wenwu, s. 7-8 (1962), 90-97 (Karadağ, 2015: 26). Hami nüshasının *yükünç* "secde" bölümü ile eserin ilk beş bölümü 1988'de İsrapil Yusup, Abduqeyum Hoca ve Dolkun Kamberi tarafından yayımlanmıştır. Bu çalışmada metnin Çağdaş Uygurcaya ve Çinceye yapılmış tercümeleri ile incelenen kısmın tıpkıbasımı, transkripsiyonu, sözlüğü ve açıklamaları yer almaktadır: *Qädimqi Uygur yezigidiki Maitrisimit / Hui Hu wen Mile Huijian Ji*, (Ürümçi: 1988), 221 s. Hami nüshasının *yükünç* bölümü ilk beş bölümü aynı zamanda Geng Shimin, Hans- Joachim Klimkeit, Helmut Eimer ve Jens Peter Laut'un bir arada gerçekleştirdikleri bir çalışmayla yayımlanmıştır. Sonrasında Shimin, Klimkeit ve Laut, Maitrisimit'in Hami nüshasının çeşitli bölümlerini yayımlamışlardır. Hami (Kumul) nüshasının 18 bölümü Shimin tarafından toplu olarak 2009 yılında *Study on the Uighur Maitrisimit (Hami Version)* adıyla yayımlanmıştır.

Maitrisimit'in nüshaları üzerine yapılmış bu çalışmalar ile birlikte metin üzerine yapılmış çalışmaların bibliyografyası şu şekildedir:

BAKIRCI, Fatih. "Uygurca Bir Sivil Hayat Belgesi: Maitrisimit", *JOTS*, 2/1, 2018: 7-23.

BEKTAŞ, Dilek. *Maitrisimit'te Kelime Yapımı*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Programı, Manisa, 2014.

FENG, Chia-shêng. “1959 nian Ha-mi xin fa xian de Hui-hu-wên fo-jing”, *Wên-wu*. s. 7-8 (1962): 90-97+4.

GABAIN, Annemarie von. *Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule [I]*. In Faksimile herausgegeben von Annemarie V. GABAIN mit einer Einleitung [in Beiheft I] von Helmuth Scheel. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1957.

GABAIN, Annemarie von. *Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule II.* In Faksimile herausgegeben von Annemarie V. GABAIN mit einem Geleitwort [in Beiheft II] von Richard Hartmann. Berlin: Akademie Verlag, 1961.

GENG Shimin. “Qädimki Uygurcä iptidayi drama piyesasi “Maitrisimit” (Hami nushasi)ning 2-pärdäsi häqqidiki tätqiqat”, *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, s. 4 (1980): 101-156.

GENG Shimin, KLIMKEIT Hans-Joachim. *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit.* In Zusammenarbeit mit Helmut EIMER und Jens Peter LAUT hrsg., übersetzt und kommentiert. 1. Text, Übersetzung und Kommentar. Wiesbaden: 1988. (AF 103).

GENG Shimin, KLIMKEIT Hans-Joachim. “Das 16. Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit”, *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*: Harvard 1985, S 9, s. 71- 132+17. [Anhang, Tabelle der Textentsprechungen und ein Nachtrag von Jens Peter LAUT (113-115)].

GENG Shimin, KLIMKEIT Hans-Joachim, LAUT Jens Peter. “Der Herabstieg des Bodhisattva Maitreya vom Tuṣita-Götterland zur Erde” Das 10. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”. *Altorientalische Forschungen*. s. 14 (1987): 350-376+16.

GENG Shimin, KLIMKEIT Hans-Joachim, LAUT Jens Peter. “Das Erscheinen des Bodhisattva” Das 11. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”. *Altorientalische Forschungen*. s. 15 (1988): 315-366+26.

GENG Shimin, KLIMKEIT Hans-Joachim, LAUT Jens Peter. “Die Weltflucht des Bodhisattva” Das 13. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit. *Altorientalische Forschungen*. s. 18 (1991): 264- 296+20.

GENG Shimin, KLIMKEIT Hans-Joachim, LAUT Jens Peter. “Der Gang zum Bodhi-Baum” Das 14. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”. *Materialia Turcica*. s. 16 (1992): 25-47+10.

GENG Shimin, KLIMKEIT Hans-Joachim, LAUT Jens Peter. “Das Erlangen der unvergleichlichen Buddhawürde” Das 15. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”. *Altorientalische Forschungen*. s. 20 (1993): 182-234+26.

GENG Shimin, KLIMKEIT Hans-Joachim, LAUT Jens Peter. *Eine buddhistische Apokalypse. Die Höllenkapitel (20-25) und die Schlußkapitel (26-27) der Hami-Handschrift der alttürkischen Maitrisimit. Unter Einbeziehung von Manuskriptteilen des Textes aus Säñim und Murtuk. Einleitung, Transkription und Übersetzung*. Opladen Wiesbaden: 1998. (ANRhWAW 103).

GENG Shimin, LAUT Jens Peter, PINAULT Georges-Jean. “Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung (I)”. *ZDMG*. s. 154 (2004): 347-369.

GENG Shimin, LAUT Jens Peter, PINAULT Georges-Jean. “Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung (II): Struktur und Inhalt des 26. Kapitels”. *Nairiku-Ajia gengo-no-kenkyū [= Studies on the Inner Asian Languages]*. s. 19 (2004): 29-94+Plates III-XIII.

ISRAPIL Dilara, LAUT Jens Peter, SEMET Ablet. “Neu entdeckte Bruchstücke der Maitrisimit aus Närnasi in Qomul (VR China)”, *Ural-Altaische Jahrbücher Neue Folge*. s. 25 (2013): 220-227.

KARADAĞ, Elife. *Klasik Öncesi Uygur Metinlerinden Maitrisimit’in Paleografik Özellikleri*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış Doktora Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 2015.

KLIMKEIT, Hans-Joachim. “Zum Inhalt der alttürkischen Maitrisimit”. *Suhṛllekhāḥ. Festgabe für Helmut Eimer.* Swisttal-Odendorf: 1996: 111-119. (Indica et Tibetica 28).

LAUT, Jens Peter. “Betrachtungen zur uigurischen Maitrisimit”: ein präklassischer Text?”. *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi İstanbul 23-28 Eylül 1985 Tebliğler I. Türk Dili*. c. 1 (1985): 171-176.

LAUT, Jens Peter. *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1986. (VdSUA 21)

LAUT, Jens Peter. “Verloren” ist nicht verloren. Wiederentdeckte und neu identifizierte Fragmente der Maitrisimit” *Memoriae munusculum. Gedenkband für Annemarie von GABAIN*. Edd: Klaus RÖHRBORN/Wolfgang VEENKER, Wiesbaden: 1994: 85 98+8. (VdSUA 39)

LAUT, Jens Peter. “Zur neuen Hami-Handschrift eines alttürkischen buddhistischen Legendenzyklus”. *Turfan, Khotan und Dunhuang Vorträge der Tagung ANNEMARIE v. GABAIN und die Turfanforschung, veranstaltet von der Berlin- Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin (9.-12.12.1994)*: Berlin: 1996: 189-199. (Berichte und Abhandlungen Hrsg. von der BBAW. Sonderband 1).

LAUT, Jens Peter. “Die „begangenen” und „angehäuften” Sünden. Ein nur scheinbar verlorenes Fragment der Murtuker Handschrift der alttürkischen Maitrisimit”. *Religionsbegegnung und Kulturaustausch in Asien Studien zum Gedenken an Hans Joachim KLIMKEIT*: Edd; Wolfgang GANTKE/Karl HOHEISEL/Wassilios KLEIN. Wiesbaden: 2002: 165-174+2. (SOR 49)

LAUT, Jens Peter. “Göttingen Üniversitesi’ndeki Maitrisimit Projesi Üzerine”. Şingko Şeli Tutung Anısına Uluslararası Eski Uygurca Araştırmaları Çalıştayı 4-6 Haziran 2011 Ankara. Ankara: 2011: 9-19.

LAUT, Jens Peter. *Alttürkische Handschriften. Teil 3-4. Maitrisimit nom bitig*. Stuttgart: 2014. (VOHD, Bde. XIII, 11-12, in Vorbereitung).

MOORLOESE, Eddy. “The way of vision (Darśanamārga) in the Tocharian and Old Turkish versions of the Maitreyasamitināṭaka”. *Central Asiatic Journal*: c. 23, s. 3-4 (1979): 240-249.

MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl. “Beitrag zur genaueren Bestimmung der unbekannten Sprachen Mittelasiens”. *SBAW*. *Phil.-hist*. Cl.. Berlin: 1907: 958-960.

MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl. “Toxrï und Kuišan (Küşän)”. *SKPAW*: Berlin: 1918: 566-586. [Reprint in: SEDTF 3, 438-458]

MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl; Emil SIEG. “Maitrisimit und ‘Tocharisch’”. *SKPAW*: Berlin: 1916: 395-417. [Reprint in: SEDTF 3, 415-437]

RÖHRBORN, Klaus. “Die alttürkische *Maitrisimit* – Textbuch für theatralische Darstellungen?”. *Memoriae Munusculum. Gedenkband für Annemarie v.*

Gabain. hrsg. von Klaus RÖHRBORN und Wolfgang VEENKER. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1994: 99-103. (VdSUA 39).

SCHMIDT, Klaus Totilla. "Das tocharische Maitreyasamitinataka im Vergleich mit der uigurischen Maitrisimit", *Turfan, Khotan und Dunhuang Vorträge der Tagung ANNEMARIE v. GABAIN und die Turfanforschung, veranstaltet von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin (9-12.12.1994).* Berlin: 1996: 269-278. (Berichte und Abhandlungen Hrsg. von der BBAW. Sonderland 1).

SERTKAYA, Osman Fikri. "Maitrisimit Nom Bitig (I)". *TDAY-Belleten* 1982-1983. (1986): 253-271.

SERTKAYA, Osman Fikri. "Maitrisimit Nom Bitig (II): Jens Peter LAUT Buddhistische Höllenvorstellungen (unter besonderer Berücksichtigung alttürkischer Texte)". *TDAY-Belleten* 1982-1983. (1986): 272-274.

SERTKAYA, Osman Fikri. "Maitrisimit Nom Bitigin Hami=Komul Yazması (III)". *TDAY-Belleten* 1982- 1983. (1986): 275-280.

TEKİN, Şinasi. "Maitrisimit. Die alttürkische Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. In Faksimile herausgegeben und bearbeitet von Annemarie von Gabain mit einer Einleitung von Helmuth Scheel Wiesbaden 1957". *TDAY-Belleten*. (1958): 319-322.

TEKİN, Şinasi. "Bemerkungen zur vorislamischen türkischen Literatur (über ein vor kurzem aufgefundenes vollständiges Exemplar des Maytrisimit)". *Cultura Turcica*. c. 3. s. 2 (1966): 176-189.

TEKİN, Şinasi. "Zur Frage der Datierung des uigurischen Maitrisimit. Über die neu endeckte Abschrift des Textes aus Hami". *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*. c. 16. s. 1 (1970): 129-132.

TEKİN, Şinasi. *Uygurca Metinler II. Maytrısimit. Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İpdidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhāṣika tarikatine âit bir eserin Uygurcası).* Ankara: 1976. (Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 263. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 54. Araştırma Serisi No. 44.).

TEKİN, Şinasi. *Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen*, Berlin: 1980. (BT 9)

TEKİN, Şinasi. *Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index*, Berlin: 1980. (BT 9)

WILKENS, Jens. "Der 'Neutag' und die Maitrisimit. Probleme der zentralasiatischen Religiongeschichte". *Die Erforschung des Tocharischen und die alttürkische Maitrisimit. Symposium anlässlich des 100. Jahrestages der Entzifferung des Tocharischen Berlin*, 3. und 4. April 2008. Hrsg. von Yukiyo KASAI, Abdurishid YAKUP, Desmond DURKIN-MEISTERERNST. Turnhout: 2013: 375-383. (Silk Road Studies XVII).

YILDIZ, Sümbül Begüm. "Uygurca Maitrisimit'te *asıg tusu* İkilemesi Üzerine", *R&S Research Studies Anatolia Journal*, 1 (2), 281-288.

YILDIZ, Sümbül Begüm. *Eski Uygurca Maitrisimit'te İkilemeler (Kumul nüshası)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 2019.

YÜSÜP, İsrapil, QAMBİRİ Dolqun. "Qädimki uygur yezigidiki çong häcimlik sähnä äsiri – Maitrisimit". *Sincan sän'äti*, s. 4 (1984): 56-66.

YÜSÜP, İsrapil, QAMBİRİ Dolqun; Abdulqeyum HOCA. *Qädimki uygur yezigidiki Maitrisimit 1*. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 1988.

ZIEME, Peter. "Fragments of the Old Turkic Maitrisimit nom bitig in the Otani Collection". In: SIAL 15 (2000), S. 123-134.

ZIEME, Peter. "Fragments of the Old Uighur Maitrisimit nom bitig in St. Petersburg, Helsinki and Berlin". IOM RAS, Written Monuments of the Orient, 2015 (1), 14-31.

III. BÖLÜM

MAİTRİSİMİT NOM BİTİG'İN FONOLOJİK ÖZELLİKLERİ

1. /A/ Bağlantı ve Ek Ünlüsü

Fonolojide, genellikle telaffuzun kolaylığı için, dilsel birimler arasında ortaya çıkan bir sesi ifade etmede kullanılan bağlantı sesi (binde sound, linking sound, connective sound), yapı bakımından eklemeli bir dil olan Türkçede, sözlüksel bir birim ile kendisinden sonra gelen bağlı birimler arasında bir ünlü ya da ünsüz olarak ortaya çıkan sestir (Crystal, 2008: 285; Karaağaç, 2013: 859). Bu sözlüksel birim ünsüz ile bittiğinde, Türk dilinin fonetik kurallarına uygun olarak bir ünsüz çifti oluşturmamak adına üzerine gelen bağlı birimle arasına bir bağlantı ünlüsü (linking vowel, connective vowel, auxilary vowel) alır. Bu ünlü çoğu Türk dilinde /ı, i, u, ü/ dar ünlüleridir[19]. Eski Türkçe için de dar /ı, i, u, ü/ sesleri bağlantı ünlüsü olarak kabul edilmektedir. Ancak başta incelemeye tabi tutulan MaitrSengim olmak üzere özellikle Maniheist ve erken tarihli Budist Uygur metinlerinde düz-geniş /a, e/ seslerinin, bağlantı ünlüsü olarak kullanıldığı görülmektedir: *swmyr t'q'q* [sumır tagag], *p'lyq'q* [balıkag], *qys'q* [kısag], *t'nk'q* [taŋag]. Ayrıca bağlantı ünlüsü dışında, kelime kök veya gövdesine göre ünlüsünün düz-dar olarak gelmesi beklenen bazı eklerin, bu metinlerde düz-geniş ünlülü yazımlarının olduğu görülmektedir: *syzl'r n'nk* [sizler-neŋ], *bwrq'n n'nk* [burkan-naŋ], *s'ns'r l'q* [sansar-lag], *p'qyr l'q* [bakır-lag].

Maniheist ve daha çok erken tarihli Budist Uygur metinlerinde[20] görülen /A/ bağlantı ve ek ünlüsü, yazımda görülen tutarsızlıklar ve yazı sistemlerinin Türk dilinin

[19] /ı, i, u, ü/ dar ünlülerinin geniş karşılıkları olan /a, e, é, o, ö/ seslerinin bazı Türk dillerinde bağlantı ünlüsü olarak kullanıldığı görülür. Örneğin Tatar Türkçesinde **-k-/-ķ-** (*küzék*- "nazar değmek, göze gelmek", *bérék*- "birleşmek"), **-m** (*bélém* "bilgi", *tézém* "dizim, sıra"), **-ş-** (*kürénéş* "görünüş"), **-n-** (*ütén*- "rica etmek", *bétérén*- "zayıflamak, cılızlaşmak") gibi bazı eklerin bağlantı ünlüsü -i->-é- düzenli ses değişimiyle geniş olarak görülmektedir (Öner, 2013).

[20] Ferruh Ağca'nın Maniheist ve Budist Uygur metinlerini ses ve şekil özelliklerine göre tarihlendirdiği doktora tezine göre erken tarihli Budist Uygur metinleri **Sekiz Yükmek, MaitrSengim, SPZieme, ZiemeBhaiş, Kuanşi, BT V3, BT V5, Ha 5, Ha 8, Ha 20, Ha 28, M II 3, M II 4, M III 5, MIII 9, M III 10, M III 12, M III 13, M III 14, M III 15, M III 16, U II 3, U III 2**'dir. Bunlardan *Sekiz Yükmek* çalışmanın ikinci grubunda, diğerleri ise üçüncü grubunda yer almaktadır. Bu metinlerden **Sekiz Yükmek, MaitrSengim, Kuanşi, ZiemeBhaiş, SPZieme, BT V 3, BT V 5, Ha 5, Ha 20, Ha 28, M III 9, M III 12, M III 13 ve U III 2** /A/ bağlantı ve ek ünlüsüne sahip olan metinlerdendir. Bunlar dışında Ağca'nın dördüncü gruba dahil ettiği **MaitrHami, Heilk II-5, U II 2, U III 8, U III 6, U III 7, Höllen, Ha 16, U II 8, U III 3** metinlerinde de /A/ bağlantı veya ek ünlüsü görülmektedir. Geniş bilgi için bk. Ferruh Ağca, *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

fonetiğini göstermede -özellikle ünlüleri- tam olarak başarılı olamamasından dolayı problemlidir. Türkçenin yazımında kullanılan ilk yazı sistemi Türk Runik yazısında kelime içinde ünlü sesler genellikle yazılmamıştır. /A-I/ sesleri odağında bakıldığında /A/ sesinin ilk ve daha sonraki hecelerde gösterilmediği (kelime sonunda gösterilmektedir), /I/ sesinin çoğu durumda gösterilmişken bir ekte yer aldığında (söz sonu durumlar hariç) yazılmadığı görülmektedir (Rona-Tas, 2013: 86). Bu da bağlantı ünlüsü ile ek ünlüsünün /A/ olarak yazıldığı Eski Uygur metinlerindeki durumun, Türklerin ilk yazılı metinlerinde nasıl bir görünüm sergilediğini belirsiz kılmaktadır. Ayrıca /A/ bağlantı ve ek ünlüsüne sahip Maniheist ve erken tarihli Budist Uygur metinlerinde, kelime kök veya gövdesi üzerine gelen aynı ekin, ünlüsü ile bağlantı ünlüsünün /I/ ile yazıldığı ya da bağlantı ünlüsü ile ek ünlüsünün yazılmadığı örnekler de istisna kabul edilemeyecek, durumu açıklamada göz ardı edilemeyecek ölçüde çoktur. Metinlerde bağlantı ünlüsü olarak /A/ sesini en çok alan {+(X)g} yalın isim akuzatif ekinin MaitrSengim'de 107 defa /A/ ile (+Ag), 100 defa /I/ ile (+Ig) ve 17 defa ünlüsü gösterilmeden (+g) yazıldığı görülmektedir. Ek ünlüsü olarak /A/ sesinin sıklıkla görüldüğü {+lXg} sıfat yapım eki ise yine MaitrSengim'de 74 defa /A/ ile (+lAg), 173 defa /I/ ile (+lIg) ve 438 defa ünlüsü gösterilmeden (+lg) yazılmıştır (Laut, 1986: 67). Erken tarihli Budist Uygur metinleri içerisinde /A/'lı yazımlara sıklıkla rastlanan metinlerden biri olan MaitrSengim'de ve diğer erken tarihli Uygur metinleri ile Türk Runik yazısıyla yazılmış yazıtlarda bağlantı ve ek ünlüsünün sergilediği bu yazım şekillerinden hareketle konu üzerine düşünen araştırmacılardan bazıları "kısalmış/indirgenmiş ünlü teorisi"ni (reduced vowel, vowel reduction) kurmuşlardır[21].

[21] Maniheist ve erken tarihli Budist Uygur metinlerinde görülen bağlantı ve ek ünlüsü /A/ için ileri sürülen tek görüş "kısalmış/indirgenmiş ünlü teorisi" değildir. Ancak eldeki çalışmada yapılacak izah da bu teori doğrultusunda olacağından metnin akışını bozmamak için ve bu görüşlerden birçok kez bahsedildiği için bunlar, detaylı bir şekilde tekrarlanmayacaktır. Fakat bu görüşleri kısaca değerlendirmek gerekirse bağlantı ünlüsü ile ek ünlüsünün /A/ olarak yazıldığı metinlere dikkati ilk çeken kişi Gabain'dir. Gabain, bu durumu bir ağız özelliği olarak görür ve bunu yalnızca "n ağzı" diye adlandırdığı, içine yazıtları ve Maniheist çevrede yazılmış metinleri dahil ettiği grubun bir özelliği olarak gösterir. (2007: 3). Ferruh Ağca ise /A/'lı yazımların bir ağzı yansıttığı görüşünün aksine bunun klasik öncesi dönem metinlerinde görülen bir özellik ve metinlerin kronolojik olarak tasnifinde kullanılabilecek bir gelişme olduğunu iddia eder. Bu dil gelişmesinde /A/ sesi yerini /I/ sesine 12. yüzyılda bırakmıştır (2006: 146). Gabain'in sadece n ağzının bir özelliği olarak gösterdiği ve metinlerin çevresini sınırlandırdığı /A/ sesi ile olan yazımların, erken tarihli Budist Uygur metinlerinde de görülmesi, geç dönem metinlerinde yerini /I/ sesine bırakması Ağca'nın gösterdiği gibi dillik bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Konu ile ilgili görüşlerden bir diğeri de Erdal'a aittir. Erdal 1979a, 1996, 2004'te yayımladığı çalışmalarında meseleye daha farklı yaklaşır. /X/ üstgösterimiyle belirttiği sesin yardımcı bir ses, bağlayıcı bir ses veya indirgenmiş/kısaltılmış bir ses olduğu düşüncelerine katılmayan Erdal (1979a: 90) bu sesin ünlü ya da ünsüz ile biten kelime kök veya gövdesine uyacak şekilde gelen

"Kısalmış/indirgenmiş ünlü" teorisi evrensel dil biliminde "vowel reduction" olarak ifade edilir ve ünlü bir sesin nitelik olarak değerinde kısalmanın ne anlama geldiği meseleleri üzerinde durulur (Lindblom, 1963; Crosswhite, 2004; Barnes, 2007). Genel olarak vurgusuz pozisyondaki bir ünlünün ses değerinde meydana gelen değişiklik olarak tanımlanan ünlü kısalması (Kingston, 2007: 420), Crosswhite (2004) tarafından vurgusuz pozisyondaki hecenin ünlüsünün söylenişinde, dilin, bu ünlü sesin teşekkül ettiği bölgeye değil de buna daha yakın bir pozisyona ulaşması olarak değerlendirilir. Dillerin, ünlü kısalması açısından deneysel olarak incelenmesi sonucunda da bu meselenin birden fazla durumu içeren, çok çeşitli ünlü ses azaltma modelleri olduğunun görüleceğini belirtir. "Konuşmadaki tüm sesler eşit derecede iyi algılanmaz ve bu sesler, bürünsel ve parçalarüstü sesbirimler olarak da eşit değildirler. Bu nedenle konuşmacı, zayıf telaffuzdan kaçınmak için sesi ya hiç söylemez (silme) ya da farklı, fakat benzer bir ses (nötrleştirme) söyler" (Crosswhite, 2004: 192-194). Bunlardan ikincisi nötrleştirme, "vurgusuz ünlü ile sınırlandırıldığında "ünlü kısalması" ortaya çıkar" (Miller, 1972: 484).

"Kısalmış/indirgenmiş ünlü" ya da "ünlü kısalması" olarak ifade edebileceğimiz bu olayı Doerfer, bağlantı ünlüsü ile ek ünlüsünün /A/ olarak görüldüğü Eski Türkçe metinlerinden hareketle açıklamaya çalışmıştır (1976, 1982, 1993). Doerfer'in açıklaması, Moğolca /a, e/ sesinin Türkçe karşılığının /ı, i, u, ü/ seslerine denk gelmesi ve Moğolcadaki durumun Eski Türkçeden daha eski, arkaik bir zamanı gösteriyor olması ile yazıtlarda kelime içinde ünlü seslerin genellikle yazılmamış olmasına dayanır. Doerfer'e göre Moğolca /a, e/ sesinin karşılığı Eski Türkçede schwa (ə)'dır. Bundan daha önceki bir dönemde, Proto-Türkçede ise bu ses Moğolcadaki gibi /A/'dır. Doerfer, Eski Türkçe döneminde kısaldığını düşündüğü bu sesin transkripsiyonunu yazıtlar için ă/ĕ şeklinde yapmıştır: *yarăklăg kandan kelĕp yanya elitdi sünggülĕg kandan kelĕpen süre elitdi* (KT D 32) (Ağca, 2006: 140). Proto-Türkçe için /A/ olarak tasarladığı bu ses, yazıtlarda gösterdiği şekliye kısalmış (ă/ĕ) ve Eski Uygur metinlerinde ă>ı, u; ĕ>i, ü ses değişimlerini yaşamaya başlamıştır. Doerfer'in bu düşüncelerine ek olarak M. Shogaito, bazı ek ünlülerinin çoğunlukla Maniheist metinlerde yazılmamış olmasını, "ye" yerine "elif"le yazılmış olan şekillere

ek alamorfu olduğunu düşünür. Doerfer'in "reducued vowel" teorisine de karşı çıkar. Bu sesbirimin değerinde diğerlerinden bir fark görmez ve /A/ sesinin ortaya çıkmasını /g, r, l/ seslerinin komşuluğunda bir asimilasyon olarak değerlendirir (2004: 91).

göre değerlendirmiş, bunların kısalmış bir ünlü olduğunu varsaymıştır[22] (Laut, 1986: 63). Ancak Maniheist metinler dışındaki metinlerde de bu durumun mevcut olduğunu Maitrisimit'in Sengim ve Hami nüshaları ile Sekiz Yükmek üzerine yaptığı doktora tezi çalışmasıyla Laut göstermiştir.

MaitrSengim'de {+(X)g} akuzatif ekinin, {-(X)g}, {-(X)m} fiilden isim yapım eklerinin, {-(X)l-} fiilden fiil yapım ekinin, {-(X)p} zarf-fiil ekinin bağlantı ünlüsü ile {+nXŋ} ilgi hâli ekinin, {+(X)mXz} çokluk birinci şahıs iyelik ekinin, {+lXg} ve {+sXz} isimden sıfat yapım eklerinin ünlüsü hem /A/~/I/ sesleri arasında değişkenlik göstermekte hem de sıkça ünlüsü gösterilmeden yazılmaktadır[23].

{+(X)G} akuzatif eki[24]:

/A/ sesiyle yazılmış olanlar: *qyzl'r'q* [kızlarag] (5r1) *twyyn l'r'q* [toyın-larag] (1r30), *tynlq l'r'q* [tınl(ı)g-larag] (1r32), *y'qy l'r'q* [yagı-larag] (2v8), *š'ky l'r'q* [şaki-larag] (5r3), *t'ym'k'q* [taymakag] (13r21), *twdwn l'r'q* [todun-larag] (120r5), *s'v'q* [savag] (9v3), *t'v'r'q* [tavarag] (118r13), *q'lyq'q* [kalıkag] (18r18), *'wrwn l'r'q* [orun-larag] (12r13*), dynt'r 'q* [dıntar-ag] (136v3), p'lyk'q [balıkag] (139v7), *pwq'qwl'r'q* [bukagularag] (116r18).

/I/ sesiyle yazılmış olanlar: *nwm pytykyk* [nom bitigig] (1v3), *pylk'l'ryk* [bilgelerig] (8r29), twrwl'ryk [törülerig] (13r16), *'dl'ryk* [edlerig] (13r17), *tnkry l'ryk* [t(e)ŋri-lerig] (16v9), *tynlq l(')ryq* [tınl(ı)g-l(a)rıg] (33v2-3), *s'vyq* [savıg] (3r11).

Ünlüsü gösterilmeden yazılmış olanlar: *š'st'rl'rq* [şastarlarg] (19v17), *tynlyql'rq* [tınlıglarg] (81v2), ywmq'ql'rq [yumgaklarg] (67r9).

---

[22] Hayriye Gül'ün (2011: 58) L. Johanson'dan aktardığına göre, Johanson "söz konusu yerlerdeki ek ünlülerinin durumunu tartışmalı bulur. Bu ünlülerin, fonetik olarak kısalmış bir schwa (ə)'yı, kısalmış ünlülerin ikili değişimini (ă/ĕ), kısalmış ünlülerin dörtlü değişimini (ĕ, ă, ŏ,˘ö) ya da tam ünlülerin dörtlü bir değişimini (ı, i, u, ü) içerip içermediğinin tartışma konusu olduğunu düşünür".

[23] "Eski Türkçede Eklerin Ünlü Düzeni" adlı yüksek lisans tezinde Buket Nur Kırmızıgül bağlantı ve ek ünlüsü altılı değişkenlik gösteren tüm ekleri belirlemiştir. MaitrSengim'de /A/ sesini almayan bu eklerle ilgili detaylı bilgi için bu çalışmaya bakılması tavsiye edilmektedir. Ayrıca Ferruh Ağca da doktora tez çalışmasında {+g} yükleme hal eki, {+n} vasıta hal eki, {+nXng} ilgi hal eki, {-(X)p} zarf-fiil eki, {+(X)mXz}, {+XngXz} birinci ve ikinci şahıs istek-emir ekleri, {-dImXz}, {-dIngXz} çokluk birinci ve ikinci şahıs görülen geçmiş zaman ekleri ile {-(X)r-}, {-(X)t-}, {-(X)n-}, -{(X)l-}, {-(X)g-}, {-(X)m}, {-(X)nç}, {-(X)z}, {+lXg} ve {+sXz} yapım eklerinin ünlülerinin bazı metinlerde /A/, birçoğunda ise /I/ ünlüsüyle eklendiğini örneklerle göstermektedir.

[24] Bu ekin bağlantı ünlüsünün, Türk Runik yazısıyla yazılmış yazıtlarda genellikle yazılmadığı görülse de yazıldığı örnekler de bulunmaktadır: *k(a)rlukug* (KT K 2), *tutukug* (KT D 38), *törüg* (BK D 2) (Şirin, 2016), *(ä)rd(ä)mig* (E-5), *yavızıg* (E-45) (Kormuşin; 2017). Akuzatif ekinin bağlantı ünlüsünün gösterildiği örnekler, yazıtlarda sayıca az olsa da ünlü kısalmasının bu dönemdeki ses gelişimi üzerine açıklama yapmamıza olanak sağlayabilir.

MaitrSengim'de {+(X)g} akuzatif ekinin bağlantı ünlüsünün genellikle art sıradan düz-geniş ünlüye sahip bir kelime kök veya gövdesinden sonra düz-geniş ünlüye sahip olduğu (*kızlarag, toyın-larag, taymakag*); art sıradan düz-dar ünlüye sahip kelime kök veya gövdesinden sonra da, düz-geniş ünlülü şekillerdeki kadar olmasa da, düz-geniş ünlüyü aldığı (*kalıkag, balıkag*) görülmektedir. Ön sıradan düz-geniş ve düz-dar ünlülü kelime kök veya gövdesinden sonra ise düz-geniş ünlünün geldiği bir örneğe rastlanılmamaktadır. Art ve ön sıradan ünlülerdeki bu farklılığın sebebi ön sıradaki gelişmenin, art sıradaki gelişmeden daha erken bir tarihte gerçekleşmiş olmasıyla ilgili olabilir (Doerfer, 1993: 127).

Ünlü kısalmasında önce, vurgusuz hecede kalan ünlü, yerini kendine yakın bir sese bırakıp nötr pozisyona doğru bir eğilim gerçekleştiriyor ve sonrasında ses değerinde tam anlamıyla bir kayıp yaşıyorsa {+(X)g} akuzatif ekinin bağlantı ünlüsünde görülen /A/ sesinin varlığı için bu gelişimi kurgulayabiliriz. Nötrleşmeyi bir schwa ile ya da Doerfer'in gösterdiği gibi ă/ĕ şeklinde gösterebilir; ek ünlüsünün yazıldığı yazıtlardaki ve Eski Uygur metinlerindeki şekillerden hareketle de nötrleşmiş olan bu sesin /e-i/ arasında bir ses olan kapalı /e/ sesi[25] gibi /A/ sesi ile /I/ sesi arasında bir noktada teşekkül ettiğini düşünebiliriz. Ek ve bağlantı ünlüsünün yazılmadığı yerlerdeki durum, birincil fonetik verinin yokluğu sebebiyle kesin bir şekilde yeniden oluşturulamasa da bunlar yazıtlarda nötrleşmiş bir ă/ĕ olarak tasarlanabilir, MaitrSengim'de ön sıradan düz-geniş ve düz-dar şekillerden sonra sıklıkla /i/ sesinin gelmesi için de bu durumda olan şekillerde nötrleşmenin tamamlandığı ve bu sıradaki seslerde artık kısalmış bir /i/ sesinin varlığının kabul edilebilir olduğu varsayılabilir. Ancak kalın sıradan düz-geniş ünlülü kelime kök veya gövdesinden sonra gelen akuzatif ekinin bağlantı ünlüsünde kısalma henüz tam anlamıyla gerçekleşmemiş, bu nedenle de ikili yazım şekilleri ortaya çıkmıştır.

{-(X)g}, {-(X)m} fiilden isim yapım ekleri:

[25] Eski Türk dili metinlerinde ilk hecede var olduğu düşünülen bu ses, Yenisey Yazıtlarından E-100 numaralı Bayan-Kol Yazıtında ilk hece dışında, teklik birinci şahıs iyelik ekinin bağlantı ünlüsü olarak görülmektedir: *b(ä)gém* (Kormuşin, 2017: 280-281). Teklik birinci şahıs iyelik ekinin bağlantı ünlüsünün MaitrSengim'de ve diğer Budist Uygur metinlerinde düz-geniş ünlülü olarak yazıldığı bir örnek yoktur. Maniheist metinler içerisinde ise yalnızca bir kere düz-geniş ünlülü görülür: *meniŋ [at]amın atayu okıdı* "benim adımı çağırdı" (M3 23:13, nr. 8; Kırmızıgül, 2018: 153). Teklik birinci şahıs iyelik ekinin bağlantı ünlüsünün Budist Uygur metinlerinde düz-geniş ünlü ile yazılmış örneklerinin olmaması ve metinlerde bağlantı ünlüsünün sıklıkla gösterilmiş olması bu ekin bağlantı ünlüsünün Manihesit metinlerde nötrleşmeyi tamamladığı ve Budist Uygur metinlerinde artık yerini tamamen indirgenmiş/kısalmış /I/ sesine bıraktığını göstermektedir.

/A/ sesiyle yazılmış olanlar: *’’s’q* [asag] (1r19), *s’t’q* [satag] (1v16), *q’t’q* [katag] (25v6), *’ytyk y(’)r’t’q* [ėtig y(a)ratag] (31r2), *t’t’q* [tatag] (127r10), *s’rs’q s’l’q* [sarsag salag] (122r22), *qys’q t’nk’q* [kısag tangag] (114v5-6).

p’r’m [baram] (13r1), *q’n’ml’q* [kanamlag] (9v17).

/I/ sesiyle yazılmış olanlar: *qysyq* [kısıg] (3r17), *s’rsyq* [sarsıg] (64v4), *’ytyk y’r’tyq* [ėtig yaratıg] (157v30), *t’ryq* [tarıg] (12r7), *q’cyq* [kaçıg] (152v30).

‘rtym [ertim] (1r13), *q’rym* [karım] (140r21), *t’lym t’šym* [talım taşım] (3r20), *y’rym* [yarım] (73r27).

{-(X)g} fiilden isim yapım eki MaitrSengim’de çoğunlukla art sıradan düz-geniş ünlülü kelime kök veya gövdesinden sonra düz-geniş /a/ sesini bağlantı ünlüsü olarak almıştır. Düz-dar ünlülü kelime kök veya gövdesinden sonra ise düz-dar /I/ sesi bağlantı ünlüsü olarak görülmektedir. Düz-geniş ünlülü bazı kelime kök veya gövdelerinin de /I/ sesini aldığı örnekler metinde mevcuttur. {-(X)g} fiilden isim yapım ekinin bağlantı ünlüsünün, {+(X)g} akuzatif ekinde olduğu gibi, art sıradan düz-geniş, nadiren de düz-dar ünlülü kelime kök veya gövdelerinden sonra, nötr durumda kaldığı düşünülebilir. Bu pozisyonlarda sesin kısalması, yerini tam olarak /ı/ sesine bırakması MaitrSengim’in yazıldığı dönemden daha sonra gerçekleşmiştir diyebiliriz. Ayrıca MaitrSengim’de ***qys’q t’nk’qt’ qysylwr t’nkylwr*** *’rs’rl’r* [kısag taŋakta kısılur taŋılur erserler] (114v6-7) ifadesinde de görüleceği üzere *qys-* ve *t’nk-* fiilleri {-(X)g} fiilden isim yapım eki söz konusu olduğunda /a/ bağlantı ünlüsünü almıştır. Aynı fiillere gelen {-(X)l-} fiilden fiil yapım ekinde ise bağlantı ünlüsü /ı/’dır. MaitrSengim’de {-(X)l-} fiilden fiil yapım ekinin bağlantı ünlüsünün düz-geniş ünlülü tek örneği *y’d’l-* [yadal-] “yayıl-” (13r18) fiilidir. {-(X)l-} fiilden fiil yapım ekinin kullanım sıklığı metinde azdır; ancak sıralı bir şekilde gelen bu örnek, eklerdeki bağlantı ünlüsünün tesadüfi olmadığını, {-(X)l-} fiilden fiil yapım ekinin bağlantı ünlüsünün MaitrSengim’in yazıldığı dönemden önce kısalmış olduğunu göstermektedir.

MaitrSengim’de {-(X)m} fiilden isim yapım ekinin bağlantı ünlüsü yalnızca *p’r’m* [baram] (13v1), *q’n’ml’q* [kanamlag] (9r17) kelimelerinde düz-geniş ünlülü görülür[26]. Ekin, metindeki kullanım sıklığı azdır ve mevcut örneklerde düz-geniş ve

[26] Marcel Erdal (2004: 14) *p’r’m* kelimesindeki durumu izah etmek için Kâşgarlı Mahmud’un açıklamasını dikkate alarak bunun eski metinlerde Oğuz diyalektinin bir tesiri olabileceğini düşünür.

düz-dar ünlülü bir kelime kök veya gövdesinden sonra bağlantı ünlüsü olarak /I/ sesini almıştır.

{-(X)p} zarf-fiil ekinin bağlantı ünlüsü MaitrSengim'de yalnızca *s'c'p* [saçap] (221r16) kelimesinde düz-geniş ünlülüdür. Bunun dışında ek ünlüsünün metinde dudak uyumuna sahip olduğu görülmektedir. Maniheist metinlerde de dudak uyumuna girmiş olması (Kırmızıgül, 2018: 169) bu ekin bağlantı ünlüsündeki kısalmanın çok daha erken bir dönemde gerçekleştiğini göstermektedir.

{+nXŋ} ilgi hâli eki:

/A/ ile yazılanlar: *syzl'r n'nk* [sizler-neŋ] (141r22), *pwykw pylyklyk pwrq[']n l'r n'nk* [bögü biliglig burk[a]nlar-naŋ] (33r4-5), *'wl swytl'r n'nk* [ol sütler-neŋ] (33r6), *pwdysvt n'nk* [bodis(a)v(a)t-naŋ] (37v4), *pylk' pylyklyk l'r n'nk* [bilge biliglig-ler-neŋ] (38r21), *pwrq'n n'nk* [burkan-naŋ] (160v1), *pwl'r n'nk* [bolar-naŋ] (81v4), *pr'm'n n'nk* [braman-naŋ] (117r5).

/I/ ile yazılanlar: *''dyn nynk* [adın-nıŋ] (75r15), *'rq'nt l'r nynk* [arhant-lar-nıŋ] (2r26), *pylyk nynk* [bilig-niŋ] (174v19), *'yšy l'r nynk* [işiler-niŋ] (23r15), *pwrq'n nynk* [burkan-nıŋ] (1v15).

Ünlüsü gösterilmeden yazılmış olanlar: *pwrq'nnnk* [burkannŋ] (120v18), *tynlqnnk* [tınlgnŋ] (128v29), *y'lnkwql'rnnk* [yalŋuklarnŋ] (203r17), *swykwtl'rnnk* [sögütlernŋ] (37v8), *kyšynnk* [kişinŋ] (83r4), *q'nk l'ry nnk* [kaŋ-ları-nŋ] (182v16), *dynt'rl'rnnk* [dıntarlarnŋ] (191v5).

{+nXŋ} ilgi hâli ekinin ünlüsü MaitrSengim'de 39 defa /A/ ile, 239 defa /I/ ile ve 14 defa ünlüsü gösterilmeden yazılmıştır (Laut, 1986: 66). Ek ünlüsünün /A/ ile yazılmış şekli ile ünlüsü gösterilmeden yazılmış şekli çoğunlukla art sıra olmak üzere düz-geniş ünlülü kelime kök veya gövdesinden sonra görülmektedir. Ek ünlüsünün ön sıradan kelime kök veya gövdesinde düz-geniş ünlülü olduğu dört örnek vardır: *'rdyn'nk* [erdineŋ], *tnkryl'rn'nk* [t(e)ŋrilerneŋ], *swytl'rn'nk* [sütlerneŋ], *bylykl'rn'nk* [biliglerneŋ]. Bu sebeple {+nXŋ} ilgi hâli ekinin ünlüsü için tam bir kısalmanın MaitrSengim'in yazıldığı dönemde gerçekleşmediği, ek ünlüsünün bu tarihlerde hâlâ nötr bir pozisyonda kaldığı söylenebilir.

{+lXg} isimden sıfat yapım eki:

/A/ ile yazılanlar: *p'qyr l'q* [bakır-lag] (68v2), y'*šl'q* [yaşlag] (3v13), *y'r't'ql'q* [yarataglag] (3v15), *qwtrwlm'ql'q* [kutrulmaklag] (4v15), *s'qync l'q* [sakınç-lag] (116v14), *qylm'q l'q* [kılmak-lag] (8v26), *q'n'ml'q* [kanamlag] (9v17), *nyzv'ny l'q* [nizvanı-lag] (13v2-3), *''q'ql'q ''q'qsyz* [akaglag akagsız] (128v8), *s'pryr l'q* [saprir-lag] (29r12), *pwy'n l'q* [buyanlag] (31r4), yydl'q [yıdlag] (18v5).

/I/ ile yazılanlar: *p'šlyq* [başlıg] (73v20), *p'qyr lyq* [bakır-lıg] (176v12), *p'lyqlyq* [balıklıg] (35r15), *y'šlyq* [yaşlıg] (146r23), *p'rymlyq* [barımlıg] (3r20), *'rtymlyk* [ertimlig] (1r1), *nyzv'ny lyq* [nizvanılıg] (33v24), *qylynclyq* [kılınçlıg] (201v16).

Ek ünlüsü gösterilmeden yazılmış olanlar: *q'nlg* [kanlg] (22v6), *q't'qlq* [kataglg] (18v5), *y'p'rq'qlq* [yapargaklg] (138v26), *''y'qlq* [ayaklg] (122r1), *''yynclq* [ayınçlg] (4r18), *p'rn'slq* [barnaslg] (7v2).

{+lXg} isimden sıfat yapım ekinin ünlüsü MaitrSengim'de 74 defa /A/ ile, 173 defa /I/ ile ve 438 defa ünlüsü gösterilmeden yazılmıştır (Laut, 1986: 67). Ek ünlüsünün /A/~/I/ sesleri arasında gösterdiği değişkenlik, art sıradaki düz ünlülü kelime kök veya gövdesinden sonra görülmektedir. Ek ünlüsünün yazılmadığı örnekler de art sıradaki düz-geniş ve düz-dar ünlülü kelimelerdendir. Bunlardan hareketle {+lXg} isimden sıfat yapım ekinin ünlüsünün, art sıradaki düz ünlülü kelime tabanlarından sonra hâlâ nötr pozisyonda kaldığı, yerini /ı/ sesine bırakmasının sonraki dönemlerde yazılmış Uygur metinlerinde gerçekleştiği söylenebilir.

{+sXz} isimden sıfat yapım ekinin ünlüsü MaitrSengim'de *s'ns'z* [sansaz] "sayısız" (129v4, 132v11) kelimesinde düz-geniş ünlülü olarak görülmektedir. Ekin ünlüsü metinde 133 defa /I/ ile, 69 defa da ünlüsü gösterilmeden yazılmıştır (Laut, 1986: 68). Ek ünlüsünün art sıradaki düz-geniş ünlülü kelime tabanlarından sonra yazılmaması sebebiyle bu pozisyondaki şekillerin nötr bir /ă/ ünlüsü ile okunması mümkündür[27].

{+(X)mXz} çokluk birinci şahıs iyelik ekinin ünlüsünün düz-geniş ünlülü yazımı MaitrSengim'de yalnızca bir kere görülür: *'dkwmwzny 'rd'mym'zny* [edgümüzni erdemimezni] (130v5-6). Ek ünlüsünün yazılmadığı örnekler ön ve art sıradaki kelime kök veya gövdesinde birlikte görülmektedir: *qylyncymzny*

[27] MaitrSengim'de *qwrqwncsz* (65v2) kelimesinde yuvarlak ünlülü kelime tabanından sonra da ek ünlüsünün yazılmadığı görülmektedir. Laut bunun sebebinin, kelime tabanındaki ikinci ünlünün yazımında görülen tutarsızlık olabileceğini belirtir (1986: 68).

[kılınçımzını] (71v20-21), *tylymzny* [tilimzni] (66r5-9) *y'zwql'rymzny* [yazuklarımzını] (65v11-14), *q'rnymzny* [karnımzını] (61v2-6), *p'kymz* [begimz] (11v4), *'cymz* [eçimz] (1v29), *'k'mz* [ekemz] (1v31), *'ylkymzny* [ilkimzni] (2v28). MaitrSengim'deki bu şekillerden hareketle {+(X)mXz} çokluk birinci şahıs iyelik ekinin ünlüsünün, bu dönemde hem ön hem art sıradaki düz kelime tabanlarından sonra nötr pozisyondaki düz-geniş ünlüyü almaya devam ettiğini söyleyebiliriz.

MaitrSengim'de bu ekler haricinde, bazı kelimelerin ikinci hecesindeki ünlünün, düz-dar olması beklenirken bu seslerin hem düz-dar hem de düz-geniş ünlülü olduğu görülmektedir: *''d'n* [adan] "diğer" (70r6), *''d'r'* [adara] "ayrıntılı olarak" (151v2), *''d'rtl'yw* [adartlayu] "ayrıntılı olarak" (114r7), *''dq'r* [adgar] "aygır"(12r1), *''q'r* [agar] "ağır" (13v3), *''q'z* [agaz] "ağız" (171v27), *''t'z* [ataz] "sulama hattı" (171v21), *''r'q* [arag] "temiz, duru" (135v18), *p'q'r* [bakar] "bakır" (117v169), *q'l'k* [kalak] "gök" (31v3), *y'l'nkwz* [yalaŋuz] "yalnız" (116r16), *y'p'rq'q* [yapargak] "yaprak" (119r2), *y'v'z* [yavaz] "kötü" (8v20). Bu kelimelerin ikinci hecesindeki düz-geniş ünlülü şekiller klasik dönem metinlerinde yerini /ı/ sesine bırakmıştır. Bu kelime kök veya gövdelerinin de başlangıçta düz-geniş ünlülü olduğunu, ancak ikinci ve vurgusuz hecede, ünlüsünde bir kısalmanın başlamasıyla ikili yazım şekillerinin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Öyle ki Kalmukçada da "ikinci ve sonraki hecelerde belirsiz olarak söylenen ünlüler yazılmaz. Moğolcadaki *helen* "dil" kelimesi Kalmukçada *heln* biçiminde yazılır" (Kartallıoğlu, 2010: 7). Kartallıoğlu'nun verdiği örneklerden bazıları da /A/ sesinden /I/ sesine doğru bir indirgenmeyi göstermektedir: *avah* "al-" [avıh], *adag* "son" [adıg], *amrag* "sevgili [amrıg], *davslah* "tuzla-" [davslıh], *dadlaga* "deneyim" [dadlıg]; *gedeg* "adlı" [gedig], *düremdeh* "taklit et-" [dürimdih], *delgereh* "genişle-" [delgrih] (2010: 7).

Sonuç olarak Eski Türkçede bazı seslerin, ses değerinde nitelik olarak bir değişikliğin meydana geldiği ve bunun da nicel olarak metinlerde kendini gösterdiği düşüncesiyle kısalmış/indirgenmiş ünlünün varlığı, /A/~/I/ seslerinin bu eklerdeki durumuna göre kabul edilebilir. Zayıf, vurgusuz hecelerde kısaldığını/indirgendiğini düşündüğümüz bu düz-geniş /A/ sesinde, en az çaba kanununa da uygun olarak, açıklık-kapalılık derecesi ile teşekkülü sırasında dudakların aldığı durumun değiştiğini görürüz. Ayrıca MaitrSengim'deki /A/~/I/ ikiliği gösteren bağlantı ve ek ünlüsü şekillerinden hareketle bu düz-geniş /A/ sesini alan eklerin hepsinde ünlü kısalmasının/indirgenmesinin eşit ölçüde gelişmediğini, ön sıradaki kelime kök veya

gövdesinden sonra gelen bazı bağlantı ve ek ünlülerinin MaitrSengim'in yazıldığı dönemden çok daha önce kısalıp yerini /i/ sesine bıraktığını, art sıradaki kelime tabanlarından sonra ise {+(X)g} akuzatif ekinin, {-(X)g} fiilden isim yapım ekinin bağlantı ünlüsü ile {+nXŋ} ilgi hâli ekinin, {+lXg} ve {+sXz} isimden sıfat yapım ekinin ek ünlüsünün kısalma sürecinin devam ettiğini, sesin hâlâ nötr bir pozisyonda kaldığını (ă veya ə) ve yerini kısalmış /ı/ sesine bırakmasının MaitrSengim'in yazıldığı dönemden sonra gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

2. Eklerde Artlık-Önlük Uyumu

Türk dilinin yazılı olarak takip edilebildiği en eski döneminden itibaren var olduğu bilinen ve asli ses uyumlarından biri olan artlık-önlük uyumu (damak uyumu; palatal harmony), bir sözcük birimde yalnızca art veya ön sıradan ünlülerin bulunabilir olması ve bu sözcük birime gelen bağlı birimlerin art veya ön sıra uyumuna göre gelmesi olayıdır (Karaağaç, 2013: 516; Tekin, 2016: 53). Bu uyum, Türk dilinin en sağlam ses özelliklerinden biri olsa da Türkçede bazı örnekler uyum dışı davranmaktadır.

Metinlerle izleyebildiğimiz kadarıyla 7. yüzyıldan 14. yüzyılın sonlarına kadar devam eden ve üç alt kola ayrılan Eski Türkçe döneminin[28], 7-10. yüzyıllar arasını kapsayan ilk alt kolunda kullanılan Türk Runik yazısı /a-e/, /ı-i/, /o-u/, /ö-ü/ ve /ė/ ünlülerini gösteren beş farklı işarete sahiptir. Türk Runik yazısında art ve ön sıra /o-ö/ sesleri ile /u-ü/ sesleri birbirinden ayrı yazımlara sahipken /a-e/ ve /ı-i/ sesleri bu ayrıma sahip değildir. Ancak bu yazı sisteminde bazı ünsüz sesleri göstermede art ve ön sıra ayrımına gidilmiş, bu sesler için ayrı işaretler kullanılmış[29] ve böylece art ve ön sıra olarak ayrılan bu ünsüz işaretlerinin yardımıyla ünlülerin yazılışında ve okunuşunda herhangi bir sorun yaşanmamıştır (Şirin, 2015: 39). Buna rağmen ünsüzlerdeki art ve ön sıra işaretlerin yazımında bazı tutarsızlıklar da görülmektedir. Türk Runik yazısı ile yazılmış yazıtlarda art ve ön olmak üzere ayrı işaretlere sahip ünsüz seslerin, kelimedeki uyumun dışında kaldığı örnekler oldukça fazladır. Bu

[28] Eski Türkçe döneminin kapsadığı yüzyıllar ve evreler ile ilgili birçok görüş olsa da Yazıtlar Türkçesi ile başlayıp Karahanlı Türkçesiyle sonlanan dönem tarafımızca Eski Türkçe olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemin 14. yüzyıla kadar götürülmesinin sebebi, Uygurların Turfan bölgesinde bu döneme kadar eserler vermeye devam etmiş olmasıdır. Hatta *Altun Yaruk*'un *Leningrad* nüshası 1687 yılında yazılmış olduğundan Eski Türkçenin sınırları 17. yüzyıla kadar genişlemiştir diyebiliriz (Ağca, 2006: 21).

[29] Marcel Erdal, Türk Runik yazısıyla beraber Uygur alfabesi ile tarihî Türk dillerini yazmak için kullanılan Arap alfabesinde art ve ön sıradan sesler için kullanılan ayrı işaretleri "signal letters" olarak adlandırmaktadır (2002: 5).

uyumsuzluk Orhun Yazıtlarında çoğunlukla {-(A)yIn} teklik birinci şahıs emir-istek ekinde, {+(s)I} teklik üçüncü şahıs iyelik ekinde, {+(X)n} iyelik ekinden sonra gelen akuzatif ekinde ve {-mIş} geçmiş zaman sıfat-fiil ekinde ortaya çıkar. Teklik birinci şahıs emir-istek ekindeki uyumsuzluk, ekin son sesinin art sıradan kelimelerde, ön sıradaki işaretiyle yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Teklik üçüncü şahıs iyelik eki ile iyelik ekinden sonra gelen akuzatif eki de Orhun Yazıtlarında art sıradan kelimelerde çoğunlukla ön ünsüz işaretiyle yazılmıştır. Geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin ise son sesi, art ve ön sıradan kelimelerde ön sıra /s/ sesinin işaretiyle gösterilmiştir. Talat Tekin bunlardan ilkini öndamaksıllaşma sonucu uyumdan çıkmış olarak değerlendirirken diğerlerini artlık-önlük uyumuna girmeyen ekler olarak değerlendirir (2016: 53-58). Bu eklerin artlık-önlük uyumunun dışında kalmasının sebebi, eklerin kökeniyle alakalı olabilir. Örneğin, teklik üçüncü şahıs iyelik eki {+(s)I} Ana Altaycadaki *in zamirinin kalıntısı olduğu için ek ünsüzü yazıtlarda da çoğunlukla ön sıradan işaretle yazılmış olup zamanla artlık-önlük uyumuna girmiş olabilir. Orhun Yazıtlarında bu ekler dışında, bazı kelime kök veya gövdelerinde, özellikle /y-/ sesi[30] olmak üzere, birçok sesin, yazımda uyum dışında kaldığı görülür: *y²ırya* "kuzeye, kuzeyde" (KT G 1), *y²ış* "orman" (KT G 3), *y²ımşak* "yumuşak" (KT G 5), *öl¹ürtüm* "öldürdüm" (BK D 29), *lagzın² yıl* "domuz yılı" (BK G 10), *s²awıg* "sözü" (T 12) (Aydın, 2015).

Eski Türkçe döneminin 8-14. yüzyıllar arasını kapsayan ikinci alt kolu Eski Uygurcanın yazımında kullanılan yazı sistemlerinden Uygur alfabesinde, ünlü sesler *alef*, *vav* ve *yod* harfleriyle karşılanmış ve Türk dilinin fonetiğini tam olarak gösterebilmek için bu harflerin birleşimlerinden faydalanılmıştır[31]. Bu birleşimler sayesinde, kelime başında ve ilk hecede art ve ön sıradan ünlüleri göstermede bir ayrıma gidilmiştir (Ayazlı, Ölmez; 2011). Ünsüz seslerin gösteriminde ise Uygur alfabesi, Türk Runik yazısında olduğu gibi art ve ön sıra ayrımına sahip değildir. Bu

[30] /y/ sesinin uyum dışında kaldığı örnekler çoğunlukla kelime başındadır ve bu örneklerde sesin yanında düz-dar ünlü mevcuttur: *y²ırya* "kuzeye, kuzeyde", *y²ış* "orman", *y²ımşak* "yumuşak", *y²ıl*, "yıl", *y²ılsıg* "zengin, müreffeh", *y²ıpar* "kokulu mum, tütsü", *y²ılpagut* "savaşçılar", *y²ılkıs²ın²* "hayvan sürüsünü" (Aydın, 2015)

[31] Uygur alfabesinde kelime başında /a/ sesi çift alefle, kelime içi ve sonunda ise tek alef ile yazılmıştır. /e/ sesinin kelime başında, içinde ve sonunda tek alef ile yazıldığını görmekteyiz. Kelime başındaki /ı-i/ sesleri alef ve yod ile gösterilmişken kelime içindeki ve sonundaki /ı-i/ için yalnızca yod kullanılmıştır. Kelime başında /o-u/ sesleri alef ve vav ile, kelime içinde ise yalnızca vav ile gösterilmiştir. Kelime başındaki /ö-ü/ seslerini göstermek için alef, vav ve yod birleşiminden faydalanılmıştır. İlk hecede bir ünsüzden sonra gelen /ö-ü/ vav ve yod kullanılarak yazılırken ilk heceden sonraki hecelerde bu sesleri yazmak için yalnızca vav kullanılmıştır.

alfabede yalnızca sedalı ve sedasız ön damak ünsüzleri /g-k/ sesleri ile sedalı ve sedasız art damak ünsüzleri /ḳ-ġ/ seslerinin yazımında farklı işaretler kullanılmış[32], bu da ünlülerin yazımda büyük ölçüde gösterildiği Uygur alfabesinin, fonolojik olarak artlık-önlük uyumunu göstermesine katkı sağlayan unsurlardan biri olmuştur.

Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış metinlerde, alıntı olmayan sözcük birimlerde ve bunlar üzerine gelen eklerde artlık-önlük uyumuna Orhun Yazıtlarında olduğundan daha çok uyulmuşsa da alıntı kelimeler üzerine gelen eklerde genellikle artlık-önlük uyumunun dışına çıkıldığı görülmektedir. En hacimli eserleri dinî metin çevirileri olan Uygur edebiyatında, Budist literatürün dinî terimlerini ifade etmek için alıntılara sıkça yer verilmişken bu yeni ve yabancı terimleri ifade etmek için Uygurların kelime oluşturma tekniğinin de son derece iyi olduğu görülmektedir. Sanskrit *avidyā* kelimesi için *biligsiz köngül* "cahillik, cehalet", *vijñāna* için *bilig köngül* "şuur", *prajña* için *bögü bilig* "hikmet" (Arat: 1942) kelimelerini yaratan Uygurlar, Sanskrit karşılığı *pâ-tra* (Macdonell, 1893: 159) olan ve Uygur Türkçesinde *patır* (Clauson, 1972: 307a)[33] olarak görülen bu kelime için, Türkçe *sun-* "sunmak, uzatmak" fiiline, fiillerden alet adı yapmak için kullanılan {-çUk} ekini getirerek (Erdal, 1991: 357) keşişlerin para veya yiyecek toplamak için kullandığı kaseyi ifade eden *sunçuk* kelimesini meydana getirmişlerdir. Türkçe olarak ifade edemedikleri terimleri ise genellikle orijinal şeklinden daha farklı bir halde tercümeye dahil etmişlerdir. Erdal, Eski Uygurcadaki alıntılarda, kaynak dilin ses sistemi ile hedef dilin ses sisteminin karşılaştırılmak zorunda olduğunu, Uygurların temas halinde olduğu yabancı dillerde artlık-önlük uyumunun bulunmadığını ve Uygurlar tarafından kopyalanan bu sözlüksel materyallerde değişik derecelerde bir düzenlemenin olduğunu belirtir (2002: 3). Johanson da "ödünçleme" teriminden hareketle dil ilişkilerinde hiçbir şeyin gerçekten ödünç alınamayacağını, bu sebeple de ödünçlemelerin "verici dil" ile "alıcı dil"de aynı olamayacağını ifade eder (2018: 28-29).

[32] Art ve ön damak olarak ayrı işaretlere sahip olan bu seslerin, sedalı ve sedasız karşılıkları için yazımda ayrı bir işaret kullanılmamıştır. Sedalı ve sedasız ön damak ünsüzleri /g/ ve /k/ tek bir işaret ile sedalı ve sedasız art damak ünsüzleri /ḳ/ ve /ġ/, bunlara ek olarak sedasız arka damak sızıcısı /ḫ/ tek bir işaret ile gösterilmiştir.

[33] Clauson *patır* (1972: 307a) madde başında ele aldığı bu kelimeyi, *sunçuk* madde başında batır olarak göstermiştir ve her iki madde başında da aynı örneği vermiştir: *patırımın sunçukumın kötürgil* "take up my begging bowl and my (?)" cümlesinde ilk olarak kelimeyi /p/ ile yazmıştır. *patır* madde başında *sunçuk* kelimesinin anlamını gösterememişken *sunçuk* madde başında patır kelimesini /b/ ile yazmış ve *batırımın sunçukumın kötürgil* "pick up my begging bowl" cümlesinde *sunçuk* kelimesini *batır* ile hendiadyoin yapan öğelerden biri olarak değerlendirmiştir.

Türk dilinde yapı kopyalama üzerine çalışmaları olan Johanson, dilbilgisel kopyalamaların yanı sıra sözlük birimlerdeki kopyalama şekillerine de değinmiş ve bunların tümü için "kod kopyalama" terimini kullanmıştır. Johanson'un kod kopyalama modelinde üç tür kopyalama çeşidi vardır: *genel kopyalar*, *seçilmiş kopyalar*, *karışık kopyalar*. Genel kopyalarda ödünç kelimeler, fonolojik ve morfolojik yapı değişikliklerini kapsayan materyal değişikliklere maruz kalabilir: Eski Uygur Türkçesindeki *erdini* "mücevher"<Skr. *ratna* "hediye, varlık, zenginlik; kıymetli taş, mücevher; magnet" gibi (Yıldız, 2012). Genel kopyanın meydana gelmediği bir durumda, verici dilden alıcı dile anlamsal özelliklerin kopyalanması söz konusu olabilir. Bu tür seçilmiş kopyalarda, anlamsal ödünçlemenin yapıldığı kelime ile bunun kopyası arasında tam bir benzerlik sağlanıp "tam çeviri kelime" yapılabileceği gibi kopya ile aslı arasındaki benzerliğin azalmasıyla "serbest çeviri kelime" yapılabilir (Johanson, 2018: 28-37). Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış Budist metinlerde sıkça geçen *tengri tengrisi burkan* "Tanrılar Tanrısı Burhan, yüce Burhan" birleşimi Sanskrit *devá-tâ dev-á buddha*[34] birleşiminden yapılmış tam bir kopyadır. Sanskrit *pún-ya* "talih, şans; hoş, erdemli, faziletli; kutsal; sevap" (Macdonell, 1893: 164) kelimesi metateze uğrayarak *buyan* şeklinde Eski Uygur Türkçesine alınmış genel kopya ödünçlemelerden olsa da bu kelime ile *edgü kılınç* kelimelerinin birlikte kullanılması (*buyan edgü kılınç* "iyi amel, sevap") serbest çeviri kelimelerden biri olarak değerlendirilebilir.

Eski Uygurcada, Johanson'un genel kopya adını verdiği alıntılarda, kelimenin orijinal şekli ile kopyası arasında genellikle bir ses değişiminin meydana geldiği görülmektedir. Sanskrit dilinde art ve ön sıra fark etmeksizin /k, kh, g, gh/ sesleriyle birleşen ünlüler, Uygur Türkçesinde imlada /k/ sesinin işareti ile gösterilir (Erdal, 2002: 6): Skr. brahmaloka>?>ETü. prqm'lwk [br(a)hmalok] "Brahma ülkesi", Skr. kadala>?>ETü. k't'ly [katali] "bir ağaç adı" (MaitrS.150r21). Bu yüzden de Eski Uygurcada bu sese sahip olan kopyalarda /k/'nin ayırıcı bir ses değeri yoktur. Ayrıca "Sanskrit /ku, kü, ko, go/ Uygurcada kelime başında her zaman KWY ile yazılmıştır"[35]

[34] Sanskrit *dev-â* için Macdonell (1983: 124) "heavenly, divine; celestial, deity, god, divinity (sts. of malevolent beings) ; (god among men =) priest, Brahman ; king, prince ; goddess; queen, princess" anlamlarını vermiştir. *devá-tâ* ise "divinity, divine power ; deity; sacred image; 2. in. ad. in the capacity of a god or gods ; among or to the gods" anlamlarına gelmektedir ve *devá-tâ dev-á buddha* birleşiminin anlamsal karşılığı *tengri tengrisi burkan* birleşimine denk gelmektedir.

[35] Esasen Uygurlar, orijinal olarak Sanskrit olan ödünçlemelerin çoğunu Sanskrit asıllarından değil, Soğdca veya daha yaygın olarak Toharcadaki şekilleriyle almışlardır.

(Erdal, 2002: 6-9): Skr. *koṭīśvara*>?>ETü. *kwytyšvr* [kötişv(a)r] "zengin, varlıklı", *kwytyšvr p'y'qwt* [kötişv(a)r bayagut] "zengin" (MaitrS. 3r21). Bunlara bağlı olarak, alıntı kelimelerde /k/ sesinin işareti ile bir gösterim olduğunda bu kelimeler üzerine gelen bazı eklerin artlık-önlük uyumunun dışında kaldığı görülmektedir. /k/ sesinin işareti ile yazılmış ödünçlemeler üzerine gelen {+lXg} sıfat yapım ekinin, {+kA} yönelme hâli ekinin, {+(X)g} akuzatif ekinin genellikle art sıradan ünsüz işareti ile yazıldığı görülmektedir. Bu yazım şekillerinden kaynaklanan artlık-önlük uyumsuzluğunun yanı sıra metinlerde en çok karşılaşılan durum, ön sıradan ünlüye sahip yabancı sözcük birimlerin art ünlülü ek almasıdır. Bunu ilk olarak Zieme, Maniheist kaynaklardaki örnekler üzerinden ele almış ve bunun Budist metinlerde de olduğundan bahsetmiştir. Yabancı kelimeler üzerine gelen eklerdeki bu ses uyumsuzluğu Röhrborn tarafından da değerlendirilmiştir (Erdal, 2002: 16).

Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde, alıntı kelimeler üzerine gelen eklerdeki ses uyumsuzluğu MaitrSengim'de de görülmektedir. Metinde K'RTY yazım şekline sahip olan ve Tekin (1980: 56) tarafından anlamı "yapılmış, sunî, dünyevî" olarak verilip kökeni Sanskrit *krta* kelimesine götürülen *karti* kelimesi üzerine gelen akuzatif eki ile yönelme hâli eki art sıra ünsüz işaretiyle gösterilmiştir. *k'rty l'rq'* (karti-lerḳa "dünyevî olanlara" 73v11), *k'rty l'ryq* (karti-lerıġ "dünyevîleri" 58r12). K'RTY kelimesi üzerine gelen bu eklerin artlık-önlük uyumunun dışında kalmasının sebebi büyük bir ihtimalle kelimenin kökeniyle ilgilidir. Ancak kelime Tekin'in gösterdiği gibi *krta* şeklinde bir kökten değil, Laut'un (1986: 144) gösterdiği şekliyle Skr. *grhastha*~Sgd. *k'rt'k*/**k'rty* kelimesinden alıntıdır. Sanskrit *grhastha* "ev sahibi"[36] anlamına gelmektedir; ancak kelime büyük olasılıkla Eski Uygurcada anlam genişlemesine uğramıştır. Çünkü Tekin'in verdiği anlam kelimenin MaitrSengim'de geçtiği yerlerle örtüşmektedir: *''ndyn ''dyn k'rty l'r q' ym' 'rk t'rtyp pyrwr 'rtymyz* [andın adın karti-ler-ḳa yme erk tartıp birür ertimiz] "Bunlardan diğer dünyevilere de çekip verirdik" (MaitrS 73r26). Kelime Eski Uygurcaya Toharca aracılığıyla girdiyse son ünlüsünün *yod* ile gösterilmesi de olağan bir durumdur. Çünkü Erdal'ın belirttiğine göre Sanskrit °a Toharcada °e'ye denk gelmektedir ve bu sesi yazmak için Uygur Türkçesinde *yod* harfinden faydalanılmıştır. İmlanın telaffuzu ne derece doğru yansıttığı tam olarak bilinemese de orijinal şekli art sıra olan K'RTY kelimesinin

[36] http://sanskritdictionary.org/grhastha

üzerine gelen eklerin kalın sıradan olmasının sebebi kelimenin kökeniyle bağlantılı görülmektedir.

MaitrSengim'de üzerine gelen ekin, artlık-önlük uyumu dışında kaldığı alıntı kelimelerden bir diğeri ETü. seŋrem<Sgd. snkr'm<Skr. samgharama "manastır" kelimesidir[37]. Metinde S'NKR'M/S'NKRM yazım şekline sahip olan bu kelimenin üzerine gelen yönelme hâli eki art sıra ünsüz işareti ile yazılmıştır: *s'nkrm q'* [säŋräm-ka] "manastıra". Kelimenin daha yaygın yazım şekli olan S'NKR'M üzerine gelen yönelme hâli eki ile akuzatif eki ise ön sıra ünsüz işaretiyle gösterilmiştir: s'nkr'm k' [seŋrem-ke], s'nkr'm yk [seŋrem-ig]. Eski Uygur Türkçesine ön ünlülü olarak geçtiği düşünülen *seŋrem* kelimesinin metinde bir kere de olsa uyum dışında kalmasının sebebi, kelimenin asli şeklinin art ünlünü olduğunun bilinmesi olmalıdır.

MaitrSengim'de Sanskrit asıllı V'YTWRY ve S'PRYR kelimeleri üzerine gelen {+lXg} isimden sıfat yapım eki de artlık-önlük uyumunun dışında kalmaktadır: *v'ytwryl'q* [vaidurilaġ] (138v10). Sanskrit aslı *vaiḍūrya* "değerli taş, lacivert taşı" olan ve Tekin (1980: 51) tarafından Toharca *vaiḍuri* kelimesinden alıntı olduğu gösterilen V'YTWRY üzerine gelen {+lXg} ekinin uyum dışında kalması, kelimenin Sanskrit aslının art sıradan ünlü ile bitmesinden kaynaklanmaktadır. Tekin tarafından yine Toharca aracılığı ile alınan sözcük birimlerden biri olarak değerlendirilen S'PRYR "necef taşı" kelimesi Sanskrit aslında art sıra ünlü ile bitmektedir: Skr. sphaṭika>Toh. spharir. Bu sebeple de kelimenin Eski Uygurcadaki şekli üzerine gelen {+lXg} eki uyum dışında kalmış gözükmektedir: *s'pryrl'q* [saprirlaġ] (138v11).

Çince *ti-tsu*'nun Eski Uygur Türkçesindeki biçimi olan titsi[38] "öğrenci", MaitrSengim'de art sıradan ekler alan bir diğer alıntıdır. Kelime üzerine gelen yönelme hâli eki ile akuzatif eki imlada art sıra ünsüz işaretiyle gösterilmiştir*: tytsy q'* [titsi-ḳa] "öğrenciye" (87r4), *tytsy l'ryq* [titsi-lerıġ] "öğrencileri" (73r4).

MaitrSengim'de *karti*, *seŋrem, vaituri, saprir ve titsi* alıntıları üzerine gelen eklerin artlık-önlük uyumunun dışında kalmasının yanı sıra Türkçe olan SYM'K[39] ve

[37] Şinasi Tekin (1980: 106) *säŋräm* kelimesinin dile giriş yolunu Toharca olarak göstermiştir: *s'nkr'm*<toh. *saṅkrām~saṅgrām*<skr. *saṃghārāma* "kloster". Erdal (2002: 13) kelime Soğd kaynaklıysa sürecin belirsiz kaldığını ifade eder. Aracı dil Toharca olsaydı, kelimenin Toharcanın diyalektlerinde görülen art damaksıl patlayıcı ünsüzü, ön ünlüleşmenin sebebi olabilirdi.

[38] Marcel Erdal kelimeyi *tetse* olarak okumaktadır (2002: 17).

[39] MaitrSengim'de ve diğer Uygur metinlerinde çoğunlukla *arıg* ile birlikte kullanılan *simek*'in tam olarak hangi anlama geldiği belirsizdir. Malov'un "funeral feast" anlamını verdiği *simek*'e Clauson "copse; forest, jungle" anlamlarını vermiştir ve kelimenin *arıg* ile birlikte hendiadyoin oluşturduğunu

YYLTYZ kelimelerinin üzerine gelen akuzatif ekinin de artlık-önlük uyumunun dışında kaldığı görülmektedir: *’’ryq sym’k yq* [arıg simek-ıġ] “ormanı” (146v25, 146r27), *’dkw(lwk) twyz yyltyz yk* [edgü(lük) töz yıltızig] “iyi(lik) soyu, kökü” (182r25, 183r5). Tarihî Türk yazı dillerinden Harezm Türkçesi ile Çağatay Türkçesinde de Türkçe art sıradaki kök veya gövdelerin ön sıradan ünlülü ek, ön sıradaki kök veya gövdelerin art sıradan ünlülü ek aldığı, alıntı kelimelerdeki kadar sık olmasa da tanıklanmaktadır: *kişi**ġa*** (Veḳāyi’ 370b12), *kün**ġa*** (Nesāyim L 183/1), *bular**ge*** (Veḳāyi’ 311b/10), *uruş**ke*** (Veḳāyi’K 496/9), *sürme**lıġ*** (Mi’rāc-nāme 9b/10), *börі**lıḳ*** (Leyla vü Mecnūn 68/13), *kiç-**raḳ*** (Veḳāyi’ K 498/1), *bil**maḳ*** (Kısā’i Tercümesi 2b/2), *üzül**maḳ*** (Nesāyim L 30/4), *yitme**ġan*** (Maḥbūbu’l-ḳulūb 202/3), *bar**gil*** (Nehcü’l- Ferādis 50/1499, *sor**gil*** (Deh-nāme 266), *agla**dük*** (Kısā’i Tercümesi 52b/1), *tegme**ġay*** (Maḥabbet-nāme 35/344) (Eraslan, 1970). J. Eckmann, Çağatay Türkçesi ile yazılmış metinlerde görülen örnekleri istisna kabul edip bu yazımları müstensih hatası olarak değerlendirir (1988: 12). Eraslan, Çağatay Türkçesinde alıntı kelimeler üzerine gelen eklerdeki karışıklığın, müstensihler tarafından Türkçe kelimelere de uygulanmış olabileceğini, Türkçe kelimeler üzerine gelen karışık eklerin, karışık telaffuzun mevcudiyetini düşündürmemesi gerektiğini belirtir (1970: 114-115). Ancak Türkçe kelimeler üzerine gelen eklerdeki bu dalgalanmaları müstensih hatası ya da bir imla meselesi dışında diyalektikal bir özellik olarak değerlendirmek de mümkündür. Ayrıca Dede Korkut’un Günbet Yazmasında da artlık-önlük uyumunun dışına çıkıldığı örneklere rastlanılmaktadır: *gel**maḳ*** (1a.3), *gör**maḳ*** (1b.4), *eglen**maḳ*** (4a.2), *eksil**maḳ*** (5a.6), *gedil**maḳ*** (5a.10), *ört**maḳ*** (5a.11), *tüken**maḳ*** (5b.2) vb. (Shahgoli vd., 2019: 168).

Üç alt kola ayrılan Eski Türkçe döneminin yazı dillerinde görülen fonolojik, morfolojik ve leksik özelliklerin bir kısmını doğal bir süreç olan dil değişiminin izleri olarak değerlendirmekteyken bir kısmını diyalekt yansıması olarak değerlendirmekteyiz. Bu dönemde tek bir standart dilin hakimiyeti söz konusu

belirtmiştir. Clauson *balık tartgu simekin kılurlar erti* (Suv. 602, 7-8) cümlesinde ise kelimenin bu anlamlara sahip olmadığını, anlamının belirsiz kaldığını ifade eder. Aynı karışıklık *simekle-* fiili için de geçerlidir. Clauson’un verdiği örneklerden *ulug yıgıt sıgıt kılı[p ölügüg] semeklegeli […éltmezken] üç kün ertip bar[dı törtünç] kün…* (Suv. 5, 1-4) cümlesinde simekle-/semekle- fiilinin anlamı Malov’un verdiği anlamla örtüşmektedir. Ancak “cenaze, cenaze töreni” anlamları, MaitrSengim’de kelimenin geçtiği cümlelerdeki bağlamla örtüşmemektedir. Tekin’in ve Clauson’un verdiği “orman, koru” anlamları bağlamla daha çok uyuşmaktadır: *s'kyz twym'n twyrt mynk ’ynck’ qyzl’ryq ’yd’l’p tytyp ’’ryq sym’kyq t’pl’dy* [sekiz tümen tört ming inçge kızlarıg ıdalap titip arıg simekıg tapladı] “seksen dört bin hassas kızı terk edip geride bırakarak ormanla tatmin oldu” (Tekin, 1980: 115; 146v23-25).

olmadığı gibi tek bir diyalektin varlığı da söz konusu değildir. Eski Türkçe dönemindeki her üç yazı dilinde belli bir diyalekte dayalı olan standart yazı dilinin dışında, başka diyalektler de vardır (Ağca, 2006: 40). MaitrSengim'de *simek* ve *yıltız* kelimelerin aldığı akuzatif ekinin uyum dışında kalmasının sebebi de belli bir diyalekte dayalı olan standart Eski Uygur Türkçesine tesir etmiş farklı bir diyalektin varlığı olabilir. Harezm Türkçesi ve Çağatay Türkçesi ile yazılmış metinlerden bir kısmı da Türkçe kelimelerde ek uyumsuzluğuna sahip olduğundan bu metinlerin, MaitrSengim'de görülen bu diyalektikal özelliği yansıtan bir kullanıma sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç olarak Türk dilinin artlık-önlük gibi asli bir ses uyumuna sahip olmasına rağmen, Eski Türkçenin ilk aşaması Yazıtlar Türkçesinden itibaren görülen bir uyumsuzluk söz konusudur. Yazıtlar Türkçesindeki eklerde bu uyumsuzluğun sebebi bazı eklerin kökeniyle alakalı iken bazılarında öndamaksıllaşma sonucu gerçekleşmiş bir durum mevcuttur. Eski Uygurcada ise bu uyumsuzluk genellikle alıntı kelimeler üzerine gelen eklerde görülmektedir. Alıntı kelimeler üzerine gelen eklerin artlık-önlük uyumunun dışında kalmasının sebebi, alınan kelimelerin orijinal ya da aracı dildeki şeklinin art sıradan ünlüye sahip olmasıdır. Bunun dışında ön sıradan ünlüye sahip olan alıntı kelimelerde de uyumsuzluk görülmektedir. Belli başlı ses değişimlerini takip edebildiğimiz bu alıntılar dışındaki şekiller için bir genellemenin yapıldığı düşünülebilir. MaitrSengim'de *karti*, *seŋrem*, *vaiduri*, *saprir* ve *titsi* üzerine gelen eklerdeki uyumsuzluğun sebebi de takip edebildiğimiz bu ses değişimleridir. Daha da önemlisi bu alıntılara ek olarak MaitrSengim'de Türkçe *simek* ve *yıltız* kelimeleri üzerine gelen akuzatif eki de uyum dışında kalmıştır ve bu durum büyük olasılıkla diyalektikal bir özelliği yansıtmaktadır. Bu özelliğin örneklerini Harezm Türkçesiyle yazılmış Nehcü'l Feradis ile Çağatay Türkçesi ile yazılmış birçok eserde de görmekteyiz. Bu süreci kronolojik olarak özetlemek gerekirse Eski Uygur Türkçesi ile görülmeye başlanan alıntı kelimelerdeki ek uyumsuzluğu Karahanlı Türkçesi ile devam etmiş ve bunu Harezm-Kıpçak Türkçesi ile Harezm Türkçesinin zeminini hazırladığı Çağatay Türkçesi izlemiştir. Harezm Türkçesi ve Çağatay Türkçesi ile yazılmış metinlerden bir kısmı Türkçe kelimelerde de ek uyumsuzluğuna sahip olduğundan bu metinlerin, MaitrSengim'de görülen bu diyalektikal özelliği yansıtan bir tutuma sahip olduğunu söyleyebiliriz.

3. /g/ Sesinin Düşmesi

Batı Türkçesinde iki ve daha fazla heceli kelimelerin sonunda, eklerin ve birden fazla heceli kelimelerin başında art ve ön sıra fark etmeksizin sızıcı bir özellik sergileyen /g/ ve /ġ/ sesleri, Eski Türkçede bu pozisyonlarda büyük ölçüde korunmuştur. Ancak /g/ ve /ġ/ seslerinin Eski Uygurca ile yazılmış bazı metinlerde düştüğü de görülmektedir. Bu ses olayını geç tarihli Uygur metinlerinde görülen bir dil gelişmesi olarak değerlendiren araştırmacılardan bazıları, /g/ ve /ġ/ seslerinin düşmesini, Eski Türk dili metinlerinin kronolojik olarak tasnif edilmesinde kullanılan ölçütlerden biri olarak ele almıştır[40]. Fakat /g/ ve /ġ/ seslerinin MaitrSengim gibi erken tarihli bir Budist Uygur metninde de düştüğü görülmektedir. Klasik öncesi dönemde yazılmış olan MaitrSengim'de bu sesin düşmesini, metnin yazıldığı dönem için bir dil gelişmesi olarak değerlendirmek yanlış gözükmektedir. Çünkü /g/ ve /ġ/ seslerinin düşmesi klasik öncesi dönem metinlerinde yaygınlaşmış bir özellik değildir. Bu sebeple de erken tarihli Uygur metinlerinde /g/ ve /ġ/ seslerinin düştüğü bazı örneklerdeki durum, diyalektikal bir özellik olarak değerlendirilebilir.

Moğolistan'dan Hazar Gölü'ne, Dağlık Altay ve Yenisey Havzası'ndan Doğu Türkistan'ın içlerine kadar çok geniş bir coğrafyaya ve yayılım alanına sahip olan Eski Türkçe, bu coğrafyada, başlangıç ve bitiş çizgisi keskin bir şekilde çizilemese de, yaklaşık olarak yedi yüzyıl sürmüştür. Eski Türkçe döneminin bu coğrafi ve tarihî seyri içerisinde, dilde doğal bir süreç olarak bazı değişimler meydana gelmiş; sosyal, siyasal, kültürel ve dinsel çevrenin etkisiyle de bazı değişimler yaşanmıştır. Eski Türkçenin her üç evresinde dillik ölçüt adını verebileceğimiz fonolojik ve morfolojik birtakım değişimler yaşandığı gibi leksik alanda da bazı değişimler yaşanmış, aynı zamanda temasta bulunulan yeni dil ve kültür çevrelerinin etkisiyle dilde doğal olmayan değişimler gözlemlenmiştir. Bunlara ek olarak standart yazı dilinin yapısında diyalektlere dayalı özellikler de göze çarpmaktadır.

Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerini kapsayan Eski Türkçe döneminde, bu üç alt evrenin yazı ve konuşma dili olarak kullanıldığı tek bir topluluk yoktu. Geniş

[40] Marcel Erdal (1979b), Eski Türk dili metinlerini kronolojik olarak sınıflandırdığı çalışmasında, fonolojik, morfolojik ve leksik özelliklere göre dört alt grup oluşturmuştur. /g/ ve /ġ/ seslerinin düştüğü kelimeleri örneklendirip bu ses olayının görüldüğü metinleri dördüncü gruba yani geç tarihli metinler arasına sokan Erdal, erken tarihli MaitrSengim'de ve TT V B 130 ve 135'te, /g/ ve /ġ/ seslerinin düştüğü örnekleri hatalı kabul edip sesin bu konumdaki durumu ile ilgili bir genelleme yapmak için yeterli bir dayanağın olmadığını ifade eder (2004: 122). Doerfer de /g/ ve /ġ/ seslerinin düştüğü metinleri tasnifinin son iki grubunda ele alır (1993: 163-165).

bozkır sahasına yayılmış göçebe ve yerleşik Türkler, boylar ya da boy grupları oluşturarak yaşamışlardır. Taşağıl'ın ifadesiyle "Orta Asya sahasında, mevcut ana kitleden bir boy yükselmiş, diğerlerini kendine bağlamış ve siyasi bir kuruluş haline dönüşmüştür. Bu bozkır Türk devletlerinin kuruluş biçimidir" (2015: 21-22). Türk devletlerinin kurulduğu bu ana boy yanındaki diğer boyların ağız özellikleri de standart dile zaman zaman yansımıştır. Bu ağız özelliklerinin hangi Türk boyuna ait olduğu ile ilgili birtakım bilgileri Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't Türk*'te vermiştir. *Dîvânu Lugâti't Türk*'te verilen bu özelliklerin yarıdan fazlası Oğuzcaya aittir (Karahan, 2015: 42). Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca ve aynı zamanda Kıpçakça için verdiği bu özelliklerden biri, Batı Türkçesinin dil gelişiminde önemli bir yeri olan belli pozisyonlarda /g/ ve /ġ/ seslerinin düşmesi olayıdır: "*Oğuz ve Kıpçak grupları; isimlerin ve fiil devamlılık bildiriyorsa fiillerin ortalarındaki bütün gayın'ları düşürmekte birleşirler. Ayrıca hafifletmek maksadıyla isimlerde kef'i düşürüler; fiillerde de aynı anlamda kullanılan ve gayın yerine geçen kef'i düşürürler*" (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 13).

Erken tarihli Budist Uygur metinlerinden biri olan MaitrSengim'de, /g/ ve /ġ/ seslerinin düştüğü birer örnek tanıklanmaktadır[41]: *'wrtlwk y'lynlyq 'wytwk twlp 't'wyzlryn* ***'wytwl'ywrl'r*** [örtlüg yalınlıġ ütüg tolp etözlerin **ütüleyürler**] "yanan alevli ütülerle tüm vücutlarını ütülerler" (84v23-24); *n'nk pw 'mk'kymyzdyn '[']ryl'd'cy pwlm'z byz* [neŋ bo emgekimizdin **arıladaçı** bolmaz biz] "bu sıkıntımızdan kesinlikle arınamayacağız/kurtulamayacağız" (172v4-5).

Türkçe *üt-* "kıl ütülemek, yakmak" fiilinden türemiş bir isim olan "ütüg", ilk kez MaitrSengim'de *örtlüg yalınlıġ* ***ütüg*** *tolp etözlerin ütüleyürler* cümlesinde geçer. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't Türk*'te hem *ütüg* kelimesini hem de bu kelimenin kökü olarak değerlendirilebilecek *üt-* fiili ile bu fiilden türemiş *üti-* "ütülemek" (üt-i->üti-) ve *ütül-* "kıl ütülenmek, yakılmak" (üt-ül>ütül-) fiillerini verir. Clauson da Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilerden hareketle sözlüğünde *ütüg* kelimesinin kökünü *üt-* olarak göstermiştir (1972: 51a). Erdal kelimenin kökünü *üt-* "to singe" olarak gösterir; ancak kelimedeki ikinci ünsüzün DLT'te gösterilmemiş olduğunu, MaitrSengim'de de belirsiz olduğunu ifade ederek *ütüg*'ün /i/ ile yazılmış bir örneği

[41] MaitrSengim dışında erken tarihli Budist Uygur metinlerinden **TT V B** (tütsüg+lüg>tütsü+lüg), **KP** (kergek>kerek) ve Tibet alfabesi ile yazılmış **BuddhKat** (kergek>kerek), Maniheist Uygur metinlerinden **M III 9** (kulgak>kulak), **TT I** (küngey>küney) ve **M II 6** (kurtga>kurta "yaşlı, ihtiyar") /g/ ve /ġ/ seslerinin düştüğü metinlerdir (Ağca, 2006: 204-205).

ortaya çıkarsa kelimeyi DLT'teki *üt-i-* "to iron" fiilinden türemiş olarak değerlendirmek gerektiğini belirtir (1991: 214). Üzerine her iki durumda da {-(X)g} fiilden isim yapım ekini alan kelimede, bu ek ünsüzün korunmuş olması beklenirdi. Fakat *örtlüg yalınlıġ* ***ütüg*** *tolp etözlerin* ***ütüleyürler*** cümlesinde isim şeklinde /g/ sesi korunmuşken fiil şekli *ütüle-*'te ikinci hecenin sonundaki /g/ sesi düşmüştür.

Eski Türkçenin ilk kaynaklarından itibaren takip edilebilen *arı-* "temiz olmak, duru olmak" (Clauson, 1972: 198a) fiilinden türemiş bir isim olan *arıġ* "temiz, arı, duru" kelimesinin (Clauson, 1972: 213b) MaitrSengim'de tek bir örneği olan *arıladaçı*'da ikinci hecenin sonundaki /ġ/ sesinin düştüğü görülmektedir: arıladaçı<arıġladaçı<arı-ġ-la-daçı. Ancak Erdal *arıla-* fiilinin arıla-<arıġla-<arı-ġ-la- şeklinde bir gelişim izlemediğini ve kelimenin kökünün de *arı-* fiili olmadığını ifade eder (1991: 430-431). *arıġla-* "to pick out the best, sift out" şeklinde bir fiil, Eski Uygurcada vardır; ancak *arıla-* bu *arıġla-* fiilinin kısalmış şekli değildir. Erdal bu düşüncelerini Kâşgarlı Mahmud'un DLT'te verdiği izahlara dayandırır. DLT'te *arıġla-* "iyisini seçmek, temizini seçmek, temizlemek" fiili mevcuttur. Fakat Erdal'ın *arıla-* için kabul ettiği, Kâşgarlı Mahmud'un verdiği *arala-* fiilidir. Kâşgarlı Mahmud, *arala-* fiili için "iki kişinin veya iki şeyin arasından geçmek", "barıştırmak" anlamlarını vermiş ve "barıştırmak" anlamında kullanılan *arala-* fiilinin halk arasında *arıla-* şeklinde de kullanıldığını belirtmiştir: "*ol ikki kişi otra* ***araladı*** *"o, iki adamı* ***barıştırdı****"; iki adamın ve iki şeyin arasından geçince de aynı fiil kullanılır. Barıştırmak için* ***arıladı*** *da denilebilir, ancak bu avami bir sözdür; birincisi daha doğrudur*" (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 135). Kâşgarlı Mahmud bu ifadesiyle *arıla-* fiilinin varlığını göstermektedir. *arala-/arıla-* fiilinin kökü de "iki kişi, iki yer ya da iki şeyin arasındaki mesafe; boşluk" anlamına gelen *ara* ismidir. Bu kök üzerine gelen {+lA-} isimden fiil yapım eki ile Kâşgarlı Mahmud'un gösterdiği *arala-* fiili yapılmış ve bu fiilin orta hecesinde kalan ünlüde /a/ sesinden /ı/ sesine doğru bir indirgenme gerçekleşmiştir. Erdal ise bunu /r/ ve /l/ ünsüzleri yanında gerçekleşmiş bir ünlü asimilasyonu olarak değerlendirir ve *arıġla-* fiilinden kısalmış bir *arıla-* fiilinin varlığını DLT'teki dayanakları sebebiyle reddeder. Röhrborn da UW'de *arıġla-* fiili ile *arıla-* fiilinin aynı kökten olmadığını belirtip *arala-* fiilinin bir varyantı olarak *arıla-* şeklinde ayrı bir fiilin olduğunu gösterir. Röhrborn, *arıla-* fiilinin, *arı-* "rein werden" fiili ile bağlantısının açık olmadığını, bu yüzden de *arıla-* fiiline "rein

machen, rein sein" anlamlarının verilmesinden vazgeçmek gerektiğini belirtir (1977: 191).

Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilerden hareketle, *arala-* fiilinin *arıla-* şeklinde bir varyantının olduğunu görmekteyiz. Ancak bu *arıla-* fiili, MaitrSengim'deki *arıla-* fiili ile aynı değildir. Erdal ve Röhrborn her ne kadar *arıġla-* fiilinden kısalmış bir *arıla-* fiilinin varlığını kabul etmeseler de MaitrSengim'deki *arıla-* fiilinin "temiz olmak, arınmak" ve hatta anlam genişlemesine uğrayarak "günahlardan arınmak, kurtulmak, temize çıkmak" anlamlarına gelen *arıġla-* fiilinin kısalmış şekli olduğunu görmekteyiz. Bu anlamlar kelimenin geçtiği cümle ve bölümün bağlamıyla da örtüşmektedir:

*amtı bo kiçig tamularda tugmış erür biz kentü agzımztın ört yalın önüp tilimz tamġaḳımznı irinimzni burnumuznı örteyür yalar takı tolp etözümüzni yörgep kurug kovuk sögüt osuglug örteyür muna tana umug ınag tileyü yükünür biz kaçar biz neŋ bo emgekimz**din arıladaçı bolmaz biz*** (172r27-31, v1-5) "Şimdi bu küçük cehennemlerde yeniden doğmuş idik. Kendi ağzımızdan közler ve alevler yükselir, damağımızı, dilimizi, burnumuzu yakar ve tüm vücudumuzu sarıp kuru, içi boş ağaç gibi yakar. Yana yakıla umut ve dayanak arayarak yalvarırız, kaçarız. Bu acımızdan kesinlikle kurtulamayacağız".

Eski Türk dili metinlerinden itibaren bir sözcük birimin kavram alanına uygun olarak anlamında bir genişlemenin olduğunu görmekteyiz. Karaağaç "*Bir toplumda azalan, değerini yitiren bilgi ve anlamlar birleşirken, çoğalan, günden güne önemi artan bilgiler ve anlamlar ise, bölünürler. Bölünme, çoğalmayı, artmayı ve dolayısıyla anlam alanının genişlemesini ifade ederken, bir konudaki anlam alanlarının birleşmesi, anlam alanının daralmasını ifade eder.*" der (2013: 119). Budizm'i benimsemiş Uygurlar arasında da birtakım bilgi ve anlamların önemi artmış ve bu doğrultuda bazı kelimeler bu dönemde anlam genişlemesine uğramıştır. Eski Uygurcada bir anlam genişlemesi yaşayarak "günahlardan arınmak, kurtulmak, temize çıkmak" anlamlarına gelebileceğini ifade ettiğimiz *arıġla-* fiilinin bu anlamları tarihî Türk yazı dillerinde devam ettirdiği ve hatta daha ileriye götürdüğü görülmektedir. Kıpçak Türkçesiyle yazılmış Kitâb-ı Mukaddime-i Ebû'l-Leysi's-Semerkandî adlı fıkıh kitabında *arıla-* fiili "ululamak, yüceltmek" (6b/2, 28a/6, 30a/5, 37a/6) anlamında kullanılmıştır (Özkan, 1994: 234). Kıpçak Türkçesiyle yazılmış bir diğer fıkıh kitabı Kitâb Fi'l-Fıkh'da *arıġla-* fiilindeki /ġ/ sesinin düşmesiyle ikinci ünlüde

bir yuvarlaklaşma meydana gelmiş ve *arula-* şeklini alan fiil, bağlamsal olarak "temizlemek, temize çıkarmak" (38a/1) anlamında kullanılmıştır[42](Kuanışbayev, 2006: 77). MaitrSengim'de tek bir örneği olan *arıla-* fiilinin hem anlamsal hem de yapısal olarak tarihî Türk yazı dillerindeki duruma uygun düşmesi, fiilin, belli pozisyonlarda /g/ ve /ġ/ seslerini düşüren bir diyalektin yansıması sonucu *arıġla-* fiilinden kısalmış olduğunu göstermektedir.

MaitrSengim'de Röhrborn ve Erdal'ın *ara* köküne dayandırdığı bir kelime daha vardır: *arıçı* ve bunun olumsuz şekli *arıçısız*. Röhrborn (1977: 182) ve Erdal (2004: 92) *arıla-* fiilinde olduğu gibi *arıçı* ve *arıçısız* kelimelerinin kökünü de *ara* ismi olarak kabul eder. Ancak *arıla-* fiilinin aksine DLT'te ne *araçı* ne de *arıçı* kelimeleri mevcuttur. DLT'te *arala-/arıla-* fiili için verilen bilgiler sebebiyle *arıġla-* fiilinden kısalmış bir *arıla-* fiilini kabul etmeyen Erdal ve *arı-* "temiz olmak, duru olmak" fiili ile *arıla-* fiilinin bağlantısını doğru bulmayan Röhrborn, *arıçı* ve *arıçısız* için aynı gelişimi düşünmüş görünmektedir. Eski Türk dili metinleri içerisinde yalnızca MaitrSengim'de geçen *arıçı* kelimesi için Röhrborn "Fürsprecher, Beschützer", Erdal "intercessor" anlamını vermiştir. Tekin (1980: 15) MaitrSengim'de yalnızca bir kere kullanılmış olan bu kelimelerden *arıçı* için "*Fürbitte", *arıçısız* için "ohne *Fürbitte" anlamını verir. Metinde *arıçısız* kelimesinin geçtiği cümle eksik olsa da kendisinden önce gelen iki kelime *arıçısız* kelimesine bir anlam vermeyi kolaylaştırmaktadır: *umuġsuz ınaġ-sız* ***arıçısız*** (85r6). Röhrborn, Erdal ve Tekin'in verdiği anlamlara göre bu ibareyi "umutsuz, dayanaksız ve aracı olmadan" şeklinde aktarmak gerekir. *arıçı* kelimesinin geçtiği *emgeklerinte auu tiser* ***arıçı*** *muŋ tiser buyancı bulmazlar* (75r16-18) cümlesi de yine bu üç ismin verdiği anlama göre "ıstırapları yüzünden "vay" deseler, aracı olan "eyvah" dese (yine de) bağışlayıcı (birini) bulamazlar" şeklinde aktarılmalıdır. Ancak *arıçı* ve *arıçısız* kelimelerinde ikinci hece sonundaki /ġ/ sesinin düşmüş olabileceği ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

MaitrSengim'de görülen *arıçı* ve *arıçısız* kelimelerini *arıgla-* fiilinde olduğu gibi *arı-* "temiz olmak, duru olmak" fiiline indirgersek bu kelimelerde de bir /ġ/ düşmesinin varlığından bahsetmek gerekir. Röhrborn, Erdal ve Tekin'in verdiği

[42] Bunlara ek olarak Türkiye Türkçesi, Türkmence, Altay Türkçesi gibi Türk dilleriyle birlikte modern Türk dillerinin ağızlarında *arıġla-* kelimesinde /ġ/ sesinin düştüğü görülmektedir: Anadolu ağızlarında arıkla-, arıla- "temizlemek" = TTü. arıla-; Altaycada arula- "temizlemek" = ağ. arıla-, arıkla-; Hakasça arıgla- "temizlemek" = ağ. arıla-, arıkla-; Tuvaca arıgla- "temizlemek" = ağ. arıla-, arıkla-; Yakutça ıraasta- "temizlemek"= ağ. arıla-, arıkla- (Ayazlı, 2009: 41-44).

"aracı, arabulucu, şefaat eden" anlamları kelimenin geçtiği iki cümle ile de örtüşmektedir. Ancak bu anlamları *arı-* fiilinden türemiş olan bir *arıġçı* ismi için de kurgulayabilir miyiz? "temiz, saf, duru" anlamlarındaki *arıġ* kelimesi üzerine gelen {+çI} isimden isim yapı eki ile **arıġçı* "temizleyici" anlamına gelen bir kelime meydana getirilmiş olup bu kelimenin Budist metinlerde bir anlam genişlemesi yaşayarak "kurtarıcı" anlamında kullanılmış olması mümkün müdür? Bu sorulara olumlu anlamda bir cevap verebilmek için elimizde kelimenin geçtiği başka örneklerin de mevcut olması gerekir. Röhrborn'un *arıçı* ve *arıçısız* kelimeleri için verdiği örnekler MaitrSengim'e aittir. Clauson'un sözlüğünde ise **arıġçı*, **araçı* ya da *arıçı* şeklinde bir madde başı bulunmamaktadır. *arıçı* kelimesi ile ilgili şu an için başka bir örnek kaydedilememiş olsa da kelime, kökündeki esas anlama uygun olarak üzerine gelen eklerle temizleyici>arındırıcı>kurtarıcı anlam genişlemesini yaşamış olabilir. Bunlardan hareketle *emgeklerinte auu tiser* ***arıçı*** *muŋ tiser buyancı bulmazlar* (75r16-18) cümlesini "ıstırapları yüzünden "vay" deseler, kurtarıcı "eyvah" dese (yine de) bağışlayıcı (birini) bulamazlar" şeklinde, *umuġsuz ınaġsız* ***arıçısız*** (85r6) ibaresini "umutsuz, dayanaksız ve kurtarıcısız" şeklinde aktarabiliriz. *arı-* fiilinden türemiş **arıġçı* isminin ikinci hecesinin sonundaki /ġ/ sesinin düştüğünü varsaymak da kelimenin anlamsal olarak bu gelişimi yaşamış olma ihtimali sebebiyle mümkün gözükmektedir.

Sonuç olarak Eski Uygurca ile yazılmış geç dönem metinlerinde görülen ve metinlerin kronolojik olarak tasnif edilmesinde bir ölçüt olarak kullanılan /g/ ve /ġ/ seslerinin düşmesi olayını MaitrSengim gibi erken tarihli bir Uygur metninde de görmekteyiz. Metinde *örtlüg yalınlıġ* ***ütüg*** *tolp etözlerin* ***ütüleyürler*** cümlesinde geçen *ütüle-* fiilinin ikinci hecesinin sonundaki /g/ sesinin düştüğü açıktır. Bununla birlikte *ütüle-* fiili gibi metinde yalnızca bir kere geçen ve /ġ/ sesinin düştüğünü düşündüğümüz iki kelime daha vardır: *arıla-* ve *arıçı/arıçısız*. *arıla-* ve *arıçı* kelimelerinin kökünü *ara* ismine götüren araştırmacıların aksine bu kelimelerin kökünü *arı-* fiili olarak değerlendirmek hem anlamsal hem de yapısal olarak mümkün gözükmektedir. Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünde "barıştırmak" anlamına gelen *arala-* fiilinin bir varyantı olarak *arıla-* fiilini gösterse de "barıştırmak" anlamı ya da bu anlamdan evrilebilecek başka bir anlam, kelimenin geçtiği cümlenin bağlamına uygun düşmemektedir. Bu sebeple MaitrSengim'deki *arıla-* fiilini, *arı-* "temiz olmak, duru olmak" fiilinden türemiş *arıġla-* fiili ile bir değerlendirmek gerekir. MaitrSengim'de

söz içi /ġ/ sesinin düştüğünü düşündüğümüz bir kelime daha mevcuttur. *arıçı* kelimesinde tam olarak bir ses düşmesinin yaşanıp yaşanmadığından emin olamasak da MaitrSengim ve Eski Uygurca için bu kelimenin anlamını, tarihî Türk yazı dilleri aracılığıyla da kurgulayabilmekte ve kelimenin *arı-* fiili ile arasında bir bağlantı kurabilmekteyiz. *arı-* fiilinden türediğini düşündüğümüz **arıġçı>arıçı* ismi anlamsal olarak metne diğer araştırmacıların kelimenin kökünü dayandırdığı kökten daha uygun düşmektedir. Tüm bunlardan hareketle MaitrSengim'deki bu üç kelimede, ikinci hecenin sonunda kalan /g/ ve /ġ/ seslerinin düştüğünü söyleyebiliriz. Ancak bu geç tarihli metinlerde olduğu gibi bir dil gelişmesi değil, diyalektikal bir özelliktir.

4. /ŋ/~/g/ Nöbetleşmesi

Dilde, anlam ayırt edici en küçük parçasal birim olan seslerin, bir sözcük birim veya biçim birimde anlam ayırt edici olmayan ve işlevsel bir farklılık yaratmayan değişimlere uğradığı bilinmektedir. Bu değişimlerden biri, yazıtlar dönemi Türkçesinden itibaren takip edebildiğimiz bir ses değişim yolu olan nöbetleşmedir. Nöbetleşme, ses birimsel bir değişim olarak görüldüğünde, değişime uğrayan sesin yerini, kendine yakın bir sese bırakması olayıdır. Eski Türk dili metinleri içerisinde bu olayın gerçekleştiği ses birimlerden biri, Yazıtlar Türkçesinde yazımda ayrı bir işaret ile gösterilen damaksıl /ŋ/ ünsüzüdür.

Eski Uygurcanın yazımında kullanılan alfabe sistemleri ve Arap alfabesiyle yazılmış Eski Türk dili metinlerinde, /n/ sesi ile genellikle ön sıra /K/ sesinin harf karşılığının birleşimiyle gösterilmiş olan damaksıl /ŋ/, Yazıtlar Türkçesinde ayrı bir işarete sahiptir; ancak bu sesi bünyesinde bulunduran bazı biçim birimlerin, bu dönemde düzensiz bir şekilde yerini /g/ sesine bıraktığı görülmektedir. Teklik ve çokluk ikinci şahıs iyelik eki ile bu şahısların fiil çekimlerinde kullanılan şahıs unsurlarında ve ilgi hâli ekinde zaman zaman damaksıl /ŋ/ sesinin yerini, sızıcı /g/ sesine bıraktığı görülmektedir: *ölsiki**g*** "öleceksin" (KT G 7), *bardı**g*** "gittin" (KT G 9), *yaŋıltı**g*** "hata ettin" (KT D 23), *kigürtü**g*** "soktun" (KT D 23), *edgü**g*** "hayrın" (KT D 24), *türk bodu**nug** atı küsi* "Türk halkının adı, sanı" (KT D 25) (Aydın, 2015). Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında gördüğümüz bu /ŋ/~/g/ nöbetleşmesi Tonyukuk Yazıtında görülmez; ancak Ongi, (azıg üküşüg körtüg "azı çoğu gördün" D7), Küli Çor (*karluk yegren **ermelig** arkasın sıyu urtı* "Karlukların ceviz renkli atlarının belini kırdı" D9), Taryat (*bunça **bodunug** atın yolın ayıġma* "bu kadar halkın adını yolunu söyleyen" K5) ve Şine Us Yazıtında (*anta ötrü türgėş **karlukug** tavarın alıp evin yulıp*

barmış "bu yüzden Türgiş ve Karluk'un malını mülkünü alıp evini talan edip gitmiş" G5) örneklerine rastlanılır[43].

Damaksıl /ŋ/ sesinin düzensiz bir şekilde yerini sızıcı /g/ sesine bırakması üzerine çalışmaları olan araştırmacılar Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında geçen şekiller üzerinden bir izah yapmaya çalışıp diğer yazıtlarda görülen şekilleri genellikle değerlendirmeye almamışlardır. Erdal, Orhun Yazıtlarında görülen bu durumun yalnızca ikinci şahıs iyelik ekinde ve ayrıca görülen geçmiş zamanın ikinci şahıs çekiminde görüldüğünü, bu sebeple de bunun fonoloji ile ilgili bir durum olmadığını belirtir (2004: 80). Ancak yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü üzere ilgi hâli ekinde de bu olayın gerçekleşmesi söz konusudur. Ölmez, Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında /ŋ/ sesi yerine /g/ sesinin kullanılmasını bir ses değişikliği, nöbetleşme olarak değerlendirmektense imlaya ilişkin bir sorun olarak görür (2010: 214). Ağca, Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında görülmesine rağmen Tonyukuk Yazıtında görülmeyen bu durumun, Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarını, Tonyukuk Yazıtından ayıran diyalektikal bir özellik olarak değerlendirebileceğimizi ifade eder (2012: 71). Eski Türk dili metinlerindeki ağız özelliklerini tespit eden Gabain, n ağzının özellikleri arasında, görülen geçmiş zaman ikinci şahıs çekiminin *-t^{o}ġ* şeklinde gösterilmesini de verir (2007: 3). Ancak /ŋ/~/g/ nöbetleşmesi, örneklerden de görüleceği üzere yalnızca görülen geçmiş zaman çekiminin şahıs unsurunda görülmez.

Kül Tigin, Bilge Kağan, Ongi, Küli Çor, Taryat ve Şine Us Yazıtlarında görülen /ŋ/~/g/ nöbetleşmesi Yazıtlar Türkçesi içinde genellikle bir bütün olarak değerlendirilmediği gibi bu durumun Eski Uygurca ile yazılmış yazmalardaki hâli de çoğunlukla göz ardı edilmiş veya yazıtlardan ayrı olarak ele alınmıştır. Oysaki yazılış tarihleri yazıtlar ile birbirine yakın olan bu yazmaların da konu ile ilgili yapılmış müstakil çalışmalarda bir devamlılık içerisinde Yazıtlar Türkçesi ile birlikte değerlendirilmesi gerekirdi. Birbirinin art ve eş zamanlısı olan metinlerin bir bütün

[43] Feryal Korkmaz, "Runik Harfli Türk Yazıtlarında ng Ünsüzü Üzerine" adlı çalışmasında bu yazıtlara ek olarak Küli Çor Yazıtının D9 numaralı satırındaki *ḳarluḳ yegren* ***ermelig*** *arḳasın sıyu urtı* cümlesinde geçen *ermelig* kelimesinde ilgi hâli eki olduğunu varsayıp burada bir nöbetleşme olduğunu düşünmektedir. Kelime Aydın tarafından *ermeli(nin)?* (2015: 155), Şirin tarafından *r^{2}ml^{2}g^{2}* şeklinde verilmiştir (2016:647). Clauson, EDPT'de *ermeli* madde başında kelimenin anlamını "swift horse, courser" olarak vermiştir. Clauson ve Tryjarski'nin Küli Çor Yazıtı üzerine olan ortak çalışmasında bu kelimenin geçtiği satır ile ilgili verilen bilgiler şu şekildedir: 22. satır (a) *urtı*: ile biten cümlenin kuruluşu açık değil. Arkasın sıyu: "belini kırmak, muhtemelen bir parenthesis, ama Karluk'un cümlenin faili mi yoksa ermelig'in bir sıfat mı olduğu sorusu aydınlanmıyor. Bak Not 9(c). Muhtemelen en iyi tercümesi şöyle olmalıdır: "? O Karlukların ceviz renkli atlarının belini kırdı (?)." (2017: 53; çev: Mehmet Tütüncü).

içerisinde değerlendirilmemesi yapılan izahların da eksik kalmasına sebep olmuştur. Yazıtlarda damaksıl /ŋ/ sesi yerine /g/ sesinin kullanılmasını fonolojik bir olay olarak değerlendirmeyen Erdal, Eski Uygurcada bu olayın görüldüğü metinlerdeki durum için "a quite different phenomenon" ifadesini kullanır ve art sıradan kelimelerde dahi bu sesi yazmak için ön sıra /K/ sesinin işareti kullanılması sebebiyle bu olayın açıkça yazımla ilgili olduğunu belirtir (2006: 80). Ölmez (2009: 215), Eski Uygurca metinlerde, ikinci şahıs ile ilgili olan bu biçim birimlerin böyle bir ses değişimini yansıtmadığını ifade etse de Maniheist Uygur metinleri ile erken tarihli Budist Uygur metinlerinde bu ses değişiminin örneklerini görmekteyiz. Bu ses olayı metinlerin genelinde görülmese de Maniheist metinlerden **M II 1** (*manga yükünügler*) ve **Panc B3'**te (*kanyudun keltig*) görülmektedir (Ağca, 2012: 74). Bu durum düzensiz bir şekilde erken tarihli Budist Uygur metinlerinden **MaitrSengim'**de *(sevdükügüz-ler)* ve **MaitrHami** *(katunnug başı)* ile **KP** (*ögtün)*, **HamTouHou 21, HamTouHou 16** (*mugsuz bay bolzun*), **HamTouHou 18** (*minig*)'de ve klasik ve geç dönem metinlerinde görülmemesine rağmen **Scharlipp**'te (*bilig-ler*) de geçmektedir (Ağca, 2012: 74).

Eski Uygurca ile yazılmış Budist metinlerden olan MaitrSengim'de teklik ve çokluk ikinci şahıs iyelik ekinde, ilgi hâli ekinde ve emir kipinin ikinci şahıslarında damaksıl /ŋ/ ünsüzünün /K/ sesinin işareti ile yazıldığı örnekler diğer Uygur metinlerine nazaran daha fazladır. *kwyrwk* [~körüŋ] (18v24), *'ynykl'r* [~iniŋler] (137r6), *kwyrwkl'r* [~körüŋler] (137v6), *q'ntwrwk* [~kanturuŋ] (35v10), *'wqwql'r* [~ukuŋlar] (35v16), *pwlwk* [~boluŋ] (91v8), *q'nqyk* [~kaŋıŋ] (161r31), *pylykyk* [~biligiŋ] (161v4), *'wqlwkwz* [~ogluŋuz] (38r2), *qwtwqwz* [~kutuŋuz] (143r6), *s'vdwkwkwzl'r* [~sevdükünüzler] (137r7-8), *'wynwkwzl'r* [~ünüŋüzler] (137v9), *m'ytry nyk* [maitri-niŋ] (11v9), *py'qwtnwk* [~bayagutnuŋ] (92v5), *tnkry nyk* [~t(e)ŋri-niŋ] (134r1), *pwlmyšl'ryk'* [~bulmışlarıŋa] (71r29), *m'nkynykyzl'rk'* [~mengiŋizlerge] (141r18). Ayrıca MaitrSengim'de *n'k* [~n'ŋ] (128r25), *t'ryk* [~teriŋ] (39r5), *'wyklwk 'wykswz* [~öŋlüg öŋsüz] (131r10), *'wykr'ky* [~öŋreki] (71r29), *(s)wykwklwk* [~(s)üŋüklüg] (131r10), *twyklwk* [~tüŋlük] (138r8) sözcük birimlerinde damaksıl /ŋ/ sesinin yerini sızıcı /g/ sesine bıraktığı görülmektedir. Biçim birimlerdeki değişimlerde olduğu gibi bu sözcük birimlerdeki değişim de düzenli değildir; nöbetleşmenin gerçekleştiği bu kelimeler asli şekilleriyle metinde daha sık geçmektedir.

Röhrborn, /ŋ/~/g/ nöbetleşmesini bazı ağızlarda gerçekleşen ŋ>g değişiminin bir sonucu olarak görür (1977: 14). MaitrSengim'in metin yayımını yapan Şinasi Tekin, metinde görülen bu ses değişimini, imla ile alakalı bir özellik olarak değerlendirip "*-nyk ist wahrscheinlich falsch für -nynk*" ifadesini kullanır (1980: 48). Maitrisimit'in iki nüshası ile Altun Yaruk'u incelediği doktora tezi çalışmasında Laut, MaitrSengim'de görülen bu durumu NK/ŋ ünsüzünün kusurlu yazımı olarak değerlendirir (1986: 71). Zieme de metnin büyük bir kısmına bakıldığında, bu yazım şeklinin marjinal olduğunu ve bunların yazım hataları olarak kabul edilebileceğini ifade eder (2010: 28).

Damaksıl /ŋ/ sesinin yerini /g/ sesine bırakması ile ilgili açıklamaları yalnızca elimizde var olan metin üzerinden yapmaya çalıştığımızda bunu "imla" ile açıklamak kabul edilebilirdi. Ancak /ŋ/ sesinin yerini /g/ sesine bırakması, Türk dilinin ilk yazılı belgeleri olan yazıtlarda ve sonrasında Eski Uygurca ile yazılmış metinlerde benzer şekilde gerçekleşmeye devam etmiş ve ses, tarihî ve modern Türk dillerinde yerini kendisine yakın seslere bırakmıştır. Bu sebeple de Türk dilinin başlangıcından günümüze kadar takip edilebilen bu ses değişim olayını imla ile açıklamak doğru gözükmemektedir. Yazıtlarda ikinci şahsın görülen geçmiş zaman çekiminin şahıs unsuru ile ikinci şahıs iyelik ekleri ve ilgi hâli ekinde gördüğümüz bu ses değişimi, Eski Uygurca ile yazılmış metinlerde 11. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş (Ağca, 2012: 75) ve var olan örneklere ek olarak MaitrSengim'deki emir kipinin ikinci şahıs çekimi ile yeni sözcük birimler eklenmiştir. 11. yüzyıl sonrası yazılmış Eski Uygurca metinlerinde örneklerine rastlanılmasa da MaitrSengim'deki örneklerden hareketle bu ses değişim olayının alanını genişleterek devam ettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca bu ses değişimini Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı'nda *yalguz* (7/2) ve *calguz* (9/1) kelimelerinde (Ağca, 2016a: 44-45) ve tarihî Türk yazı dillerinde sınırlı sayıda da olsa görmekteyiz. Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde damaksıl /ŋ/ sesinin *yalŋuz~yalguz* kelimesinde, CC'da *aŋar~agar* kelimesinde yerini /g/ sesine bıraktığı görülür. Bunlara ek olarak Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait bir satır arası Kur'an tercümesinde damak /ŋ/'sinin dokuz farklı yazım şekline sahip olduğu Ali Gül tarafından gösterilmiştir: ن, ق, نغ, ن, ڤ, ق, ڭ, ن, ڭ. Bu yazım şekilleri kökte, teklik 2. şahıs iyelik ekinde, teklik 2. şahsın görülen geçmiş zaman ve şart çekiminde, çokluk 2. şahıs iyelik ekinde, çokluk 2. şahsın görülen geçmiş zaman ve şart çekiminde, çokluk 2. şahıs emir çekiminde, ilgi durumu ekinde ve yönelme durumu ekinde

görülmektedir (2014: 175-177). Damaksıl /ŋ/ sesinin yerini kendine yakın seslere bırakması modern Türk dillerinde de görülen bir durumdur. Bu sesin, Tatar Türkçesinde çokluk ikinci şahıs iyelik ekinde /g/ sesine, Türkiye Türkçesinde ilgi hâli ekinde ve bazı sözcük birimlerde /g, n, y/ sesine, Karaycada bazı fiil çekimlerinin ikinci şahsında /y/ sesine yerini bıraktığını görmekteyiz (Çağatay, 1954).

Yazıtlar Türkçesinde ilk örneklerini gördüğümüz bu ses değişiminin MaitrSengim'deki örneklerini tüm bunlardan hareketle imla ile açıklamak mümkün gözükmemektedir. Benzer ekler ve sözcük birimlerde, yazılı olarak takip edebildiğimiz ilk aşamadan itibaren aynı yazım kusurunu görüyor olmak kabul edilebilir bir durum değildir. Bu ses değişiminin benzer eklerde görülmesi morfolojik izahlara olan ihtiyacı da beraberinde getirmektedir ve ortada bir ses değişiminin olduğu da açıktır. MaitrSengim'deki ve bu ses değişiminin görüldüğü diğer Uygur metinlerindeki durumu belli bir ağzın yansıması olarak görmek yanlış olmayabilir. Ancak bugünkü Türk dillerinde, yerini farklı seslere bırakmış olsa da, /ŋ/ sesinin bazı dillerde düzenli bazı dillerde düzensiz bir şekilde değişime uğradığını görmekteyiz. Bu sebeple de damaksıl /ŋ/ sesinin genel durumu itibariyle, Eski Türk dili metinlerinde görülen bu ses değişimini belli bir ağızın yansıması olarak değerlendirmektense /ŋ/ sesinin, sesçil özellikleri sebebiyle ses değişimine, nöbetleşmeye uğradığını ifade etmek daha doğru gözükmektedir. Ayrıca /ŋ/~/g/ nöbetleşmesi, 8-11. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiş metinlerde görülmüş olsa dahi, değişim, metinlerin genelinde ve düzenli bir şekilde görülmediği için eserlerin kronolojik olarak tasnif edilmesinde kullanılan ölçütlerden biri olarak da ele alınamaz. Sonuç itibariyle, bu olayın örneklerini diğer metinlere nazaran daha sık gördüğümüz MaitrSengim'deki durum, bir imla sorunu ya da bir ağız özelliği değil; bir sesin yerini kendine yakın başka bir sese bıraktığı ses değişim olayı olan nöbetleşmedir.

5. Palatal /ñ/ Ünsüzü

Eski Türk dilinin ilk yazı sistemi olan Türk Runik yazısında farklı işaretlerle gösterilmiş, bugünkü Türk dillerinde kendisini korumuş veya yerini kendisine yakın bazı seslere bırakmış olan üç tür /n/ sesi bulunmaktadır: diş-damak genizlisi /n/, art damak genizlisi /ŋ/ ve ön damak genizlisi /ñ/. Bunlardan diş-damak genizlisi /n/ sesi kelime başında, ortasında ve sonunda bulunup eski Türk dili dönemi içerisinde

genellikle bir ses değişimine uğramamışken[44] art damak genizlisi /ŋ/ ve ön damak genizlisi /ñ/ yalnızca kelime ortasında ve sonunda bulunup Eski Türkçe döneminden itibaren bazı ses değişim olaylarına maruz kalmıştır.

Yazıtlar Türkçesindeki farklı gösterimleri sebebiyle takip edilebilen bu üç geniz sesinden fonetik değeri hakkında en az bilgi ve örneğe sahip olduğumuz ses, ön damak genizlisi olan palatal /ñ/ ünsüzüdür. Ses, yazıtlarda yalnızca *añıg* "kötü", *añıt-* "korku salmak, korkutmak", *çıgañ* "fakir, yoksul", *kañuy* "Ötüken'in doğusunda bir ırmak", *kıtañ* "Hıtay", *koñ* "koyun, koyun kılı", *yañ-* "yaymak, dağıtmak; bozguna uğratmak*", toñ begi tagay erkin* "5. Hoyd Tamir yazıtında adı geçen bey", *toñukuk* "Tonyukuk" kelimelerinde geçer (Şirin, 2016). Bu kelimelere ek olarak *{+kIñA}* küçültme ekinde de bu sesin izine rastlanılır: *azkıña* "azıcık, az miktarda" (KT D 34, T 9).

Eski Türkçe döneminde diğer iki geniz sesine nazaran daha az örneğini gördüğümüz palatal /ñ/ sesinin fonetik değeri hakkında tam bir bilgiye sahip olamasak da sesin Eski Uygurca ile yazılmış metinlerdeki durumu, Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiler ile tarihî ve modern Türk dillerindeki görünümü bazı tespitler yapılabilmesine olanak sağlamaktadır. Eski Uygurcanın yazımında kullanılan alfabe sistemlerinde, art damak genizlisi /ŋ/ sesinin yazımında olduğu gibi, ön damak genizlisi palatal /ñ/ sesinin de yazımda ayrı bir işaret ile gösterilmediği; sesin, metinlerde korunmuş tek örneği olan *kañu* kelimesinin ve *{+kIñA}* küçültme ekinin yazımında "nun" ve "yod" harflerinin birleşimiyle gösterildiği görülmektedir. Nadiren de olsa bu kelime ve ekte korunmuş olan palatal /ñ/ sesinin, Eski Uygurca metinlerde yerini /n/ ve /y/ seslerine bıraktığı görülmektedir. Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde palatal /ñ/ sesinin yerini bu seslere bırakması bir düzen göstermese de Gabain, sesin bu metinlerdeki durumuna göre bir /n/ ve /y/ ağzı tasarlamış, Budist ve Mani metinlerinin büyük bir kısmı ile yazmaların çoğunu "y ağzına", yazıtlar ile Mani yazmalarını da "n ağzına" dahil edip metinlerde belli ağız özelliklerinin ağır bastığına dikkat çekmiştir (2007: 2-3). Zieme de Gabain gibi palatal /ñ/ sesinin metinlerdeki durumunu bir ağız özelliği

[44] Diş-damak genizlisi /n/ sesi Eski Türk dili dönemi içerisinde, tarihî ve modern Türk dillerinde genellikle bir ses değişimine uğramamıştır; ancak sesin nadiren de olsa değişime uğradığı görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un "mubādalah an-nūn bil-lām" şeklinde ifade ettiği bu olay için EDPT'de verilen *yipgil<yipgin* "mor" kelimesi örnek gösterilebilir (1972: 875; Karahan, 2009: 165). Modern Türk dillerinde ise Gagavuz Türkçesinde iç ve son seste n>m ses değişiminin yaşandığı görülmektedir: kalım<kalın, karımca<karınca, kurşum<kurşun, saksaam<saksağan, tavşam<tavşan, turumcu<turuncu (Ercilasun, 2007: 94). Kazak Türkçesinde de /n/ sesinin sedalı bazı ünsüz seslerden sonra /d/ sesine değiştiği görülür (Ercilasun, 2007: 436).

olarak değerlendirmiştir. Ses ile ilgili ilk bilgileri veren Kâşgarlı Mahmud, DLT'te kelimelerin ortasında ve sonunda bulunan /n/ ve /y/ farklılığını, ağız özelliği olarak göstermiştir. Kâşgarlı Mahmud'a göre Argular, diğer Türk boylarının dilinde "ye" olan sesleri "nun"a çevirmiştir: "*Türkler "koyun"a* ***kōy****, onlarsa* ***kōn*** *derler. Türkler "fakir"e* ***çıga.y****, onlar* ***çıga.n*** *derler. Türkler "hangi şey" anlamında* ***ka.yu nēŋ****, onlar nun'la* ***ka.nu*** *derler"* (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 12). Kâşgarlı Mahmud'un 11. yüzyıl Türkçesi ile ilgili verdiği bu bilgiden hareketle palatal /ñ/ sesinin metinlerdeki durumu bir ağız özelliği olarak değerlendirilebilir. Ancak Eski Uygurca ile yazılmış metinlerde sesin, nadiren de olsa, hem asli şekli /ñ/ hem de yerini bıraktığı /n/ ve /y/ sesleri ile birlikte görülmesi bu metinlerdeki durumun bir ağız özelliğini yansıtıp yansıtmadığını şüpheli kılmaktadır.

Eski Uygurca ile yazılmış eserlerin ilk basamağını oluşturan Maniheist Uygur metinlerinde palatal /ñ/ sesine sahip olan kelimelerin /ny/ ses birleşimi ve ayrı olarak /n/ ve /y/ seslerinin işaretleri ile gösterildiği görülmektedir. Budist Uygur metinlerinde ses, genellikle /y/ tarafında olsa da Sekiz Yükmek gibi erken tarihli Budist çevrede yazılmış bir eserde hem /ny/ ses birleşimi hem de /n/ sesi tarafında olduğu örnekler mevcuttur. Bunun yanı sıra Eski Uygurcaya ait klasik ve geç dönem metinleri tamamen /y/ tarafındadır (Ağca, 2006: 159-174). Eski Uygurca ile yazılmış metinlerde görülen /ny/ ses birleşiminin yazıtlarda ayrı bir işaret ile gösterilmiş palatal /ñ/ sesinin asli şekli olduğu düşünülür ve bu sebeple bu yazım şekline sahip olan metinler erken tarihli olarak değerlendirilir. Metinlerin kronolojik olarak tasnif edilmesi üzerine çalışmaları olan Erdal ve Doerfer, palatal /ñ/ sesinin kademeli olarak değiştiğini düşünmektedir. Erdal (1979b), eski Türk dili metinlerini dillik ölçütlere göre tasnif ettiği çalışmasında /ñ/ sesini de kriterleri arasına almış ve sesin asli şeklinin olduğu metinleri birinci gruba, diyalektlere göre /n/ ve /y/ olarak ayrıldığı metinleri ikinci gruba dahil etmiştir. Eski Türkçenin gramerini yazdığı çalışmasında ise /ñ/ sesinin kademeli olarak yerini /y/ sesine bıraktığını ve Uygur Türkçesinde /n/ ağzının bulunmadığını belirtmiştir (2004: 74). Laut (1986), erken tarihli Budist Uygur metinlerinde /ñ/ ünsüzünün /y/ yanında /n/ şekline de sahip olduğunu Maitrisimit ve Sekiz Yükmek üzerine yaptığı doktora tezi çalışmasında göstermiştir. Clark, 13-14. yüzyıllarda yazılmış din dışı metinleri incelediği çalışmasında, /ñ/ ünsüzünün bu metinlerde tamamen /y/ sesine bıraktığını belirtmiştir. Ağca da yaptığı doktora tezi çalışmasıyla /ñ/ ünsüzünün korunduğu ve yerini /n/ sesine bıraktığı metinleri erken

tarihli, tamamen /y/ şeklini aldığı metinleri ise klasik ve geç tarihli olarak değerlendirmiş; sesin, hem /n/ hem /y/ ünsüz işareti ile gösterildiği metinleri de yalnızca /y/ sesine sahip olan metinlerden daha erken bir tarihte yazılmış olarak kabul etmiştir (2006: 159-174).

Palatal /ñ/ sesinin yerini /n/ ve /y/ seslerine bırakması, Eski Uygurca ile yazılmış metinlerde gerçekleşen bir ses olayı olarak düşünülmüş, sesteki farklılık bir ağız özelliği veya metinlerin tarihlendirilmesinde kullanılan dillik ölçütlerden biri olarak gösterilmiş ve asli şekil /ñ/ ile birlikte /n/ tarafında olan metinler erken tarihli, tamamen /y/ sesi tarafında olan metinler, /n/ sesi tarafında olanlara göre daha geç tarihli değerlendirilmiş olsa da bu sesin yerini /y/ sesine bıraktığı iki kelimeyi II. Köktürk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığı döneminde yazılmış olan iki yazıtta görmekteyiz. Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtlarında geçen *yañ-* "yaymak, dağıtmak, bozguna uğratmak" fiili Ongi Yazıtında *tört buluŋug étmiş yığmış* ***yaymış*** *basmış* cümlesinde *yay-* şeklindedir. Bunun yanı sıra Bilge Kağan Yazıtında *anı* ***añıtayın*** *tip süledim* (BK D 41) cümlesinde geçen *añıt-* "korku salmak, korkutmak" fiili Ötüken Uygur Kağanlığı döneminde yazılmış olan Şine Us Yazıtında *tatarıg* ***ayıtdım*** cümlesinde *ayıt-* şeklinde geçmektedir[45] (Şirin, 2008: 188-190). Bu iki örnek sayesinde palatal /ñ/ sesinin uğradığı değişimin Türk Runik yazısıyla yazılmış yazıtlarda da gerçekleştiğini görmekteyiz. Ayrıca değişimin bu örneklerde /y/ tarafında olması palatal /ñ/ sesindeki değişimin, kademeli olarak gerçekleşen bir ses değişimi olduğu ifadelerini şüpheli kılmaktadır. Şirin, Köktürk Kağanlığı dönemi yazıtlarından olan Ongi ile Ötüken Uygur Kağanlığı döneminde yazılmış olan Şine Us yazıtındaki bu örnekleri bir ağız özelliği olarak değerlendirebileceğimizi ifade etmektedir (2008: 189-191).

Fonetik değeri eldeki verilerle ortaya konmaya çalışılan palatal /ñ/ sesinin uğradığı ses değişiminin genizlilik özelliğini yitirmesi sonucu gerçekleştiği açıktır. Ancak bu değişimde sesin /n/ ve /y/ tarafında olması bu ayrışmanın ağızlara göre farklılaştığını düşündürmektedir. Buna ek olarak Uygur yazmalarındaki ny, yn, n ve y

[45] añıt- fiilinin okunuşu ve anlamlandırılışı ile ilgili olarak Bilge Kağan Yazıtı üzerine çalışan araştırmacılar farklı değerlendirmeler yapmıştır. Kelime, Radloff tarafından *ınçıtayın* şeklinde okunmuş ve *ınçıt-* "cezalandırmak" anlamından hareketle "cezalandırayım" şeklinde aktarılmıştır. Thomsen tarafından *añıtayın* şeklinde okunmuş olan kelimeye *anıt-* "talep etmek" anlamı verilmiştir. Malov da kelimeyi *anıtayın* şeklinde almış ve fiile "cezalandırmak" anlamını vermiştir. Tekin, kelimeyi *añıtayin* diye okumuş ve diğer araştırmacıların aksine fiile "korkutmak" anlamını vermiştir. Bu fiili Uygurca metinlerde geçen *ayınç* "korku", *ayın-* "korkmak", *ayman-* "korkmak" fiilleri ile ilişkilendirip bu kelimelerin kökünün **añ->*ay-* olabileceğini belirtmiştir (1988: 109).

yazılışlarının, /ñ/ sesini karşıladığı yönünde Clauson ve Röhrborn'a ait görüşler de vardır (Şirin, 2008: 187). Fakat bu sesi yazımda göstermek için ayrı bir işarete sahip olan Türk Runik yazısı ile yazılmış Ongi ve Şine Us Yazıtındaki y'li yazımlar, konuyu imla ile açıklamaya imkân vermemektedir. Ancak yine de imlanın, telaffuzu ne derece doğru yansıttığı burada düşünülmesi gereken ihtimaller arasındadır. İmlayı doğru kabul ettiğimiz bir ihtimalde sesin, bir ağız özelliği olarak mı /n/ ve /y/ seslerine ayrıştığı yoksa fonetik değeri sebebiyle mi yerini bu seslere bıraktığı soruları üzerinde durulmalıdır. Erdal'ın ses ile ilgili yürüttüğü "Dolgancada olduğu gibi palatal bir geniz sesi ya da Yakutçada olduğu gibi genizsil bir y olabilir" varsayımı sesin asli şekli için mümkün olabilir (2004: 70). Sesin, Uygur yazmalarında yerini bıraktığı sesler de bu görüşü güçlendirmektedir. Ancak her iki ihtimalde de genizsil bir özellik sergileyen sesin yerini /n/ ve /y/ seslerine bırakmasının sebebini bir ağız özelliği olarak göstermek ya da kademeli olarak ñ>n>y ses gelişiminin yaşandığı bir olay olarak değerlendirmek varsayımdan öteye götürülememektedir.

Palatal /ñ/ sesinin erken tarihli Budist Uygur metinlerinden olan MaitrSengim'deki görünümü ise şu şekildedir:

ayıg (<añıg), *çıgay* (<çıgañ), *kayu* (<kañu) *köy-* (<*köñ), *miyi* (<*miñi), yay- (<yañ-). Bu kelimelerden *çıgañ* ve **miñi* Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde hep /y/ sesinin işareti ile gösterilmişken diğer kelimeler /ny/, /n/ ve /y/'li yazım şekillerine sahiptir. Maniheist ve Budist çevrede yazılmış Uygur metinlerinde orijinal şekli ile görmediğimiz *añıg* kelimesi Sekiz Yükmek dışındaki Budist Uygur metinlerinde olduğu MaitrSengim'de de /y/ tarafındadır[46]. Yazıtlar Türkçesinde görülmeyen *kañu* kelimesi Maniheist Uygur metinlerinden **M III 20**, **M III 8, 4**, **M III 8, 5**, **TT II A**, **ManWettPrinzen**, **DreiPrinzen**, **Panc B**'de ve erken tarihli Budist Uygur metinlerinden **Sekiz Yükmek**'te asli şekli ile görülmekteyken MaitrSengim'in de dahil olduğu diğer Uygur metinlerinde *kayu* şeklini almıştır (Ağca, 2006: 166). Yazıtlar Türkçesinde geçmeyen ve asli şekliyle Eski Uygurca ile yazılmış eserlerde görülmeyen **köñ-* fiili Maniheist Uygur metinlerinde genellikle *kön-* şeklinde görülse de bu fiilde /y/ sesi tarafında olan Mani metinleri de vardır. Budist Uygur metinlerinde ise fiil, MaitrSengim'de olduğu gibi tamamen *köy-* şeklindedir. Kül Tigin, Bilge

[46] *añıg* kelimesi Maniheist metinlerin genelinde *anıg* şeklindedir; ancak Maniheist Uygur metinlerinden **BT V 3**, **DreiPrinzen**, **M III 9**'da *ayıg* şeklinde geçmektedir. **Sekiz Yükmek** de ise Budist Uygur metinlerinin aksine /n/ tarafındadır (Ağca, 2006: 164).

Kağan ve Tonyukuk Yazıtlarında *yañ*, Ongi Yazıtında *yay-* şeklinde olan fiil MaitrSengim'de ve diğer Uygur yazmalarında da *yay-* şeklindedir. Bu kelimeler dışında KT ve BK yazıtlarında *koñ* "koyun" şeklinde geçen kelime Uygur metinlerinde ve MaitrSengim'de /n/ ve /y/ seslerine ayrışmış kelimelerin aksine *koyn* şeklinde geçmektedir. Kelime sadece **KP** ve **BuddhKat'ta** /y/ tarafındadır (Ağca, 2006: 169). *koñ* kelimesinin *koyn* şeklindeki yazımı Erdal (2004: 72) ve Johanson tarafından (1998: 106) Oğuzca bir özellik olarak değerlendirilir. Erdal, Oğuzca kök sonundaki /yn/ sesinin /yXn/ olarak algılandığını ekler ve bunun için Batı Türkçesindeki koyun, göyün-<köñ-, beyin<*bäñi örneklerini verir. Son olarak {+kIñA} küçültme ekinin de MaitrSengim'de {+kIyA} şeklini aldığı görülmektedir: *kycyk ky'* [kiçik k(i)ye] (151r4),*''zqy'* [azkıya] (164v19), *''zqy['] ''nc' qy'* [azkıy(a) ança k(ı)ya] (85r24).

MaitrSengim'de palatal /ñ/ sesini, örneklerde görüldüğü üzere /y/ ünsüzü tarafında görmekteyiz[47]. MaitrSengim'de ve diğer Uygur metinlerinde bu kelimelerin aldığı şekle baktığımızda sesteki değişim sürecinin kelimelerde farklılaştığı görülür. *kañu* kelimesi hem asli şekli ile hem de /n/ ve /y/ seslerinin, *añıg* kelimesi /n/ ve /y/ seslerinin, *çıgañ*, **miñi* ve *yañ-* yalnızca /y/ sesinin, *koñ* /yn/, /y/ ve /n/ seslerinin işareti ile yazımda gösterilmiştir. *koñ* kelimesi dışındaki kelimeler son olarak yerlerini tamamen /y/ sesine bırakmış olsalar da hepsinde değişim sürecinin aynı hızda ilerlemediği görülmektedir. Bu sebeple palatal /ñ/ ünsüzdeki ses değişimini kelime bazlı olarak da değerlendirmek gerekir. Öyle ki yazmalarda hep *yay-* şeklinde gördüğümüz *yañ-* fiili Şine Us Yazıtında /y/ sesinin işareti ile yazımda gösterilmiştir.

Palatal ñ sesine sahip olan veya olduğu düşünülen kelimelerin metinlerdeki durumu çeşitlilik arz ettiği için bu durum genel olarak ağız yansıması, kademeli olarak gerçekleşen bir ses değişimi ya da bir imla meselesi olarak ele alınmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un ses ile ilgili verdiği bilgiler ile Maniheist metinlerin daha çok /n/ sesi tarafında olması, bir ağzın Uygur metinlerine yansıması olarak değerlendirilebilecek olsa da yine Maniheist metinlerde /ny/, /n/ ve /y/'li örneklerin görülmesi, bazen bir

[47] Ağca (2006: 165-168), MaitrSengim'de ve diğer Uygur metinlerinde geçen *kanta*, *kança*, *kantaran* gibi kelimeleri *kañu* kelimesi ile ilişkilendirmiş ve bu kelimelere sahip olan metinleri hem /n/ hem de /y/ tarafında kabul etmiştir. Bu kelimeler ile yazıtlarda geçen *kaç*, *kaçan*, *kanı*, *kantan* kelimeleri Bang tarafından 1917'de belirlenen ortak bir *ka köküne götürülmektedir. Bu kelimelerden *kanı* Uygur metinlerinde görülmese de DLT, KB, GT, KF, TZ'de geçmektedir. Ayrıca KB ve KF'de kanı ve kayı birlikte kullanılmaktadır. Bu kelimelerden /n/ sesine sahip olanları Eski Uygur Türkçesi metinleri için ayrı bir yere koymak, *ka köküne götürülen kelimelerin metinlerde /n/ ve /y/ sesine göre çeşitlilik göstermesi sebebiyle bir değerlendirme yapmamızı güç kılmaktadır. Ayrıca palatal /ñ/ sesi açısından /y/ tarafında olan lehçelerde dahi bu kelimelerden bir kısmının /n/ sesi ile görülmesi *ka köküne götürülen kelimelerden bazılarının palatal /ñ/ sesi ile ilişkilendirilmesini zorlaştırmaktadır.

metnin /n/ ve /y/ sesini birlikte göstermesi ağız yansımasını Uygur metinleri için düşündürücü kılmaktadır. Eldeki verilerle söyleyebileceğimiz kadarıyla sekizinci yüzyılda dikilmiş olduğu tahmin edilen Ongi Yazıtından itibaren bu ses bir değişim yaşamaya başlamış ve yerini /y/ sesine Uygur yazmalarından daha erken bir tarihte bırakmıştır. Bu sebeple de MaitrSengim gibi erken tarihli Budist bir eserde sesin tamamen /y/ tarafında olması kabul edilebilir bir durumdur.

6. Metatez

Dil biliminde, bir dildeki kelimenin sesleri arasında meydana gelen yer değişimini ifade etmek için kullanılan metatez (göçüşme), düzensiz ses olaylarından biridir ve Eski Türk dili döneminden itibaren Türkçede belli sesler etrafında gerçekleşmektedir. Evrensel dil biliminde hecelerin, kelimelerin ve diğer birimlerin sırasında meydana gelen değişim için de kullanılan metatez (Crystal, 2008: 303), Türk dili çalışmalarında genellikle kelimedeki seslerin sırasında meydana gelen değişimi ifade etmek için kullanılmıştır. Türkçede metatezin gerçekleştiği sesler /ç/, /s/, /d/, /t/, /z/, /ş/, /v/, /f/, /n/, /y/ diş ve dudak sesleri ile özellikle /l/, /r/ akıcı sesleri olarak belirlenmiştir. Diğer birçok dilde de akıcı /l/, /r/ seslerinin yerinde bir değişim gerçekleşmektedir (Karaağaç, 2013: 436-437). Örneğin, İngilizcedeki *bird* "kuş" kelimesinin Eski İngilizcede *bridd* şeklinde olduğu ve 15. yüzyılda /-r-/ ve /-i-/ sesleri arasında metatezin gerçekleşmesi sonucu *bird* şeklini aldığı varsayılmaktadır[48]. Aynı değişim Eski İngilizcede *thrid* olan *third* "üçüncü" kelimesi için de geçerlidir.

Dillerde benzer sesler etrafında gerçekleşen ve ortak bir ses olayı olan metatez, Türk dilinin eski dönemlerinden itibaren gerçekleştiğini gördüğümüz bir ses olayıdır. Kelimedeki seslerin sırasında meydana gelen bu değişim olayını ilk olarak Tuva III, 3 ve Tuva I, 4 Yazıtları (Tekin, 2016: 76) ile Eski Uygurca yazmalarda görmekteyiz. Eski Uygurcada *ortu, erdem, yiltri-, yaltrı-, yagmur, erngek, tırngak, ıngrak, ükli-, üsk, buyruk, örtül-, kurtul-, yarlıg, üdle-, eskir-, ördek, tengri, sekri-, öğret-, kötrül-* kelimelerinde metatezin gerçekleştiği görülmektedir (Ağca, 2006: 182). V**CC** (ü**sk**>üks), V**CC**V (ortu>o**rt**a>otra), V**CC**VC (e**rd**em>edrem), CV**CC**VC (ku**rt**ul->kutrul-), CVC**CV** (sek**ir**->sekri-), CVCC**CV** (yalt**rı**->yaltır-) diziliminde olan kelimelerde koyu renk ile işaretlenmiş sıra ve sesler arasında gerçekleşen metatezin yazmalarda tanıklanıyor olması araştırmacıların dikkatini çeken bir durum olmuştur.

[48] https://www.etymonline.com/search?q=bird

Marcel Erdal, *The Chronological Classification of Old Turkic Texts* adlı çalışmasında belirlediği dillik ölçütler arasına metatezi de almıştır ve bu olayı, diğer ölçütler ile beraber, üçüncü gruba dahil ettiği metinlerin bir özelliği olarak vermiştir. Metatezin görüldüğü metinlerden biri olan MaitrSengim'i ise bu çalışmanın ikinci grubuna dahil etmiştir. Erdal 2004'te de geç tarihli eski Türk dili metinlerinde /r/ sesinin yerinin değiştiği örneklerin görüldüğünü belirtmiştir. Ağca da klasik dönem öncesi Uygur metinlerinde metatezin genel olarak olmadığını, bunun klasik ve geç tarihli metinlerin belirgin bir özelliği olduğunu ifade etmiştir. Ağca, *erdem* kelimesi ile birlikte *ortu* kelimesindeki metatezi, diğer bazı metateze uğramış kelimelerden daha ayırt edici bulur ve bu kelimelerdeki metatezin daha geç tarihte yazılmış metinlerde görüldüğünü belirtir (2006: 182-186). Ancak MaitrSengim'de *ortu* kelimesi metateze uğramış şekli *otra* ile birlikte görülmektedir. Bu kelime dışında *yaltrı-* kelimesi de MaitrSengim'de metateze uğramış şekli ile görülmektedir[49].

Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında *ortu* "orta" şeklinde geçen kelime, Eski Uygurca ile yazılmış yazmalarda *ortu*, *orta* ve bunun metatezli şekli *otra* olmak üzere üç farklı şekilde görülmektedir. MaitrSengim'de *ortu* ve bu kelimenin son sesinde /u/>/a/ ses değişiminin gerçekleşmesi sonucu ortaya çıkan yeni şekli *orta*'nın metatezli hâli *otra* birlikte görülmektedir. Ağca'nın yaptığı tasnif çalışmasında dördüncü gruba dahil edilen Maitrisimit'in Hami nüshasında, *ortu* kelimesi metateze uğramış olarak geçtiği için bu kelimede metatezin 11. yüzyılın son yarısında başladığı düşünülmüştür. Ancak MaitrSengim'de görüldüğü üzere *ortu* kelimesi MaitrHami'den daha önce, dokuzuncu yüzyılda yazılmış olduğu tahmin edilen MaitrSengim'de geçmektedir: *t'qy ym' 'wl kydyn–**'wtr'synt'** y'rym pyr' kynk* [takı yme ol kidin otrasınta yarım bère king] (31r8), *'wl ym' q(')n 'wrdwsy **'wtr'** yyrynt'* [ol yme k(a)n ordusı otra yérinte] (31v8). Erken tarihli metinler içerisinde değerlendirilen MaitrSengim'de *ortu* kelimesinde metatezin görülmesi, yazmanın Eski Uygurca ile yazılmış metinler arasında geçiş dönemi metni olarak değerlendirilmesini haklı kılabilir. MaitrSengim'in fonolojik, morfolojik ve leksik özelliklerine baktığımızda metnin *eskicil* ve *yenicil* bazı özellikleri birlikte sergilediğini görmekteyiz. *ortu* kelimesinde görülen metatez de

[49] Ağca, *yagmur* kelimesinin de MaitrSengim'de metatezli şekli ile birlikte geçtiğini belirtip bunun için metnin XI. bölüm 144 numaralı parçasının 5. satırında yer alan *yamgur yagıtur* cümlesini örnek göstermiştir. Ancak metinde bu cümle *y'qmwr y(')qytwr* [yagmur y(a)gıtur] şeklinde metateze uğramamış olarak görülmektedir.

metnin *yenicil* özellikleri arasında değerlendirilebilir ve MaitrHami'deki *otru* şekli, kopya edildiği düşünülen MaitrSengim'den kaynaklanmış olabilir.

MaitrSengim'de hem asli hem de metatezli şekli ile birlikte geçen bir diğer kelime yaltrı- fiilidir. *yal-* "alevlenmek, parlamak" fiili üzerine sınırlı sayıda görülen {trI-} ekinin gelmesiyle oluşan *yaltrı-* fiili metinde *yaltra-*, *yaltrı-* ve *yaltır-* olmak üzere üç farklı şekilde görülmektedir. Metatezli şekil metinde yalnızca bir kere geçer: *c'c'k y'p'rq'qy t'k yrwq* ***y'ltyrq*** *tnkry k'lyp* [çeçek yapargakı teg y(a)ruk yaltır(ı)g t(e)ngri kelip] (119r2). Bu ekte metatezin gerçekleşmesi erken ve geç dönem metinleri arasında bir düzen sergilemez. Ancak erken tarihli Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde bu ekte metatezin gerçekleşmemiş olmasına rağmen MaitrSengim'de görülmesi metnin *yenicil* özellikleri arasında değerlendirilebilir.

MaitrSengim'de metatezli şekilleri ile gördüğümüz *ortu* ve *yaltrı-* kelimeleri için bu değişimin erken bir tarihte başladığını söylemek doğru olacaktır. Genellikle klasik dönem sonrası metinlerinde görülen metatezin MaitrSengim gibi erken tarihli bir metinde görülmesi metnin *eskicil* ve *yenicil* örnekleri bir arada göstermesine iyi bir örnek olarak değerlendirilmelidir.

IV. BÖLÜM

MAİTRİSİMİT NOM BİTİG'İN MORFOLOJİK ÖZELLİKLERİ

1. Belirtme Durum Eklerinin Kullanımı

Belirtme durumunun gramatikal olarak üç farklı ekle işaretlendiği Eski Türkçe döneminde tarihsel olarak bu eklerin işaretledikleri gramer kategorilerinde bir ortaklık oluşmaya başlamıştır. Yazıtlar Türkçesinde yalın isimlerden sonra {+(X)g}, iyelik ekli isimlerden sonra {+(X)n}, zamirlerden sonra {+nI} ekiyle kurulan belirtme durumu Eski Uygurcada da bir süre aynı şekilde kurulmaya devam etmiştir. Ancak zamanla, Eski Uygurca metinlerin yazım tarihlerine göre belirtme durumunun tüm gramer kategorilerinde, zamirlerden sonra gelmesi beklenen {+nI} ekiyle işaretlendiği görülmektedir. Yalın ve iyelik ekli isimlerden sonra {+nI} belirtme durum ekinin gelmesi eş zamanlı gerçekleşmiş olmasa da her iki kategoride de bu durum, son aşamada tamamen {+nI} eki ile gerçekleştirilmiştir (Ağca, 2006: 275). Eski Uygurcada belirtme durum eklerinin kullanımında görülen bu değişiklik Erdal (1979b:155), Doerfer (1993: 148-150) ve Ağca (2006: 273-282) tarafından metinlerin tasnifinde kullanılabilecek bir ölçüt olarak değerlendirilmiştir. Erdal {+nI} belirtme durum ekinin yalnızca *biz*, *siz*, *bu* ve *kim* gibi zamir türünden sözcüklerde görüldüğü yazılı belgeleri birinci gruba; *sizlerni*, *kentülerni*, *barçanı*, *alkunu* gibi çokluk zamirlerinden ve çokluk birinci ve ikinci şahıs iyelik eklerinden sonra {+nI} ekinin görülmeye başlandığı metinleri ikinci gruba; {+nI} ekinin kullanım alanını genişlettiği metinleri üçüncü gruba ve son olarak belirtme durumunun tüm kelime kök ve gövdelerinde {+nI} eki ile işaretlendiği metinleri dördüncü gruba dahil etmiştir. Doerfer'e göre erken tarihli metinlerde iyelik ekli isimlerden sonra {+(X)n}, geç tarihli metinlerde ise {+nI} ekiyle gerçekleştirilen belirtme durumu Ağca'ya göre klasik öncesi dönemde yazılmış metinlerde yalın isimlerden sonra büyük ölçüde {+(X)n}, çokluk şahıslara ait iyelik ekli isimlerden sonra ise erken tarihli metinlerden itibaren {+nI} ekiyle gerçekleştirilmiştir. Geç tarihli metinlerde ise belirtme durumu, tüm kategorilerde ve şahıslarda yalnızca {+nI} ekiyle işaretlenmiştir. Ancak bu durumun istisnaları da vardır (2006: 275-282).

Klasik öncesi dönemde yazılmış MaitrSengim'de belirtme durumunun gramer kategorilerine göre olan kullanımı araştırmacıların verdiği bilgiler ile örtüşmektedir. MaitrSengim'de yalın isimlerden sonra tek bir örnek haricinde belirtme durumu için

{+(X)g}, çokluk birinci ve ikinci şahıs iyelik ekli isimlerden sonra ise zamirlerden sonra gelmesi beklenen {+nI} eki kullanılmıştır.

MaitrSengim'de yalın isimlerden sonra belirtme durumu: *alku* ***nizvanı-larag*** *arıtı alkmış* (2v15), *ketumati* ***balıkag*** *titrü körür* (139v7), *ol ok ed* ***tavarıg*** *maitri burkan birle* (164r1-2); ***ordularıg*** *erdnilig* (199v10), ***tınlıglarag*** *kutgaru yarlıkap* (1r32-33), *amtı bo nomlug* ***savag*** (7r2);

Yalın isimlerden sonra bir kere {+nI} belirtme durum ekinin geldiği görülmektedir: ***etözni*** *artadımız* (177r7);

Çokluk birinci şahıs iyelik ekinden sonra belirtme durumu: ***edgümüzni erdemimezni*** (130v5-6), ***töpümüzni*** *yirke tegirip* (5v28), ***enüŋü-müzni*** *sökerler* (172r14-159, ***içimizni içegümüzni*** (172r16), *öz* ***etözümüz-ni karnımızını uçamızını eniŋümüzni butumızını başımızını yüzümüzni*** *bitiyür biz* (61r3-6), ***tilimizni*** *ağzımızdın taşgaru tartıp* (66v6-7);

Çokluk ikinci şahıs iyelik ekinden sonra belirtme durumu: *ulug katag sav* ***sözlemişiŋizni*** (45r1-2), *işlegü* ***işiŋizler-ni*** (164r25), *siziŋ* ***nomuŋuzını*** (65r14), öz etözüŋüzlerni (73r16), ***tilleriŋizlerni*** (66v3);

Çokluk üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra belirtme durumu: ***yorımışların*** (189r5), *ayıg kılınçlıg tınlıglar neŋ ayıg yavlag tüş otlı t****eginmişlerin*** *yügerü körgeli* (64r8-10), *kün ay* ***t(e)ŋrilerin*** *yaratıg-l(a)g altunlug tag osuglug* (157v30-31).

Yalın isimlerden sonra belirtme durumu ***etözni*** *artadımız* örneği dışında yazıtlar ve erken tarihli diğer Uygur metinlerinde olduğu gibi MaitrSengim'de de {+(X)g} ekiyle işaretlenmiştir. Teklik şahısların tümünde iyelik ekinden sonra {+(X)n} ekiyle gerçekleştirilen belirtme durumu, çokluk birinci ve ikinci şahıslarda {+nI} eki ile gerçekleştirilmiştir. Erken tarihli Uygur yazmalarında çokluk birinci ve ikinci şahıs iyelik eklerinden sonra gelmeye başlamış olan {+nI} belirtme durum eki, tarihsel olarak teklik ve çokluk olmak üzere tüm şahıslarda ve kategorilerde belirtme durumunu işaretlemeye başlamıştır.

2. Ayrılma Durum Eki

Dil bilgisel olarak bir cümlede, kelimelerin sentaktik ve semantik açıdan ilişkilerini düzenleyen durum kategorisi; nominatif (yalın), genitif (ilgi), akkuzatif (yükleme), datif (yönelme), lokatif (bulunma), ablatif (ayrılma), instrumental (vasıta),

ekvatif (eşitlik) hallerini işaretlemektedir ve tüm bu haller için Türk dilinde ayrı ekler bulunmaktadır. Bu sekiz ayrı hâli işaretleyen durum eklerinin işlevleri temelde birbirinden farklı iken cümle içerisinde birden çok anlam kategorisini işaretleyebildikleri, bu sebeple de bazı durum ekleri arasındaki işlevsel ilişkinin iç içe geçmiş olduğu görülmektedir. Türk dilinin yazılı belgelerinin bulunduğu ilk safhası olan yazıtlar dönemi Türkçesinde, bu durumun belirgin örneklerinden biri bulunma durum ekinin, ayrılma durum ekinin işleviyle kullanılıyor olmasıdır. Ayrılma durum ekinin izine yazıtlarda hiç rastlanılmasaydı bulunma durum ekinin, ayrılma durum ekinin boşluğunu doldurduğunu söyleyebilirdik; ancak yazıtlarda {+DAn} ayrılma durum ekinin seyrek de olsa kullanımı {+DA} bulunma durum ekinin, ayrılma durum ekinin işlevi ile de kullanıldığını; bu iki ek arasında bir nöbetleşmenin olduğunu düşündürmektedir.

Yazıtlarda *k(a)n**t(a)n***, *og(u)zd(u)n**t(a)n***, *t(a)şd(ı)n**t(a)n*** ifadelerinde gördüğümüz {+DAn} ekinin cümlede ayrılma durum ekinin işlevi ile kullanıldığı açıktır: *yaraklıg kan**tan** kelip yana ėletdi süŋüglüg kan**tan** kelip süre ėletdi* "Silahlı (düşman) nereden gelip (seni püskürtecek) sefer etti? Mızraklı (düşman) nereden gelip (seni yurdundan) sürerek sefer etti?" (KT D 23) (Şirin; 2015: 233); *ança olurur erkli oguzdun**tan** küreg kelti* "Bu şekilde yaşıyorken Oğuzlardan kaçak geldi." (Toñ 8) (Aydın, 2015: 117), *taşdın**tan*** […] "dışarıdan" (ŞU G 4). Ek ünlüsü yazılmadığı için farklı şekillerde okunduğunu gördüğümüz bu eki Gabain (2007: 64) /I/ ile Tekin (2016: 107) /A/ ile okumayı tercih etmiştir. Erdal'a göre ise ek /A/ sesi ile okunmalıdır; çünkü ek ünlüsünün /I/ olduğu durumlarda yazı sistemi gereği bu ünlünün gösterilmesi gerekirdi (2004: 174-175). Yazıtlarda *biridin*, *kidin*, *kurıdın*, *öŋdün*, *yırıdın* gibi yön bildiren sözcükler üzerinde gördüğümüz {+DXn} eki ise Erdal (2004: 175) tarafından yön eki (orientational suffix) olarak değerlendirilmişken Ş. Tekin tarafından ayrılma durum eki olarak değerlendirilmiştir. Gabain bu kelimeler üzerindeki ekin, şekil olarak ayrılma durum eki ile aynı kökten gelmiş olabileceğini belirtir. Ek, T. Tekin (2016: 80) ve Eraslan'a (2012: 97) göre ise isimden isim yapma ekidir. Coğrafi olarak yön ifaden eden bu sözcükler üzerine gelen {+DXn} eki Tonyukuk Yazıtında *yırdınta* "kuzeyden" kelimesinde bulunma durum eki ile birlikte kullanılmaktadır ve burada bulunma durum eki, ayrılma durum eki görevi ile yer almaktadır. Bu sebeple {+DXn} ekinin, ayrılma durum eki ile aynı ek olmadığı düşüncesi kuvvetli gözükebilir. Ayrıca *oguzduntan* ve *taşdıntan* kelimelerinde Erdal tarafından {+DXn} şeklinde tasarlanan

yön eki ile {+DAn} ayrılma durum ekini görmekteyiz. Bu iki ekin farklı ekler olduğunu ek ünlüsünün yön ekinde ve ayrılma durum ekinde farklılaşmasından da anlayabilmekteyiz.

Yazıtlarda genellikle {+DA} bulunma durum eki ile gerçekleştirilen ayrılma, Eski Uygurcada {+DA}, {+DAn} ve {+DIn} ekleri ile gerçekleştirilmiştir. Ayrılma durum ekinde görülen bu ek çeşitliliği Gabain tarafından n ve y ağızlarının özelliği olarak değerlendirilmiştir. Gabain, ayrılma durumunun, Manihesit Uygur metinlerinde {+DAn}, Budist Uygur metinlerinde ise {+DIn} ekiyle karşılandığını iddia etmektedir. Ancak Ağca, Budist çevrede yazılmış Sekiz Yükmek'te ve Maitrisimit'in Hami nüshasında {+DAn} ayrılma durum ekine, bazı Budist çevrede yazılmış metinlerde ise {+DIn} ekine rastlanıldığını belirtmektedir. Ağca, ayrılma durum ekini Eski Uygurca ile yazılmış metinlerin tasnifinde kullanılabilecek ölçütler arasında değerlendirir ve 9. yüzyıldan önce bu durumun {+DA} ve {+DAn}, 9-11. yüzyıllar arası yazılmış metinlerde {+DAn} ve {+DIn} ekleri ile karşılandığını, 11. yüzyıldan sonra yazılmış Uygur metinlerinde ise yalnızca {+DIn} eki gerçekleştirildiğini belirtir (2006: 289-292). J. Oda, {+DAn} ekinden {+DIn}'a geçişin Dunhuang'da bulunan el yazmalarında görüldüğünü ve {+DAn} ekinin Batı Türklerinin, {+DIn} ekinin Doğu Türklerinin ayrılma durum eki olduğunu ifade eder. Oda, {+DAn} ekinin 11. yüzyıl Dunhuang metinlerinde görülmesinin yanı sıra buradaki el yazmalarında hem {+DAn} hem de {+DIn} ekinin görüldüğünü, metinlerde 13-14. yüzyıl itibariyle ise {+DIn} ekinin tek ayrılma durum eki olduğunu ekler (2002: 258-259). Ayrılma durumu için {+DAn} ve {+DIn} eklerinin kullanımını metinlerin yazıldığı çevre dışında diyalektikal bir özellik olarak değerlendirmek yanlış gözükmemektedir. Ancak diyalektikal bir özellikten bahsederken bu iki ekin, metinlerde kronolojik olarak görüldüğünü de göz ardı etmemek gerekmektedir.

Erken tarihli Budist Uygur metinlerinden olan MaitrSengim'de ayrılma durumu için {+DA} ve {+DIn} eklerinin birlikte kullanıldığını görmekteyiz: *amtı takı* ***artukta artuk*** (35v7/8), *isig* ***özümtin*** *adrılmış osuglug* ***antada*** *adrılıp keltim* (146r2-4), ***kamagda üstünki*** *arhantlarnıng edgüsin erdemin* (2v25-26), ***kutlugda kutlug*** *ketumati atlıg kent* (3r26-27), *baş agrag* ***iginte*** *ozgurup muntada ozmış* (116v9), ***anta*** *ötrü* (116v30), *tengri* ***yėrinte*** *kodı inip* (123r23), *tegingsiz oksuz yėr* ***orunlarda*** *ozmış kurtulmış erür biz* (23r2-3), *alku* ***adada*** *kutgarguçı tengri tengrisi burkan* (16r9), ***emgeklerinte*** *ozguru edgüke tegüreyin* (35r16-18), ***yavazta yavaz*** *ol kişi titir* (8v19-

20), ***antada*** *basa* (123v25); ***kamagda taştın*** *vaiduri öŋlüg* (28r4), ***ikidin*** *sıngar kızıl yol* (138v7), *tözit tengri* ***yėrintin*** *kodı inip* (1r22-23), *arhant* ***kutıntın*** *yme arıtı taymaz* (2r21-22), *kün* ***ortudın*** *başlanıp* (6r1*), kün* ***batsıktın*** *başlanıp* (6r3), *kün* ***togsıkdın*** *yıŋak başlanıp* (6r7-8), ***çoklarındın*** *ozmış* (116v19), *ırak* ***yoltın*** *emgenü kelmiş* (11r2-3), ***sözlemektin*** *tıdılurlar* (122v18-19), ***ögüngüztin*** *adrılmışta* (21v10), *tohrı* ***tilintin*** *türk tilinçe evirmiş* (127r28-29), *tört* ***bulungtın*** (21v1), ***törtdin*** *yıŋak* (139r25).

MaitrSengim'de ayrılma durumu için {+DA} ve {+DIn} eklerinin kullanımına bakıldığında bu eklerinin kullanım alanı ile ilgili bazı çıkarımlar yapılabilmektedir. {+DA} bulunma durum ekinin *amtı takı* ***artukta artuk***, ***kutlugda kutlug*** *ketumati atlıg kent,* ***yavazta yavaz*** *ol kişi titir*, ***kamagda taştın*** *vaiduri öŋlüg* örneklerindeki kullanımında karşılaştırma, derecelendirme anlamlarını sağladığını; ***anta*** *ötrü*, ***antada*** *basa* gibi kullanımlarda ayrılma durum eki isteyen edatların isimlere bağlanmasını sağladığını görmekteyiz. Bunun dışında *oz-*, *adır-* ve *kurtul-* gibi ayrılma durum eki isteyen fiillerde {+DA} ekinin kullanıldığını, aynı zamanda bu fillerin kullanımında metinde {+DIn} ekinin geldiğini de örnekler aracılığıyla görmekteyiz. Metinde görülen *üstün*, *içtin*, *kün ortudın, kün batsıktın*, *kün togsıkdın* kelimeleri üzerindeki {+DXn} ekinin ayrılma durum eki olarak değerlendirilmesinin yanında yapım eki ya da yön eki olarak değerlendirildiğinden yukarıda bahsedilmişti. Bu ek için söyleyebileceklerimiz net olmadığı için, ekin geçtiği örnekleri de ayrılma durum eki örnekleri içerisinde sıralamaktayız.

Sonuç olarak yazıtlar dönemi Türkçesinde {+DA} ve {+DAn} ekleri ile kurulan ayrılma durumuna Eski Uygurcada {+DIn} eki de dahil olmuştur. Eski Uygurca ile yazılmış metinlerde {+DAn} ve {+DIn} olarak görülen ayrılma durum ekini diyalektikal bir özellik olarak kabul etmek gerektiği kanaatindeyiz. {+DIn} eki Oda'nın işaret ettiği ve Doerfer'den alıntıladığı şekilde Uygurların 9. yüzyıldaki göçü ile birlikte yerleştikleri coğrafyalarda yaygın hale gelmiş olabilir ve bu durum, ayrılma durum eklerinin kronolojik olarak kullanıldığı yönündeki fikirle de örtüşür. Erken tarihli bir eser olan MaitrSengim'de ayrılma durum ekinin kullanım açısından sergilediği tutum, bulunduğu döneme uygun bir görünüm içerisindedir.

3. Geçmiş Zaman Partisip Eklerinin Olumsuzu

Fiil türündeki sözcüklerden türetilen ve cümledeki sözdizimine göre sıfat veya isim olarak kullanılan bir kelimeye bu vasıfları atayan partisip ekleri aynı zamanda üzerlerinde bir zaman kavramı taşırlar. Taşıdıkları bu zaman kavramı ile partisip ekleri, Türk dilinin takip edilebilen ilk dönemlerinden itibaren, fiillerin zaman çekimi için kullanılan eklerin bir kısmı ile ortaklık gösterirler. Eski Türkçe döneminde birçoğu sıklıkla tanıklanan ve hem partisip hem de bir kısmının zaman eki olarak kullanıldığı görülen bu eklerin olumlu ve olumsuz şekilleri şöyledir: {-(X)gmA}, {(X)glI}, {-r/-Ar/-Ur/-Ir}, {-mAz}, {-dOk}, {-yOk}, {-mIş}, {-madOk~-mAmIş}, {-dAçI}, {-sXk}, {-mAyOk}, {-mAçI/-mAdAçı}, {-gUçI}, {-gUlUk}, {-gU}, {-mAgU}. Bunlardan {-dOk} ve {-mIş} yazıtlar dönemi Türkçesinden itibaren takip edebildiğimiz geçmiş zaman partisip ekleri iken {-yOk}, ilk olarak Maniheist Uygur metinlerinde görülmekte olan geçmiş zaman partisip ekidir. Bu üç ek içerisinden {-dOk}, DLT'ye kadar yalnızca bitimli olmayan fiillerle kullanıma girmekteyken {-mIş} ve {-yOk} bitimli olan ve olmayan fiillerle kullanıma girmektedir. {-yOk}'un dil bilgisel zaman işaretleyicisi olarak kullanılması, Budist Uygur metinlerinde gerçekleşmiştir. Ekin, Maniheist Uygur metinlerindeki kullanımı, geçmiş zaman partisip eki şeklindedir. (Ağca, 2006: 326). Geçmiş zaman partisip ekleri ile ilgili en önemli detay ise {-dOk} ve {-mIş} eklerinin olumsuz şeklinin ortak olması, {-mIş} ekinin olumsuzu olarak {-mAmIş} şeklinin gelmesi beklenen yerlerde bu kullanım ihtiyacının {-madOk} eki ile giderilmesidir. Simetrik olmayan bir görünüme sebep olan bu kullanım, yazıtlardan geç dönem Uygur metinlerine kadar devam etmiştir (Ağca, 2006: 331).

{-mIş} ekinin olumsuzu olarak {-madOk} ekinin geldiği örnekler yazıtlarda açık bir şekilde görülmekteyken bu kullanım şekillerinin bitimli olan ve olmayan fiillere ait olup olmadığı ile partisip eki olarak kullanımlarında {-mAmIş} ya da {-madOk} göreviyle mi yer aldığının tartışmalı bir konu olduğu, {-madOk} ekinin geçtiği cümlelerin yorumlanma biçimlerinden anlaşılmaktadır. Yazıtlarda bu ekin yorumlanma biçiminin farklı olduğu önemli cümlelerden biri KT Yazıtının D 5 numaralı satırında yer almaktadır: *anta kėsre* ***inisi eçisin teg kılınmadok erinç oglı kaŋın teg kılınmadok erinç*** *biligsiz kagan olormış erinç yawlak kagan olormış erinç* (Aydın, 2015: 57). Thomsen (1993: 90) bu satırlarda geçen ***inisi eçisin teg kılınmadok erinç oglı kaŋın teg kılınmadok erinç*** ibaresini "küçük kardeşler ağabeyleri gibi

yaratılmamış imiş, oğullar babaları gibi yaratılmamış imiş", Orkun (2011: 31) "küçük kardeş büyük kardeş gibi yaratılmadığı [ve] oğlu babası gibi yaratılmadığından", Clauson (1972: 623a) "apparently the younger brothers did not grow up like their older brothers or the sons like their fathers", Tekin (1988: 9) "erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğullar babaları gibi yaratılmamış şüphesiz", Aydın (2015: 57) "küçük kardeşi ağabeyi gibi yaratılmadığı için, oğlu babası gibi yaratılmadığı için", Şirin (2015: 167) "erkek kardeşi, amcası gibi olmamış elbette; oğlu babası gibi olmamış elbette" şeklinde aktarmıştır. Bu satırlarda geçen {-madOk}'lu yapıların kullanımının, bitimli olan ve bitimli olmayan şeklindeki yorumlamalarını bitimli kabul etmek daha doğru gözükmektedir. Bu cümlelerin sonunda yer alan *erinç* ifadesi, fiil ve isim cümlelerinden sonra gelen bir pekiştirme edatıdır ve olasılık bildiren bu edat, yazıtlarda kanıtsallık kategorisini yüklenen {-mIş}, görülen geçmiş zamanı işaretleyen {-DI} ile {-madOk} olumsuzluk eki ve isim bildirmelerinden sonra (*bardok yirde edgüg ol erinç*) gelerek cümleyi tamamlamaktadır (Tekin, 2016: 148). KT Yazıtının D 10 numaralı satırlarında yer alan *yagı bolup ėtinü* ***yaratınu umadok*** *yana içikmiş* (Aydın, 2015: 58-59) cümlesinde geçen ***yaratınu umadok*** için de farklı aktarımlar söz konusudur. Aydın tarafından partisip görevi ile aktarılan bu cümle Tekin ve Şirin tarafından bitimli fiil işaretleyicisi olarak alınmıştır. Bu cümle için de bitimli bir yapıyı kabul etmek diğer yorumlamalardan daha doğru gözükmektedir ve cümlenin tam hali ile "düşman olup örgütlenememiş, yine (Çin'e) tâbi olmuş" şeklinde aktarılması gerekmektedir. BK Yazıtının K 10-11 numaralı satırlarında yer alan bir cümlede {-madOk} ekinin, bitimli olmayan bir fiil ile kullanıma girdiği konusunda fikir birliği olduğunu görsek de bu cümlelerin aktarımı ile ilgili de farklı yorumlamalar gerçekleştirilmiştir: *üze teŋri asra yėr yarlıkadok üç[ün <...>* ***közün körmedök kulkakın işitmedök bodunumın*** *ilgerü [kün tugsıkıŋa] bėrgerü [kün otrusı]ŋa kurıgaru [kün batsıkıŋa yırıgaru tün ortosıŋa tegi konturdum* (Aydın, 2015: 85). Thomsen (1993:160) bu cümlede geçen ***közün körmedök kulkakın işitmedök bodunumın*** ibaresini "halkımı, gözüyle görmediği kulağıyla işitmediği", Orkun (2011: 57) "gözünün görmediği, kulağının işitmediği [yerlere] halkımı", Clauson (1972: 621a) "what the eye had not seen nor the ear heard", Tekin (1988: 33) "gözle görülmedik, kulakla işitilmedik (kadar çok) halkımı", Aydın (2015: 85) "gözüyle görmediği, kulağıyla işitmediği, halkımı" olarak yorumlamıştır. Bu cümle için Şirin'in yapmış olduğu değerlendirme ise semantik açıdan dikkate değer durmaktadır. Şirin, bu satırları öncesinde yazılmış satırlar ile birlikte değerlendirerek

bu cümlelerin belli bir bağlamı takip ettiğini ifade edip K 8-9 numaraları satırlardaki *kaŋım kagan olurtokında tört bulundakı bodunug nençe itmiş nençe yaratmış* "babam kağan ve amcam kağan tahta oturduğunda dört yandaki halkları nice defalar örgütlemiş, nice defalar düzenlemiş" cümlesinden hareketle ***közün körmedök kulkakın işitmedök bodunumın*** ibaresinin yazıtlar dönemi Türkçesinde kullanılan ve "başkaları tarafından önemsenmemek, fark edilmemek" anlamına gelen bir deyim olabileceğini belirtir ve ibarenin geçtiği cümleyi de "Yukarıda gök (tanrısı) aşağıda yer (tanrısı) bahşettiği için (başka halkların) gözle görmediği, kulakla işitmediği (umursamadığı) halkımı; doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar yurtlandırdım (iskân ettim)." şeklinde aktarır (2016: 80).

Yazıtlarda sıklıkla bitimli fiiller ile kullanıma girdiğini gördüğümüz {-madOk} ekinin aksine olumlu şekil {-dOk}'un bu görev ile kullanılmadığı bilinmektedir. Bu durum DLT'te gördüğümüz örneklere kadar[50] bu şekilde devam etmiş ve {-mIş} ekinin olumsuzu olarak {-madOk} ekinin kullanılması Eski Uygurca ile yazılmış metinlerde, geç dönem eserlerine kadar yazıtlar dönemi Türkçesiyle benzerlik göstermiştir. Ayrıca {-mIş} ekinin olumsuz karşılığı olarak {-mAdOk}'un kullanılmasıyla oluşturulan denklik, Erdal tarafından Eski Türkçe metinlerin tasnifinde kullanılmıştır (1979b: 156). MaitrSengim'de {-mIş} geçmiş zaman partisip ekinin olumsuz kullanımı için {-madOk}'u gördüğümüz örnekler ise şöyledir: ***umadok üçün*** *ol tamulug etözler t(a)mudın ozup* (76v9-10); *antran ozup kurtulup burkanlar* ***b(e)lgürmedök*** *ödte* (85r18-20), *bo muntag türlüg öngre kisre* ***işidmedök*** *t(e)ngri t(e)ngrisi burkan-nıng edgü atın küsin işidip* (13r22-24), *öngre kisre* ***körmedök*** *balık uluş bodun bokun belgülük bolmış erür-ler* (165v19-21), *yine*

[50] Kaşgarlı Mahmud'un yaptığı açıklama ve verdiği örnekler {-dOk} ekinin yalnızca çokluk birinci şahsın fiil çekiminde değil, Kıpçak ve Suvarların bir kısmı ile Oğuzlarda, diğer şahısların çekiminde de kullanıldığını göstermektedir: *Yağma, Tohsı, Çiğil, Argu ve Çin'e kadar Uygur boylarının çoğu geçmiş zaman fiilinin dal ve ye'ye bağlı olmasında ittifak halindedirler. Gidince* ***bardı*** *dedikleri gibi. Kıpçak ve Suvarların bir kısmı ile Oğuzlar buna ters düşerek kaf'lı, gayın'lı ve kalın kelimelerde ye yerine kaf; kef'li ve ince kelimelerde de kaf yerine kef koyarlar. Çokluk ve teklik bu dilde aynı düzen üzerinedir; aralarında fark yoktur. Kaf'lı kelimede,* ***yā kurduk*** *denir; "o yay kurdu" demektir.* ***Men yā kurduk*** *"ben yay kurdum" demektir.* ***Biz yā kurduk*** *"biz yay kurduk" demektir. Gayın'lıda,* ***ol sūt sagduk*** *denir; "o süt sağdı" demektir. (...) Gördüğün gibi çokluk ve teklik arasında fark yoktur. Oğuzların çoğu, bu kaf ile kef'i, "gittim" anlamında* ***bardım*** *dediklerindeki mim yerine kullanırlar. Çoklukta da teklikte de aynıdır* (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015: 249). Öncelikli kullanımı dolaylı geçmiş zaman partisipi olan {-dOk} eki bazı ağızlarda bitimli fiiller ile çekime girmiş; ancak bu durum standart dilin özelliklerinden biri haline ne yazıtlar dönemi Türkçesinde ne Eski Uygur Türkçesinde ne de Karahanlı Türkçesinde gelmiştir.

sakınmadok *teg ulug emgek-ler yụz utru kelir erdi* (164r17), ***evrilmedök*** *nomlug tilgen* (15v3).

Sonuç olarak metinler aracılığıyla takip edilebildiği için {-mIş} dolaylı geçmiş zaman partisip ekinin olumsuzu olarak, *MaitrSengim*'in de içinde olduğu birçok Uygur metninde, {-mAdOk} ekinin kullanıldığını söyleyebilmekteyiz. *MaitrSengim*'de geçmiş zaman partisip eklerinin olumsuz şeklinin sergilediği tutum, yazıtlar dönemi Türkçesi ile benzerlik göstermektedir ve bu tutum, Eski Uygurcanın geç dönem eserlerine kadar devam etmiştir.

4. Gelecek Zaman Partisip Ekleri ile Kip Eklerinin Kullanımı

Eski Türkçe döneminde, Türk Runik yazısıyla yazılmış yazıtlarda bitimli olan ve olmayan fiillerle kullanıma girdiğini gördüğümüz {-DAçI} ile {-sXk} gelecek zaman partisip eklerinin Eski Uygurca ile yazılmış metinlerde bitimli olmayan fiiller ile kullanıma girdiği, cümle bitirici olarak görev almadığı bu dönem üzerine yazılmış dil bilgisi çalışmalarında genel geçer bir bilgi olarak yerini almıştır[51]. {-DAçI} ve {-sXk} partisip eklerinin bitimli olmayan fiiller ile kullanıma girdiği Eski Uygurcada gelecek zamanın fiil çekimi için geç dönem Uygur yazıtlarından olan I. Karabalgasun Yazıtında ve Türk Runik yazısıyla yazılmış Irk Bitig'te gelecek zamanı işaretleyen {-gAy} ekinin kullanıldığı ve bu dönemle birlikte ekin kullanım sıklığının ve alanının genişlediği görülmektedir (Tekin, 2016: 172; Erdal, 2004: 242; Eraslan, 2012: 320).

Erdal tarafından partisip eki olarak kullanılmadığı belirtilen ve metinlerdeki tanıkları da büyük ölçüde bu yönde olan {-gAy} ekinin, {-gA} partisip ekinden geldiği düşünülmektedir. Erdal {-gAy} gelecek zaman ekini "-gA partisip eki +*ı/*i işaret zamiri"nden gelişmiş bir ek olarak değerlendirir ve ekin yalnızca gelecek zaman eki olarak kullanılmasının, partisip eki olarak görev almamasının nedeni olarak bu durumu gösterir[52]. Erdal'a göre ek bu yapısıyla "-mIş ol" yapısına denktir (2004: 242-243). Erdal tarafından kabul edilen bu görüş, **KP**'de "-gAy män" yerine "-gA män" şeklinin, **KB**'de de {-gAy} yanında {-gA}'nın mevcut olması sebebiyle Gabain tarafından da dile getirilmiştir. Gabain {-gA}'nın bir isim-fiil eki olduğunu ve bir "i" ünlemi ile genişleyerek {-gA+y} haline geldiğini, bu birleşik yapının artık yalnızca

[51] {-sXk} partisip eki Uygur Türkçesi ile yazılmış metinler içerisinde yalnızca Maniheist çevrede yazılmış olan Huastuanift'te görülmektedir: *ançulasık kergek erti* (166-177), *sözlemesig ... söz* (198) (Ağca, 2006: 326).

[52] Erdal bir istisna olarak MaitrH'de geçen *tašgaru üngäy täg män* (MaitH XIII 4v7) cümlesini vermektedir (2004: 243).

fiil çekimi için kullanılan bir şekil olduğunu ileri sürer (2004: 129). Ağca da partisip eklerinin, zaman eklerine dönüştüğü örneklerin Türk dilinde mevcut olması ve gelecek zaman ifadesinin **KP** gibi erken tarihli bir metinde hem {-gA} hem de {-gAy} eki ile, klasik ve geç dönem Uygur metinlerinde ise yalnızca {-gAy} eki ile karşılanması sebebiyle {-gAy} gelecek zaman ekine, {-gA} partisip ekinin kaynaklık etmiş olabileceğini belirtir[53] (2010a: 236).

Eski Uygurca ile yazılmış metinlerin fiil çekiminde gelecek zamanı işaretlemek için kullanılan {-gAy} ekinin MaitrSengim'deki örnekleri şu şekildedir: *muna ertimlik etözümüz ertip barsar alku ed tavar barça tolp kar(ı)lsar alp bulguluk kişi etözin bolmışım yoksuz bol**gay*** (1r12-16), *takı kalmış tört yüz on artukı bėş bodisav(a)t-lar kir**geyle**r* (8r14-16*), nirvanl(a)g yolka t(e)gd(e)çi bardaçı bol**gay sizler*** (19v7-8), ***toggay** mening köngülümte közümte alkınçu biliglig kün t(e)ngri, **bolgay m(e)n** kop kamag tınl(ı)g-lar tüzgerinç-siz dıntarı, edgü nom nomlap sanınça tınl(ı)gların kop mungları-ntın kutgar**gay men*** (145v8-14), *burkan kutın bol**gay siz*** (39r2-3), *bo muntag sav sözlemişke s(e)n şmnu uvutlug bol**gay sen*** (116v25-27), *maitri burkan nomınta toyın bolup arhant kutın bol**gay siz*** (159r25-27).

{-gAy} gelecek zaman ekinin Eski Uygurca metinlerde görülen bu genel kullanımı dışında MaitrSengim'deki iki örneği dikkate değer durmaktadır: ***yig bolgay*** *bilge kişi kurıp katıp törü ölzün* (82v25-27), ***yig bolgay*** *arıg-da simekte* (203r9). Bu cümlelerdeki *yig bolgay* ifadesinin sözlüksel ve morfolojik işaretleyiciler aracılığıyla istem anlam alanını işaretlediği, bu cümleler ile birlikte bölümün bağlamına

[53] KP'de *bär-gä män* "vereceğim" (75, 2), *kular-ga män* (79, 6) örneklerinde gelecek zamanın çekimi için kullanıldığını gördüğümüz {-gA} ekini MaitrSengim'de gelecek zamanın çekiminde görmemekteyiz. Ancak {-gA} ve {-gAy} eklerinin arasındaki ilişkiyi ortaya koyan örneklerden birinin metinde mevcut olduğu Ağca tarafından ileri sürülmektedir. 'YLK'ZWK yazımıyla metinde yer alan *ilgesük* "alim, bilgin, akıllı" kelimesi Uygur metinlerinde *öl-*, *bar-*, *tarı-* gibi fiiller üzerinde görülen {-gAysUg} birleşik eki ile meydana getirilmiş bir kelime olarak değerlendirilmiş ve MaitrSengim gibi erken tarihli bir eserde ekin /y/ sesi olmadan kelimeye katılması {-gAysUg} ekinin de ilk olarak {-gAsUg} şeklinde olduğu, bu ve sonraki hali ile ekin, {-gA} ve {-gAy} eklerinin arasındaki ortaklığı gösterdiği yönünde değerlendirilmiştir (2010: 242-244). Metnin yayımını yapan Şinasi Tekin tarafından anlamı "gelehrt" olarak verilen *ilgesük* kelimesi için tek güvenilir kaynağın TT VII A 20'de mevcut olduğu belirtilmiştir. Brahmi harfli bu metinde Sanskritçe *paṇdito* "akıllı" kelimesinin karşılığı olarak kullanılan *ilgesük*, geç tarihli Budist Uygur metinlerinden BT VII B'de *ilgeysük* şeklinde okunmuştur ve Kara ve Zieme'ye göre de kelimenin anlamı "akıllı"dır (Ağca, 2010a: 242). Kelimenin anlamı açısından çalışmalarda ortak bir tavır var ise de kökeni ve üzerine gelen ekin oluşumu ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Erdal tarafından (1991: 158) **il* "ön, ileri" ismine {+gAy} isimden isim yapım ekinin getirilmesi ile oluşturulduğu düşünülen kelime Ağca tarafından **il-* "önde olmak, ileri gitmek" fiiline dayandırılmıştır ve **il-gey* "önde giden, önde bulunan → öncü" kelimesine {-sUg} eki getirilerek "önde giden, önde bulunan → öncü → âlim → bilgi sahibi" anlamına gelen *ilgeysüg* kelimesinin meydana getirilmiş olduğu savunulmuştur.

bakıldığında görülmektedir. ***yig bolgay*** *bilge kişi kurıp katıp törü ölzün* cümlesinin geçtiği yirmi beşinci bölümde Yüce Maitri, Veli Purna'dan kötü amel işleyen canlıların gideceği ve tekrar tekrar doğacağı sekiz büyük alevli cehennemi anlatmasını ister. Bunun üzerine Veli Purna sekiz büyük alevli cehennemi tasvir eder ve bu cehennemlerin en üstün olanı Sañjīva'ya hangi günahların işlenmesi ile gidileceğini ve bu cehennemde çekecekleri acıları dramatik bir tasvirle canlılara anlatır. Canlıların burada çekecekleri işkence ve eziyetler anlatıldıktan sonra ***yig bolgay*** *bilge kişi kurıp katıp törü ölzün neng snkit tamud(a) tugguluk ayıg kılınç kılmazun* diyerek Sañjīva adlı cehennemin anlatıldığı kısım sonlandırılır[54]. Metnin bu kısmında yer alan

---

[54] *[']rky kym mwnt'q ywr'k y'rylyncyq 'mk'k twlq'q t'kynwr l'r .. 'wytrw twyk'l pylk' m'ytry pwrq'n ''tynlyk s'vyklyk 'zrw' 'wynyn kww k'lyk 'rd'mlyk tyt-sy l'ry ''r' (')wykwtmyš-pwrny 'rq'ntyq (')wqyp 'ync[']-typ yrlyq'ywr s'n pwrny / - yyqylmyš 'rwš 'wykwš qwvr'q q['] kynkwrw swyzl'yw pyrkyl .. n' [']'yq qylync qyls'r tynlq l'r s'kyz 'wlwq 'wyrtlwk t'mw l'r d' twq'r l'r .. n'c' 'wyr kyc ''nt' pwlwr ym' n' twyrlwk 'mk'k t'kynwr l'r 'wytrw pwrwn'y 'rq'nt ''y'yn k'všwrwp twyk'l pylk' m'ytry pwrq'n nnk ckr l'kš'nyn 'ytylmyš ''d'qynt' yyncwrw ywkwnwp 'ync' typ 'wytwnwr .. 'ync' pwlzwn tnkrym n't'k yrlyq' s'r syz ''nt'q 'wq qylw t'kyn'yyn 'wytrw ''yyq q' t'kymlyk pwrwny y 'rq'nt yyrd' yytlynyp kwyk q[']lyq d' plkwlwk pwlwr .. ''drwq ''drwq kww k'lyk 'rd'm qylyp ... p'nc'ny'n kw / ... t'q twypwsynt' twrwp ['']lqwdyn (')ystwrw ''ltwnlwq kwyvrwk l'r // ... 'wswq lwq y'nkqwlwq 'wynyn q'm'q c'mpydvyp 'wlwšt' t'qy tynlyq l'ryq ['wynt'yw 'ync' typ s'v swyzl'ywr .. 'yšydynnk l'r q'm'q cmpwdvyp 'wlwš t'qy tynlyq l'rq pw s'kyz 'wlwq 'wyrtlwk t'mwl'r ''qyr tswy lwq y[']z wqlwq tynlyq l'rq qyn qyzqwt 'mk'k twlq'q qylqwlwq 'wycwn plkwlwk pwlmyš 'rwr l'r .. pwl'r n'nk ''r' ''nk 'wyst - wn mynk ywz ''rtwqy twyrt – 'lyk p'r[']s'ncyp ''tlq - t(')mw 'rwr .. kym q'yw ''yyq - qylynclyq tynlq l'r kwycswz kwyswnswz tynlq l'r 'mk't kwcy l'r 'wylwrkwcy l'r .. swykwš ''tyš qylqwcy swynkwšwp tynlyq l'ryq 'wylwr kwcy l'r ..''qwn yylvyn kwym'nyn tynlyql'ryq 'wylwrkwcy l'r .. 'wykwk q'nkyq 'wylwrd'cy pwlq'd'cy l'r ..''s'q l'q twswlwq tynlyq l'r q' p'qšy l'r q' 'wylwrd'cy l'r .. twyyn smn'nc l'r q' kwynkwlyn yyryntwrd'cy l'r yyrynclyk q'rynclyq qylt'cy l'r .. pwrq'n l'r q' y'zmyš y'nkylmyš tynlyq l'r ..''lqw s'ncyp t'mwd' twq'r l'r ..''nt'' twqwp 'yrync l'r ..''lty ykrmy twym'n 'yky mynk kwlty y... y'š y(')š'ywr l'r n' (')wycwn typ tys(')r (')wyvk'lyk 'wtyn .../// lwq kwynkwll'ry pwlwr .../ qylycyn swynkw šykty c'kr p'ltw cwm'q 'ylykl'rynt' plkwlwk pwlwr .. pyr 'ykyntyš k' pycwšwr l'r .. k'syšwr l'r twqyšwr l'r s'ncy šwrl'r y'ncy šwr l'r 'wyc'šwr pwqwšwr l'r 'wyrlwšwr l'r .. n' 'wyls'r l'r ''nt' 'wq 'wyn 'yštylwr l'r tyrylynk l'r yyr 'wyz' yyty py pycqwn 'wqswz t'kyncsyz 'wylwrwr l'r .. 'wz'ty 'wlym'q mwynkr'm'k 'wynl'r 'ušty lwr .. kym q'yw tynlq kyšy 't'wyzynt' 'rk'n ywq y(')q (')yrt pyrt (')[']šyp 'wyst'p 'wydswz qwlwswz t'rtyp – 'ysyp 'yrt pyrt qwls'r l'r – pylk' pylyk pwšqwnmyš- pylk'l'ryk twd (')wcwz qyls'r – l'r .. kwynycy y ... ly kwyclwk pwlwp .... l'rq ..//... s[']r l'r 'wl tynlyq l'r .. ... / t'mwd' twq'r l[']r .. q'r' t'q 'wlwq 't'wyzlwk y'nk'l'r qwptyn synk'r k'lyp 'wykwš yyl ''y c'ryqwš t'qy 'wyzwm 'wswqlwq t'p'r l'r y'nc'r l'r 'wl 'mk'k k' 'wylwp 'ykyl' tyrylwr l'r 'wytrw t'myr lyk qysq(')c l'ryn lww l'ryn kwyncyt 'ykšw q'myš [']wswqlwq syq'r l'r t'nk'r l'r kym ym(') kyšy ''zwnynt' 'rk'n kyšyk twqyqw cy twnkl' qwcy 'rs'r l'r 'wqry 'ykyd 'rs'r l'r .. 'wl tynlyq l'ryq s'nk't t'mwd' 'wyrtlwk y'lynlyq t'myr lyk cwm' qyn p'rk'n twqyywr l'r twyl twrwr l'r .. kym ym' qyn qyzqwt qylt'cy 'rs'r l'r kw ynycy y'qyc y ywtycy 'yrync yrlq tynlyq l'ryq y'zwq y'nklwq twyswrkwcy 'rs'r l'r .. 'zwk y'lq'n s[']ßyn tynlyq l'ryq 'wyrlwrkwcy 'rs'r l'r 'wykwk q'nkyq pwrq'n tytsy l'ryn [']wylwrkwcy 'rs'r l'r .. t'mwda [']wl tynlyq l'r q' twyrtdyn yynk'q 'wyrtlwk y'lynlyq t'myr lyk ck'r l'r k'lyp t'ncw t'ncw 't'wyz l'ryn pyc'r 'ws'r l'r ..''ntr(')n qwrtwlwp q'rlyq t'q q' (kwytwrw) s'qynyp t'mwd['] qy vyd'r ''tlq t'q s'nkyr l['] – rynk' kyrwr l'r ''nt' 't[']wyz – l'ry (')wyz(') 'ysyk t[']s lq y'qmwr y'q'r .. ('')nt'(')d(') p's' .. ./l'r t'k' qwc / ... (')wswq lwq swyswp 'wl t'mwlwql(')r ... c' y'nc'r l[']r .. ''nt'd' p's' 'wyrt lwk t'myrlyk p'q l'r 'wyz' y'twrwr l'r ''dyn p'ql'ryq 't'wyzl'ry y 'wyz' 'wyrtwp ywrk'p 'wlwq p'dwk ... /kd'lyk 'wrq'q l'r 'ycynt' swq'r l(')r ..''nt' p's' 'wlwq p'dwk p'z q'nl'ryn twqyywr l'r 'wyrtlwk t[']myr lyk twrl'r 'ycynt' ywrk'ywr l'r .. 'wl 'mk'k k' 'wylwr l'r yyn' ym' tyrylwr l'r .. kwyrwnk l'r syz l'r snk't t'mw nwnk qwrqyncyq yn .. kym pw mwnt'q twyrlwk tswy lyq y'zwqlwq tynlyq l'ryq qyn qyzqwt t'kwrtwrwr ..* ***yyk pwlq'y pylk' kyšy qwryp q'typ twyrw 'wylzwn n'nk snkyt t'mwd(') twqqwlwq ''yyq qylync qylm'zwn*** *yyn' 'wk pwrwny 'rq'nt kww k[']lyk 'rd'myn q'm'q cmpwdvyp 'wlwšt' qy tynlyq l(')r q[']' 'yštwrw 'ync' typ swyzl'ywr* (Tekin, 1980: 203-206).

cehennem tasvirinin bu cümleler ile sonlandırılması Veli Purna tarafından bir istek, temenni, arzu veya tavsiye ve öğüt olarak dile getirilmiş olarak yorumlanabilir.

Türk dilinin tarihî ve modern dönemlerinde istek kategorisinin morfolojik, leksikal, sözdizimsel ve söyleme dayalı olarak işaretlendiği ve bu alt birimlerin en çok kullanıldığı gramer kategorilerinden biri olduğu görülmektedir. Aslan (2007), bu işaretleyicilerin, istem anlam birimine dahil ettiği emir, istek, rica ve yalvarma anlamlarını hangi koşullarda ve ne tür semantik bağlantılarla karşıladığını ortaya koymayı amaçladığı çalışmasında isteme işaretleyicilerini morfolojik, leksikal, morfoloji-leksikoloji bağıntılı, sözdizimsel, sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı, sözdizimi-leksikoloji bağıntılı ve söyleme dayalı olarak alt kategorilere ayırmış ve Türk dili için bu yapıları anlam ve işlev odaklı ele almıştır. Aslan'ın isteme için kullanılan işaretleyicilerden biri olarak verdiği sözdizimi-morfoloji-leksikoloji bağıntılı işaretleyicilerin bir şeklinin de MaitrSengim'de bu cümlede yer aldığını söyleyebiliriz. Yapı özelliklerini ikinci plana bırakıp cümlenin geçtiği bölümü bağlam açısından değerlendirdiğimizde de bu cümleden bir isteme anlam biriminin doğduğu, ancak konuşmanın ya da seslenmenin eşit seviyedeki kişiler arasında olmamasından dolayı isteme ya da bu anlam alanına dahil edilebilecek diğer anlam alanlarının, emir kipini işaretleyen ek ile güçlendirildiği görülmektedir.

yig bolgay *bilge kişi kurıp katıp törü ölzün* cümlesinde *yig* "en iyisi" ve *bol-* "olmak, bir şey haline gelmek, dönüşmek" sözcüklerinin seçimiyle sözlüksel tercih gerçekleştirilmiş ve *bol-* fiili, üzerine {-gAy} gelecek zaman ekini alarak isteme anlam alanına gönderimde bulunmuştur. Türk dilinde ilk olarak gelecek zamanı işaretleyen bu ekin, tarihî ve modern Türk dillerinde istek anlam alanını işaretleyen bir eke dönüşmesi Eski Uygur Türkçesinde de isteme ve bu anlam alanına dahil edilen diğer anlam alanlarının işaretlenmesinde kullanılmış olabileceğini göstermektedir[55]. Ayrıca isteğin, niyetin, tavsiye veya öğütün ileriyi hedeflemeye dönük olduğunu düşündüğümüzde gelecek zamanı göstermek için kullanılan bir ekin, başka kullanımlara sahip olması da olağan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple de "gelecek zaman eklerinin, gelecek anlamının yanında istek, niyet,

[55] Türk dilinin ilk döneminde büyük ölçüde gelecek zamanı işaretleyen {-gAy} eki, Karluk, Kıpçak ve Güney Sibirya lehçelerinde bugün isteme anlam birimini işaretlemektedir. Türkiye Türkçesi gibi bazı lehçelerde geçirdiği ses değişimi sonucu istek eki olarak kullanılan bu ek Uygurca, Özbekçe, Nogayca, Karakalpakça, Kazakça gibi lehçelerde değişime uğramadan {-gAy} şekli ile istek kipi için kullanılmaktadır (KTLG, 2019: 567-587).

zorunluluk, alışkanlık, genel doğrular, karakteristik davranışlar, emir, rica vb. de bildirdiği görülmektedir" (Pagliuca & Bybee 1987: 108; akt. Aslan, 2007: 92). {-gAy} gelecek zaman eki ile gerçekleştirilen morfolojik tercihe ek olarak yüklem {-zUn} teklik üçüncü şahıs emir-istek eki ile çekimlenmiş ve bu sayede alt-üst ilişkisinin kurulması sağlanmıştır. Bu sözlüksel ve morfolojik bağıntılara ek olarak *yig bolgay* ibaresinin cümlenin başında yer alması da isteme anlam alanına gönderimde bulunmaktadır. Tüm bunlara dayanarak ***yig bolgay*** *bilge kişi kurıp katıp törü ölzün neng snkit tamuda tugguluk ayıg kılınç kılmazun* cümlesinin aktarımını "En iyisi bilge kişi kuruyup halsiz düşerek asil bir şekilde ölsün, (ama) Sañjīva cehenneminde doğmaya sebep olacak herhangi bir günah işlemesin" şeklinde aktarmak doğru olacaktır[56].

Eski Türk dili döneminde ve sonrasında Harezm-Altın Ordu ve Çağatay Türkçesinde gelecek zamanı işaretleyen {-gU} ekinin MaitrSengim'de de kullanıldığını görmekteyiz. Erdal, yazıtlarda {-gUlUk} ve {-gUçI} şeklinde genişlemiş biçimleriyle görülen {-gU} eki ile birlikte {-sXk} ekini "projection participles" olarak değerlendirir ve bu eklerin beklenti, tahmin, niyet anlamlarını karşıladığını ifade eder (2004: 277). {-gU} partisip ekinin üzerine iyelik eklerini almasıyla Harezm Türkçesinde "mutlak gelecek zaman" ve "gereklilik" ifade ettiğinin (Ata, 2002: 77) görülmesine paralel olarak Eski Uygurcada da {-gU} eki üzerine iyelik ekini alıp *bar* ve *yok* gibi isim cümlelerinde varlık ve yokluk belirten sözcüklerle birlikte kullanılarak ihtimal anlamını işaretlemektedir. Tarihî Türk yazı dillerinde daha fazla görülen bu yapı MaitrSengim'de şu örneklerde geçmektedir: *mening yme sin-i birle kavışıp şzanamta nomumta ulug asag tusu* ***bolgusı bar*** "Ben seninle tekrardan

[56] Türk dilinin tüm tarihsel dönemlerinde emir-istek ekleriyle çekimlenmiş olan bu kategori farklı işlevlere sahip eklerle ya da bu yapıda görüldüğü gibi hem sözlüksel hem de morfolojik yapılarla işaretlenebilmektedir. Eski Türkçe içerisinde istek kategorisinin çekiminde genellikle emir-istek ekleri kullanılmışken MaitrSengim'deki bu örneklerde olduğu gibi istek ve bu anlam alanına dahil edilebilecek diğer anlam alanlarını göstermek için farklı yollara başvurulmuştur. Bu yollardan bir diğeri MaitrSengim'de de geçen ve Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerin genelinde görülen "fiil + {-mAk} isim fiil eki + İyEk bol-zun" yapısıdır. Ağca bu yapıya nazaran daha seyrek görülen "fiil + {-mAk} isim-fiil eki + (s)I bol-gay" yapısının "ihtimal", "fiil + {-mAk} isim-fiil eki + (s)I bol-ur/bol-maz" yapısının ise "iktidarilik, ihtimal" anlamlarını cümleye kattığını belirtirken "fiil + {-mAk} isim fiil eki + İyEk bol-zun" yapısının "niyet, temenni" anlamlarını ifade ettiğini belirtir (2007: 11-12). İstek kategorisinin alt anlam birimi olarak "niyet, temenni" ifade eden bu yapının MaitrSengim'deki örnekleri şu şekildedir: *buyan küçinte t(e)ngridem kutı küçi çok yalınları* ***aşılmakı bolzun*** *t(e)ngridem közin berü kayıp balık uluşug berkan şazının kop adada küyü küzedü* ***tutmakı bolzun*** (1v22-27), *bizing alkışımızka kiçmedin ara tigin öge atınga* ***tegmekimiz bolzun*** (18v16-18), *bo buyan küçinte közünür etözleri igsiz tugasız adasız* ***ermekleri bolzun*** *kininge burkan kutınga* ***tegmekimiz bolzun*** (127v25-28), *arıgın turugın adas(ı)zın tudas(ı)zın ulug ögrünçün m(e)ngin* ***y(a)rlıkamakı bolzun*** (118v7-9).

bir araya geldiğimde öğretimin sana büyük fayda sağlayacağı var" (119v5-8), *takı ikile ög karnınta* ***olurgum yok*** "Yine bir anne rahminde oturacağım yok." (145v6-8).

Yazıtlarda gelecek zamanın fiil çekiminde kullanılan eklerden biri olan ve Eski Uygurcada genel olarak bitimli fiillerle kullanıma girmeyen {-DAçI} partisip ekinin MaitrSengim'de gelecek zaman kipini kurduğu örneklere rastlamaktayız: *ol savag sizler közin kö****rgey sizler*** *etözin ol emgek tolgag tegin****medeçi sizler*** "Bu şeyleri gözlerinizle **göreceksiniz**, (ama) bedeninizle eziyete, acı çekmeye **katlanamayacaksınız**." (171v13-16), *sekiz y(i)g(i)rmi vityastan şastar boşgunmuş közünür kut t(e)ngri-singe üleşi brhmayu atl(ı)g bramantar iligtin brhmavati atl(ı)g ög işike ohşatı katun-tın togup b(e)lgülüg bolup burkan kutın bul****u y(a)rlıkadaçı*** "on sekiz Vidyasthana- Sastras'ı öğrenmiş, görünür saadet ilahesine benzeyen Brahmayu adlı Brahman hükümdarından, annesine benzeyen Brahmavati kadından doğup ortaya çıkarak Burhan talihini haşmetle **bulacak**." (3r29-31, 3v1-3). İlk örnekteki cümleler Kül Tigin Yazıtının güney yüzünde art arda gelen satırlardaki *yazı konayın tėser türk bodun öl****sikig*** (G 7) ile *ol yėrgerü barsar türk bodun öl****teçi sen*** (G 8) cümlelerindeki gibi birbirine paralel iki yapı ile oluşturulmuştur. İkinci örnekte ise bir birleşik fiil çekiminin zaman eki olarak {-DAçI}'yı görmekteyiz. MaitrSengim gibi hacimli bir eserde nadir de olsa {-DAçI} ekini, partisip kullanımına ek olarak gelecek zaman kipi olarak görüyor olmamız ekin bu kullanımının henüz bu dönemde tamamen ortadan kalkmadığını göstermektedir. Ayrıca bu, MaitrSengim'in dilini, Türk Runik harfli metinlerin diline yaklaştıran bir özelliktir. Bu sebeple de metinde {-DAçI} partisip ekinin bitimli fiillerde gelecek zamanı işaretliyor olması ayrı bir önem taşımaktadır. MaitrSengim, genel olarak Budist Uygur yazmalarında görülen dil özelliklerini taşısa da metnin dilinde onu özel kılan bu tür yapıların olması, MaitrSengim'in klasik öncesi dönem ile klasik dönem arasında yazılmış bir eser olma hüviyetini ortaya çıkarmaktadır.

Eski Türkçede, yazıtlarda ve bazı Maniheist Uygur metinleri ile MaitrSengim'de görülen ve gelecek zamanın olumsuzunu işaretleyen bir ek daha vardır: {-mAçI}. Erdal tarafından {-DAçI} ekinin olumsuz karşılığı olarak verilen {-mAçI}, Tonyukuk Yazıtında *bo yolun yorısar yara****maçı*** *tėdim*, Şine Us Yazıtında *yana içik öl****meçi*** *yit****meçi*** *sen tėdim* cümlelerinde geçmektedir. Gabain'in bu ekin {-çI} olduğu düşüncesine paralel olarak Erdal da gelecek zamanın olumsuz karşılığı olarak verdiği bu ekin, {-çI} gelecek zaman eki ile ilişkili olduğunu belirtir (2004: 243). Eski

Uygurca metinlerde {-DAçI}'nın olumsuz karşılığı olarak {-mAçI} ekine sıklıkla rastlanılmasa da MaitrSengim'de görülmektedir: *ay oglum ulug karı yüz y(i)g(i)rmi yaşlag m(e)n kaçan neng azuk sözle**meçi** m(e)n* "Ey oğlum! Ben yaşlı ve yüz yirmi yaşındayım. Hiçbir zaman yalan söylemeyeceğim." (11r9-12), *ol ada yme sizlerke teg**meçi*** "O tehlike de sizlere ulaşmayacak." (173v3-4)**.** MaitrSengim'de {-mAçI} ekinin görüldüğü bu iki örnek dışında gelecek zamanın olumsuzu her zaman {-DAçI}'ya karşılık olarak {-mA-DAçI} şeklinde gelmektedir. Ancak, {-DAçI} partisip ekinin metindeki özel kullanımında olduğu gibi, {-mAçI} ekinin kullanımı da metnin dilini kendisinden önce yazılmış metinlerin diline yaklaştırmaktadır. Türk Runik harfli yazıtlar ile bazı Maniheist metinlerde görülen {-mAçI} ekinin MaitrSengim'de tanıklanıyor olması, metnin *eskicil* dil özelliklerine işaret etmektedir.

Eski Türkçe dönemi metinlerinde gördüğümüz {-sXk} ve {-DAçI} gelecek zaman partisip ekleri ile {-gAy} gelecek zaman ekinin, bu dönem içerisinde tarihsel olarak kullanım biçiminde ve sıklığında bir değişim olduğu görülmektedir. {-sXk} eki kullanım olarak kalıplaşmış bir şekilde yaşadığı birkaç kelime dışında tanıklanmamış; bitimli olan ve olmayan filler ile kullanıma giren {-DAçI} da Eski Uygurcada bitimli olmayan filler ile kullanıma girmiştir. Ancak MaitrSengim'de {-DAçI}'nın bitimli fiiller ile çekime girdiği de görülmektedir. Bu durum, ekin bu kullanım şeklinin bu dönemde tam olarak unutulmadığını gösterdiği gibi metnin dilini Türk Runik harfli metinlerin diline yaklaştırmaktadır. Eski Uygurcada gelecek zamanı işaretleyen {-gAy} eki MaitrSengim'de bu kullanımın yanı sıra sözlüksel-morfolojik-sözdizimi bağıntılı bir yapı içerisinde istek kategorisini de işaretlemektedir. Tüm bunlara ek olarak yazıtlarda {-DAçI} ekinin olumsuz karşılığı olarak gördüğümüz {-mAçI} eki metinde iki örnekte tanıklanmaktadır ve bu, {-DAçI} ekinin metindeki özel kullanımı gibi, metnin yazıtlar ve bazı Manihesit metinler ile ortaklık taşıyan dil özellikleri arasında yer almaktadır. Ancak bu dil döneminin genelinde ve MaitrSengim'de {-DAçI} ekinin olumsuz karşılığı olarak {-ma-DAçI} ekinin kullanıldığı da bilinmektedir. Bunlardan hareketle gelecek zaman partisip ekleri ile kip eklerinin, MaitrSengim'deki kullanımları itibariyle, metnin erken tarihli, geçiş döneminde yazılmış bir eser olduğu düşüncesini destekler bir görünümde olduğunu söyleyebiliriz.

5. Gereklilik Kipi

Eski Türkçede fiil çekiminin tüm kategorilerde ayrı eklerle gerçekleştirilmesine rağmen bazı fiil çekim kategorilerinin analitik yapı adı verilen

birleşimlerle ya da kelimelerle yerine getirildiği görülmektedir. Bu dönemde fiillerin gereklilik kipi çekiminde ise ayrı bir ek mevcut olmayıp farklı fonksiyonlardaki eklerin ve *kergek* kelimesinin gereklilik ifadesi için kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca *{-gUlUk}* ekinin[57] ve *{-gu+ol}*[58] yapısının da bazı çekimlerde gereklilik ifadesi taşıdığı anlaşılmaktadır. *{-gu+ol}* yapısı, *{-gUlUk+ol}* yapısı ile oluşturulan gereklilik çekiminden daha fazla kullanılmıştır. *{-gu+ol}* yapısının kullanıldığı metinler klasik dönem sonrası ve geç tarihli metinlerdir. Maniheist Uygur metinlerinde ve erken tarihli Budist Uygur metinlerinde ise gereklilik çekiminde *{-gu+ol}* yapısı görülmemektedir. Bu metinlerde gereklilik, *kergek* kelimesi ile karşılanmıştır (Ağca, 2006: 357). Eski Uygurcada sıklıkla *{-mIş} kergek*, *{-gU} kergek*, *{-gAlI} kergek* yapılarıyla ifade edilen gereklilik yapıları içerisinde en sık gördüğümüz *{-mIş} kergek* ve bu yapının *{-mIş}* partisip ekinden sonra iyelik eklerinin *fiil+{-mIş}+İyEkl kergek* getirilmesiyle oluşmuş şeklidir.

MaitrSengim'de gereklilik, *fiil+{-mIş} kergek/fiil+{-mIş}+İyEkl kergek* yapısı ile kurulmuştur.

fiil+{-mIş} kergek:

anı inçe ***ukmış k(e)rgek*** "Onu şöyle anlamak lazım/anlamalı." (114v2)

alku asag tusu kılm(a)klag alpın erdemin ***ukmış k(e)rgek*** "Fayda sağlayan cesaretini ve erdemini anlamak lazım/ anlamalı." (5v21-22)

takı ne ***ayıtmış k(e)rgek*** "Daha ne söylemek lazım?/Söylenecek başka ne var?" (38r24)

amtı bo nomlug sav[a]g kėtumati kent uluş-ta kün tugsıkdınkı kap[a]kı-nta supuşpit bodivan berkte nagapuşup bodi sögüt tüpinte kutlug-da kutlug vzir örgün üze ***ukmış k(e)rgek*** "Şimdi bu dini sözü başkent Ketumati'de, gün doğusundaki kapısında, Supuspita-Bodhivana korulukta, Nagapuspa-Bodhi söğüt dibinde en kutsal elmas tahtın üzerinde anlamak lazım." (148r2-8)

[57] *ukguluk törülerig alku uktı boltı bulguluk edlerig tükel bultı* "Bilinmesi gereken düzenlerin hepsini anladı, elde edilmesi gereken malları hep buldu" (MaitrS 13r16-18).
[58] *saklangu ol* "korunmak mecburiyetindedir", *takı tigü tigü kergek* "durmadan söylenmelidir" (Gabain, 2007: 83).

anın kim kayu kop edgü bötmekin küseser kereksеser ol tınlıg sıntaksız edgüke ***kataglanmış k(e)rgek*** "Bu nedenle, tüm iyi şeylerin başarısını isteyen ve onlara ihtiyacı olan her canlı, iyiliğe özenle gayret göstermelidir" (170v29-32)

anın bilge kişi köngülüg kögüzüg arıg turug ***tutmış k(e)rgek*** "Bu nedenle, akıllı insanların kalbini ve zihnini temiz tutmuş olması gerekir." (177v16-17)

fiil+{mIş}+İyEkl kergek:

anın m(e)n yme or(...) uluşta togıp burkan kutın ***bolmışım k(e)rgek*** "Bu nedenle yine … ülkede doğup Budalık kutunu kazanmam gerek"(142v12-14)

anın alku asag tusu kılgalı ***kataglanmışım k(e)rgek*** "Bu nedenle fayda sağlayacak her şeye katlanmam gerek." (149r14-16)

ok m(e)n yme asanki sanınça tınlıgların ozgurup kutgarıp nirvan-ka ***barmışım k(e)rgek*** "Ben yine sayısız canlıyı kurtarıp Nirvana'ya girmeliyim." (154v13-15)

m(e)n yme amtı ***nomlamışım k(e)rgek*** "Ben de şimdi vaaz vermeliyim." (50v15-16)

ür ödün anıŋ tüşin ***teginmişleri k(e)rgek*** "Uzun süre onun meyvesinin tadını çıkarmaları gerek." (194r21-22)

Sonuç olarak Eski Türkçe döneminde diğer fiil çekimlerinde görülenin aksine ayrı bir ek ile ifade edilmeyen gereklilik için *kergek* kelimesinden ve farklı fonksiyonlardaki ekler ile *kergek* kelimesinden oluşturulmuş yapılardan faydalanılmıştır. Bu yapılardan Eski Uygurca içinde en sık görüleni *{-mIş} kergek* ve *fiil+{-mIş}+İyEkl kergek* yapısıdır ve MaitrSengim'de de gereklilik bu yapılar ile karşılanmıştır.

6. Yeterlik Fiilleri

Eski Uygurcada *u-* "muktedir olmak" ve *bol-* "bir şey haline gelmek; olmak" asıl fiillerinin, yardımcı fiil olarak kullanılması ile ifade edilen yeterlik[59], {-gAlI} zarf-fiil eki ve ünlü zarf-fiil eklerinin yardımcı fiil olarak kullanılan bu fiillere olan birleşimi sayesinde kurulmuştur. Yazıtlarda yalnızca "asıl fiil+ünlü zarf-fiil eki u-" yapısı ile ifade edilen yeterlik, Eski Uygurcada *bol-* fiili ile de ifade edilmiş ve bu iki

[59] Eski Uygurcada *u-* ve *bol-* fiillerinin yanı sıra *al-* ve *bil-* fiilleri de yeterlik ifadesi için kullanılmıştır. Ancak bu iki fiilin kullanımı *u-* ve *bol-* ile kıyaslandığında sınırlı sayıdadır.

fiilin bu dönemde esas fiil ile birleşmesinde yalnızca ünlü zarf-fiil ekleri değil {-gAlI} zarf-fiil eki de rol oynamıştır[60].

Yazıtlarda bir kez *usar idi yok kışalım tir men* (T 11-12) cümlesinde asıl fiil olarak kullanılan *u-* fiilinin Eski Uygurcada da asıl fiil olarak kullanımı sınırlıdır (Şirin, 2015: 186). Bu dönemde yardımcı fiil olarak "yeterlik/iktidar/imkân" gibi anlam alanlarını işaretleyen bir dil bilgisel unsur olarak görev aldığı örneklerin sayısı oldukça fazladır. Bu örneklerde *u-* fiili esas fiile hem ünlü zarf-fiil ekleri ile hem de {-gAlI} zarf-fiil eki ile bağlanmaktadır. Gabain, ünlü zarf-fiil eklerinin yanında {-gAlI} zarf-fiil ekinin de bu birleşimde yer almasının "gelecek zaman ifade edilmek isteniyorsa" ve "daha kuvvetli bir hedefleme durumunda" gerçekleştiğini, {-gAlI} zarf-fiil ekinin *bol-* yardımcı fiiline bağlandığı durumlarda iktidar ifade ettiğini belirtmektedir (2007: 86-89). Bu şekilde oluşturulan "asıl fiil+{-gAlI} zarf-fiil eki *bol-*" yapısının Eski Uygurcada yeterlik oluşturduğu kanısına karşılık bu yapının *bul-* fiili ile kurulduğunu varsayan araştırmacıların olduğu da görülmektedir:

> *Ahmet Temir, Kogi Kudara, Klaus Röhrborn, ortak yayımladıkları bir Abitaki metninde bu kalıbı bul- 'bulmak' fiili ile yani "-galı bul-" olarak okumuşlardır: "ötrü sukavati tėgme artokrak meŋilig [uluşta] tuggalı bulurlar" 'dann erlangen sie Geburt in dem Sukhāvatī genannten Land des Extremen Glücks // sonra Sukhāvatī denilen olağanüstü mutluluklar ülkesinde doğmaya mazhar olurlar'. Temir, Kudara ve Röhrborn, buradaki bul- 'bulmak' okuyuşuna ve bunun Almancaya 'erlangen' (yani 'elde etmek, kazanmak, mazhar olmak') olarak çevrilmesine dayanak olarak bul- yardımcı fiilinin Çince paralel metindeki karşılığının de 得 'erlangen // elde etmek, kazanmak, mazhar olmak' olmasını göstermişlerdir* (Aydemir, 2015: 56).

Talat Tekin tarafından "On Uigur {-gAlI} bol-, {-gAlI} boltuk-" başlıklı makalede ele alınan bu yeterlik yapısında fiil *bol-* olarak değerlendirilmiş ve {-gAlI} bol-, {-gAlI} boltuk- şeklindeki yapıların, *bul-*/*bultuk-* fiilleri ile okunmasının yanlış olduğu vurgulanmıştır. Jens Wilkens, "-gAlI bul-" şeklinde okuduğu bu yapının, Toharcanın A lehçesinden yapılmış bir anlam aktarması olduğunu düşünmektedir. Buna dayanak olarak da Maitrisimit'te bir cümlede Geng, Laut ve Pinault tarafından

[60] Gabain tarafından HT VII'den verilen bir örnekte her ne kadar bol- fiilinin -ü zarf-fiil eki ile asıl fiile bağlandığını görsek de (*ör-ü bol-maz*) aslında bol- fiili neredeyse tüm örneklerde {-gAlI} zarf-fiil eki ile asıl fiile bağlanmıştır.

bul- şeklinde okunan fiilin karşılığının metnin Toharca A paraleli olan Maitreyasamitināṭaka'da 'bulmak, elde etmek' anlamındaki *kälp-* fiiline denk gelmesini göstermektedir (Aydemir, 2015: 57). Aydemir ise bu görüşü problemli bulur. İlk olarak Çince de 得 karakterinin yalnızca "bulmak, elde etmek" anlamlarına gelmediğini aynı zamanda "olmak" anlamını da taşıdığını ifade eden Aydemir *bul-* fiilinin tarihî ve modern Türk dillerinde yeterlik fiili olarak kullanıldığı bir örneğin olmaması sebebiyle "-gAlI bul-" okumalarını doğru bulmaz (2015: 58-59). {-gAlI} zarf-fiil ekinin *bol-* yardımcı fiiline bağlanarak yeterlik ifade ettiği yapıda fiilin *bol-* olarak okunması, parçaların semantik yapısına bakıldığında da doğru gözükmektedir. Ayrıca Aydemir'in belirttiği gibi tarihî ve modern dayanaklar da fiili *bol-* şeklinde okumak gerekliliğini göstermektedir. Polat (2017: 248-249) tarafından Eski Uygur Türkçesindeki cümle yapıları içinde değerlendirilen *bultukar/bultukmaz* kelimelerinin isim cümlelerinin varlık ve yokluk işaretleyicisi olarak değerlendirilmesinin yanında {-gAlI} boltukar/{-gAlI} boltukmaz şekline sahip yapıların yer yer *bultukar* şeklinde okunması ve bu yapının isim cümlelerinde varlık ve yokluk işaretleyicisi olarak değerlendirilmesi de yanlış gözükmektedir[61]. *bultukar* / *bultukmaz* tek başına birer cümle bitirici olarak isim cümlelerinde yer alır; ancak {-gAlI} boltukar/{-gAlI} boltukmaz yapısı yeterlik bildiren bir yapıdır, isim cümlelerinin varlık ve yokluk işaretleyicisi olarak kullanılmamaktadır.

Eski Uygurcada {-gAlI} zarf fiil eki ve ünlü zarf fiil ekleri aracılığıyla asıl fiile bağlanan *u-* ve *bol-* fiillerinin bir arada yeterlik ifadesi için kullanıldığı metinlerden biri MaitrSengim'dir:

yakın tegip erngekin sokıp udurgalı sakıntı n(e)ng ***udurgalı umadı*** *ötrü tonı-nıng etegin uz yıggalı sakıntı eng mintin* ***tavrat-u umadı*** "Yakın yürüdü, parmağını sokup uyandırmayı düşündü. Hiçbir şekilde uyandıramadı. Bu yüzden elbisesinin eteğini toplamayı düşündü, ama hareket ettiremedi." (128r23-28).

[61] *Neçükin yene t(e)ŋrim ol antag iki öngi yorıgta yorıdaçı tözünler oglı tözünler kızı bo kamag tınlıglarnıŋ kılmış buyan edgü kılınçlarıŋa iyin ögirgeli boltukar* "Efendim, yine ne yolla o, iki ayrı davranışta davranacak asiller oğlu, asiller kızı, bütün bu canlıların işledikleri iyi güzel davranışlarına sevinmek vardır (mümkündür)?" (AY 150, III.12b./6-10, s.41); *Ançulayu ok yme bo iki törlüg nomlar adırtsar tüp tüz tutdaçı ok erip bolarnıŋ ok küçinde erkinçe tapınça işlegülük iş küdügüg bütürgeli bultukar* "Böylece bu iki türlü öğreti ayrılsa esas doğru tutacak olup bunların sayesinde arzuya göre çalışmak işi gücü bitirmek vardır." (AY.P1.02) (Polat, 2017: 248-249).

ötrü ol tıltagın olar-nıng oglanı kızlar-ı tugsarlar minger yaş ***yaşagalı bolurlar*** "Bu nedenle oğulları ve kızları, eğer doğarlarsa, her biri bin yıl yaşayabilecekler." (22v23-25).

t(e)ngri yėrinte burkan kutın ***bulgalı bolmaz*** *üç tamu yėrinte yme burkan kutın* ***bulu umazlar*** "Tanrılar ülkesinde Burhan talihine erişemez, üç cehennem ülkesinde yine Burhan talihini bulamazlar." (142v4-9).

kim tamulug etözin baru kelip tükel bilge maitri burkan ***körgeli boltuŋuzlar*** "Cehennemlik vücutlarınız ile gelip mükemmel bilge Maitri Burkan'ı görebildiniz." (172v21-23).

biz yine az almır köngülümüz küçlüg bolup suk kılınçımızını ***tıda um[a]dın*** k(a)mag kuvrag tegingülük (a)şıg üçgüg yidimz yungl(a)dımz "Bizim yine açgözlülüğümüz ve arzumuz güçlü hale geldiğinden açgözlülüğümüzü engelleyemeden cemaatin yiyecek ve içeceklerini tükettik." (72v20-24).

Sonuç olarak MaitrSengim, Eski Uygurcada yeterlik ifadesinin *u-* ve *bol-* fiilleri ile birlikte kurulan yapılarını metinde bir arada sergilemektedir. *u-* fiili metinde hem {-u} zarf-fiil eki hem de {-gAlI} zarf-fiil eki ile asıl fiile bağlanırken *bol-* fiili yalnızca {-gAlI} zarf-fiili ile asıl fiile bağlanmaktadır.

7. *bultukar/bultukmaz*

Eski Uygurcada kopulalar aracılığıyla, şahıs unsurlarıyla, üçüncü şahıs zamiri *"ol"*un bildirme görevinde kullanılmasıyla, varlık ve yokluk işaretleyicileri *bar* "var, mevcut, bulunur" ve *yok* "yok, mevcut değil, bulunmaz" kelimeleri ile *bar* ve *yok*'a denk sayılabilecek *bultukar/bultukmaz* ve gereklilik ifadesinde kullanılan *kergek* kelimesi ile kurulduğunu gördüğümüz isim cümleleri bu döneme has bazı kullanımlar ile yazıtlar dönemi Türkçesi ile tarihî Türk yazı dillerinde görülmeyen bir çeşitliliğe sahiptir (Polat, 2017: 201-207). *er-* ve *bol-* kopulalarına ek olarak bu dönemde seyrek de olsa *tur-* fiili ile *tėtir* unsuru kullanılmış; varlık ve yokluk işaretleyicisi olarak *bar* ve *yok*'un yanında *bultukar* ve *bultukmaz* kullanılmaya başlanmış ve gereklilik ifadesi için kullanılan *kergek* ve bu kelime ile oluşturulan analitik yapılar aracılığıyla isim cümlelerine yeni şekiller eklenmiştir. Bu yeni şekillerden Maniheist Uygur metinlerinde görülmeyen, Budist Uygur metinlerinde de kullanımına çok sık rastlanılmayan *bultukar* ve *bultukmaz*, Erdal tarafından *bar* ve *yok* yüklem işaretleyicilerine alternatif bir kullanım olarak değerlendirilir. Erdal *bul-tuk-* fiilinin

"bulunmak" anlamına geldiğini ve sentaktik ve semantik olarak bakıldığında kopula olarak görev aldığını ve *bultukmaz*'ın **bul-tuk ermez* yapısının kısalmış şekli olduğunu belirtir (1991: 650; 2004: 416-417). Ağca da *bultukar* ve *bultukmaz*'ın Budist Uygur metinlerinde isim cümlelerinin varlık ve yokluk ifadesini karşıladığını; *bultukar*'ın *bar*, *bultukmaz*'ın ise *yok* işaretleyicisinin görevini üstlendiğini ifade etmektedir (2010b: 206).

bul- "bulmak, elde etmek" fiilin pasif formu olan *bultuk-* "bulunmak" (Clauson, 1972: 334b) fiili DLT'te de *bulduk-* şeklinde ve "bulunmak" anlamıyla verilmiştir: ***bulduktı nēŋ*** "nesne bulundu.", ***bulduka.r***, ***buldukma.k*** (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 299)[62]. Varlık ve yokluk işaretleyicisi olarak Budist Uygur metinlerinde görülen *bultukar* ve *bultukmaz*, fiil kökünün taşıdığı anlam ve kullanım sayesinde *bar* ve *yok*'a denk bir görünüm sergiler. Ancak *bar* ve *yok* kelimelerinin böyle bir kullanım ihtiyacını karşılıyor olmasına rağmen bu yeni şeklin neden kullanılmaya başlandığı sorusu da ortaya çıkmaktadır. Fiilin taşıdığı anlam ve üzerine gelen ekler ile *bar* ve *yok*'a benzer kullanım şeklinin oluşturulması sağlanmış ve bu şeklin kullanımı birkaç örnekle sınırlı kalmıştır. Bu dönemden sonra da bu kullanım şekli ile görmediğimiz bu kelimelerin böyle bir fonksiyon için kullanılıyor olması belki de eserlerinin çoğu çeviri olan Budist Uygur metinlerinde görülen bir çeviri tekniğidir. Çevirisi yapılan orijinal metinde bu yüklem işaretleyicilerinin geçtiği yerlerde *bultuk-* fiiline denk bir sözcük kullanılmış ve müstensih Türkçeye çevirdiği eserde dilin de imkanlarıyla yeni bir kullanım alanı yaratmış olabilir. Bu durum *bultukar* ve *bultukmaz*'ın seyrek olan kullanımı ile bu metinler dışında kullanılmamasının nedeni de açıklıyor olabilir. Ayrıca *bultuk-* ve *bultukmaz*'ın Altun Yaruk'ta *üçün* edatı ile birlikte kullanılarak bir edat öbeği oluşturduğu görülmektedir: *töz kodtaçı bilge biligde adın burkan nomı y(a)rlıgı* ***bultukmaz üçün*** (48/ 21), *yorımak yorımamaknıŋ ayı yme bultukmaz bo montag* ***bultukmaksız üçün*** (205/ 1-2) (Kaya, 1989).

Budist Uygur metinlerinde sınırlı sayıda görülen *bultukar* ve *bultukmaz*'ın yüklem işaretleyicisi olarak geçtiği metinler Altun Yaruk, Üç İtigsizler, Körüm Bitig

[62] Bazı metin yayımlarında {-gAlI} zarf-fiil ekinden sonra gelen *boltuk-* fiilinin *bultuk-* şeklinde okunduğu görülmektedir. "bulunmak, mevcut olmak" anlamlarına gelen *bultuk-* fiili ile {-gAlI} zarf-fiil ekinden sonra gelen fiil aynı değildir. {-gAlI} zarf-fiil ekinden sonra gelen fiil, *u-* fiili ile birlikte Eski Uygur Türkçesinde yeterlik çekiminde kullanılan *bol-* fiilidir (Tekin, 2013: 483-489).

ile Maitrisimit'in Sengim ve Hami nüshalarıdır. MaitrSengim'deki örnekler ise şu şekildedir:

*azu yokmu **bultukar**mu munung köngülinte kögüzinte korkınç ayınçlıg edgü töz yıltız azu **bultukmaz**mu* "Kalbinde ve göğsünde korkunun iyi bir kökü var mı yok mu?" (4r16-19).

*anıng sanı sagışı arıtı **bultukmaz*** "Onun sayı ve ölçüsü hiç yok." (131r2-3).

*yirtinçüde bo böz osuglug adın böz ag(ı)r **bultukmaz*** "Dünyadaki hiçbir pamuklu kumaş, bu pamuklu kumaş gibi değerli değil." (126r17-19).

*asag tusu kıltaçılar ara anada yigrek **bultukmaz*** "Fayda sağlayanlar arasında anneden iyisi yoktur." (58v7).

*bo yir suvda burkan kutınta yigrek adın et tavar arıtı **bultukmaz*** "Bu dünyada Burhan kutundan daha iyi bir şey asla yoktur." (100r8).

Sonuç olarak isim cümlelerinin varlık ve yokluk ifadesinin *bar* ve *yok* kelimelerinin kullanımı ile sağlandığı Eski Uygur Türkçesinde yeni bir şekil olarak bu kelimelere denk bir kullanım sergileyen *bultukar* ve *bultukmaz* kelimeleri kullanılmış ve bu kullanım Budist Uygur metinlerinde sınırlı sayıda örnekle karşımıza çıkmıştır.

8. {-GAlIr}/{-KAlIr}, {-GAlIr} üçün/{-KAlIr} üçün

{-GAlIr}/{-KAlIr} şekli ile cümle bitirici olarak, {-GAlIr} üçün/{-KAlIr} üçün kullanım şekli ile de mastarlaştırıcı olarak iki farklı gramer kategorisini işaretleyen {-GAlIr}/{-KAlIr} eki Eski Türkçe döneminde Maniheist ve Budist Uygur metinleri ile Karahanlı Türkçesiyle yazılmış metinlerde görülmektedir (Gökçe, 2007: 97). Tarihî Türk yazı dilleri ile modern Türk dillerinde görülmeyen ekin, kullanıldığı bu iki Türk dili döneminde cümle bitirici olarak *yakınlaşıcı bakış açısı/yakın gelecek zaman* (proximative aspect, imminent future) işleviyle kullanıldığı, *üçün* edatıyla birlikte kullanıldığında ise "-mAk için, -mAk amacıyla" anlamında bir mastarlaştırıcı işleviyle kullanıldığı görülmektedir. Ekin, *üçün* edatıyla birlikte mastarlaştırıcı olarak kullanılması, cümle bitirici olarak kullanılmasından daha yaygındır ve ek, Karahanlı Türkçesinde bu işleviyle görülmemekte, yalnızca cümle bitirici işleviyle yer almaktadır (Gökçe, 2007: 98-101).

{-GAlIr}/{-KAlIr} ekinin *yakınlaşıcı bakış açısı* gibi bir gramer kategorisini işaretliyor olması ekin üzerinde taşıdığı "fiilin ya da durumun gerçekleşmek üzere

olduğu ya da neredeyse gerçekleştiği" (Gökçe, 2007: 98) anlamından kaynaklanmaktadır. Üzerinde taşıdığı bu anlam ile ekin, ayrı bir birim olarak kullanılmaya devam eden *kel-* fiilinin aynı zamanda bir gramer kategorisini de işaretlemeye başlaması ve bu süreçte gramerleşmesini tamamlaması ile meydana geldiği düşünülmektedir. Brockelmann ve Hamilton tarafından *kel-* fiili ile ilişkilendirilen ek, Gabain tarafından hem *kel-* hem de *kal-* fiili ile ilişkilendirilmiştir. Arat ise *kel-* ya da *kal-* fiilinin Eski Türkçede üzerine aldığı geniş zaman ekinin dar-yuvarlak olduğu iddiası ile ekin *kel-* ya da *kal-* fiillerinden gelmiş olabileceği yönündeki görüşlere şüpheyle yaklaşmıştır. Ancak *kel-* ve *kal-* fiillerinin geniş zaman eki ile çekimi bir düzen göstermediği gibi ekin, {-Ir} biçiminde bu fiillere eklenmesi daha yaygın bir görünüm sergilemektedir. Erdal'a göre ise ek, {-gAlI} zarf-fiil ekinin geniş-şimdiki zaman ekli *erür* birleşmesinden oluşmuş *{-gAlI} erür şeklinde bir yapıya götürülebilir (Gökçe: 2007). Tüm bu açıklama ve önerileri {-GAlIr}/{-KAlIr} eki üzerine yazmış olduğu makalesinde değerlendiren Gökçe ise evrensel dil biliminde *yakınlaşıcı bakış açısını* işaretleyen örneklerden ve bunların gramerleşme süreçlerinden hareketle ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde kullanılan bu ekin, *kel-* fiilinden geldiğini ifade etmektedir (2007: 105).

{-GAlIr}/{-KAlIr} ekinin MaitrSengim'de hem cümle bitirici hem de *üçün* edatı ile birlikte mastarlaştırıcı işleviyle kullanıldığı örnekler şunlardır:

*alku işleyü tükedim(i)z yine yme kün tengri uyak**galır*** "Bütün işlerimizi bitirdik. Güneş tekrar **batmak üzere**." (12v1-3)

*körgülük tag sengirin yimir**gelir üçün** ulug toyın etözin b(e)lgürüp iki y(i)girmi bėre yerde ötrü yadag baru y(a)rlıkap k... y(a)rlıkadı takı yme inisi ...-ig kutgar**g[a]lır üçün** antiris y[a]zuklug tınl(ı)g osuglug avı[ş] [tamuka] baru y(a)rlıkadı* "Görünen dağın eteğine **tırmanmak için** büyük bir rahip kılığına girerek on iki *bėre* bir yerden sonra yaya olarak haşmetle varıp [...] buyurdu ve yine kardeşi [...] **kurtarmak için** Antiris adlı günah gibi Avici Cehennemine haşmetle vardı." (60r4-11)

*anta ötrü tükel bilge maitri burkan ėdiz yüksek orun üze olurup katıg katıg irig köngül(l)üg tınlıg-larıg yavaltur**galır üçün** altın önglüg yarukın ıdu y(a)rlıkar* "Bundan dolayı Bilge Maitri Burkan yüksek bir yere oturup sert canlıları **yumuşatmak için** altın renkli ışığı haşmetle yayar." (171r4-10)

Sonuç olarak ilk kez Eski Uygurcada görülen {-GAlIr}/{-KAlIr} eki iki farklı fonksiyon ile kullanılmaktadır ve ekin "-mAk için, -mAk üzere" anlamlarıyla mastarlaştırıcı olarak kullanılması cümle bitirici olarak kullanılmasından daha yaygındır. Bu bilgiye paralel olarak MaitrSengim gibi hacimli bir eserde ek, mastarlaştırıcı işleviyle daha fazla tanıklanmaktadır.

9. {-mAyIn} Zarf Fiil Eki

Zarf-fiil ekleri Türkçede cümledeki ana fiil dışında bir hareketi ve zamanı karşılayan, aynı zamanda tarz ve durum ifadesi belirtip zarf olarak kullanılan fiil formlarını meydana getiren eklerdir. Bu ekler Eski Türkçede {-A}, {-I}, {-(y)U}, {-(X)p}, {-(X)pAn}, {-pAnIn}, {-sAr}, {-(X)yIn}, {-mAyIn}, {-gAlI}, {-mAtI(n)}, {-gInçA}, {-kAn} şeklindedir. Bunlardan {-(X)p} ve {-(X)pAn} zarf-fiil ekleri ile ünlü zarf fiil eklerinin olumsuzu {-mAtI(n)} ekiyle karşılanmaktadır. Bu ekle bağlantılı bulunan ve örneklerine {-mAtI(n)} kadar sık rastlanılmayan bir diğer olumsuz zarf fiil eki ise {-mAyIn}'dır. {-mAyIn} ekini Erdal, yazıtlar dönemi Türkçesinde *tė-yin* (KT D 11, BK D 10), *kel-(i)yin*[63] (KT D 10), *tut-(u)yun* (Ta G 4-5) kelimelerinde yer alan {-(X)yIn} ekinin olumsuz karşılığı olarak değerlendirmiş ve bu nedenle ekin diğerlerinden farklı olduğunu belirtmiştir (2004: 326). Ancak {-(X)yIn} zarf fiil ekinin olumsuz karşılığı olarak görülen bu ekin /d/>/y/ ses değişimi sonucu {-mAyIn} şekline geldiğini düşünen araştırmacıların olduğunu da görmekteyiz. Ekte bu ses değişim olayının gerçekleştiği düşüncesi tarafımızca uygun bulunmadığı için bu yöndeki izahlar çalışmanın bu kısmında ele alınmayacaktır[64]. Fakat {-mAyIn} ekinin oluşumunda bir ses değişimini kabul etmeyen araştırmacıların da ekin oluşumu ile ilgili farklı açıklamalarda bulunduğunu görmekteyiz. Gabain eki {-˚n/, -y˚n} şeklinde vermiş ve ekin olumsuzunun {-mayın} olduğunu belirtmiştir (2007: 86). Erdal (2004: 326) ve Şirin (2015: 196) {-(X)yIn} ekini ayrı bir zarf fiil eki olarak değerlendirir ve bu ekin olumsuz karşılığını {-mAyIn} olarak verir. Şirin bu ekin görevinin ünlü zarf

[63] Erdal bu örneği yaptığı açıklamaya dahil ettiği için kendisinin çalışmasından yaptığımız bu aktarmada bir düzeltmeye gitmedik; ancak bu kelime birçok yayında k(e)l(i)p(e)n şeklindedir. Radloff Atlası'na göre k(e)l(i)p(e)n şeklinde okunması gereken bu kelime Fin Atlası'na göre k(e)l(i)y(i)n şeklinde okunmalıdır. Erdal'ın tercihini Fin Atlasından yana yapmış olduğunu görmekteyiz; fakat bu tercihin şekil dışında metnin anlamında değiştirdiği bir durum yoktur (Şirin, 2016: 64).

[64] A. M. Şçerbak, V. Thomsen ve Bang ekte {-matın}>{-mayın} gelişimini kabul eden araştırmacılardandır. Z. Korkmaz da Eski Türkçe dönemi içerisinde görülen birtakım ağız ve lehçe ayrılıklarının Uygur metinleri içerisinde bu ekte de gözlemlendiğini ve /d/>/y/ ses değişimi sonucu ekin {-mAyIn} haline gelmiş olabileceğini belirtir. Johanson ise bu iki ek arasında kurulan bağlantıyı doğru bulmamaktadır (Erdal, 2004: 317).

fiil ekleri ile aynı olduğunu ve ekin daha Eski Türkçe döneminde işlekliğini kaybederek eklendiği fiillerle kalıplaştığını ifade eder. Ekin gelişiminde /d/>/y/ ses değişimini kabul etmeyen araştırmacılardan olan Öner ise {-mAyIn} ekini, {-ma} "olumsuzluk eki"+y "yardımcı ses"+{-u} "zarf fiil eki" kuruluşundaki {-mayu/-meyü}, {-mayı/-meyi} zarf fiil eki üzerine gelen {-n} vasıta ekinin kalıplaşması sonucu meydana gelmiş bir ek olarak değerlendirir ve {-mAyIn} ekinin {-ma} "olumsuzluk eki"+{-yın} "zarf fiil eki" şeklindeki etimolojisini ikna edici bulmaz (1996: 840).

Yazıtlar dönemi Türkçesinde *türk bodun kanın* ***bulmayın*** *tavgaçda adrıltı* "Türk milleti kağanını bulmadan Çin'den ayrıldı" (T 2) cümlesinde geçen ek Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış metinlerin erken tarihli olanlarında işlek bir ek değildir ve MaitrSengim'de de bir kere görülmektedir: *ayıg kılınçlıg eren kelip* ***kitmeyin*** *eningümüzni sökerler* "Kötü huylu adamlar gelip **sürekli olarak** omzumuzu incitirler" (172r13-15). Ağca, ilk kez Tonyukuk Yazıtında gördüğümüz bu ekin, Uygur Türkçesi ile yazılmış iki geç dönem metni dışında görülmediğini belirtir ve ekin, {-(X)yIn} ekinin olumsuzu olduğu yönündeki düşünceleri, erken ve klasik dönemde yazılmış metinlerde ekin yalnızca {-mAdIn} şeklinde olması ve {-mAyIn} şeklinin geç dönem metinlerinde ortaya çıkması sebebiyle düşündürücü bulur. {-mAyIn} ekinin görüldüğü geç dönem metinlerinden **USp 22** ve **Brief C**'de /d/>/y/ ses değişiminin başka kelimelerde de görülmesi sebebiyle bu ekin de /d/>/y/ ses değişimini yaşadığını ve ekin, {-mAtI(n)} ekininin ses değişimine uğramış şekli olabileceğini belirtir (2010b: 95). Ancak görüldüğü üzere ek, yalnızca bir kere de olsa, MaitrSengim'de ***kitmeyin*** örneğinde geçmektedir. Ayrıca kullanım frekansı yüksek olmayan bu olumsuz zarf fiil ekini gördüğümüz MaitrSengim'de, {-mAtIn} olumsuzluk ekini de görmekteyiz: *ukmatın* (174v20), *kurtulmatın* (116v5, 24), *sakınmatın* (194r18).

Etimolojisi hakkında kesin bir şey söyleyemesek de öyle görünüyor ki {-mAyIn} eki, yazıtlarda görülen {-(X)yIn} ekinin olumsuz karşılığıdır ve {-mAtI(n)} eki ile bir bağlantısı bulunmamaktadır. Yazıtlarda *tė-* fiili üzerine gelerek kalıplaştığı görülen {-(X)yIn} ekinin aynı fiilde yerini Uygur Türkçesinde {-(X)p} zarf fiil ekine bırakması ekin yalnızca ünlü zarf fiil ekleri ile değil {-(X)p} zarf fiil eki ile de benzer özellikler sergilediğini göstermektedir. Ayrıca MaitrSengim'de ekin geçtiği kelimeden bir önceki kelimede, fiilin üzerine {-(X)p} zarf fiil ekini almasıyla oluşan *kelip kitmeyin* tekrarlı yapısı, {-(X)p} zarf fiil ekinin olumsuz karşılığının yalnızca {-

mAtI(n)} eki ile kurulmamış olabileceğini ya da fiil olarak zıtlık ifade eden bu iki kelime üzerine gelen eklerin kelimeye ve cümleye bağlamsal olarak kattıkları anlamın böyle bir zıtlık üzerine kurulmuş olabileceğini gösteriyor olabilir ve *kelip kitmeyin* tekrarlı yapısında {-mAyIn} ekinin süreklilik ifade ettiği söylenebilir. Ekin, Tonyukuk Yazıtında ve erken tarihli MaitrSengim'de {-mAyIn} şeklinde görülmesi, aslında gerçekleşmiş olabilecek bir /d/>/y/ ses değişimi düşüncesini mümkün kılmamaktadır. Ekin görev olarak benzerlik taşıdığı diğer zarf fiil ekleri kadar sık kullanılmamış olması ve bu zarf fiil eklerinin olumsuz karşılığının ortak olması, {-mAyIn} ekini diğer eklerle ve {-mAtI(n)} olumsuz zarf fiil eki ile bağlantılı bir görünüm içine sokabilir. Ancak birleşik bir ek olup olmadığı konusunda bir netlik olmasa da bu eki, asli olarak {-(X)yIn} ekinin olumsuz karşılığı olarak değerlendirmek şu an için daha makul gözükmektedir.

10. {-(X)pAn} Zarf-Fiil Eki

Köken olarak {-(X)p} zarf-fiil eki ile ilişkili olan ve işlevsel olarak bu ek ile arasında bir fark bulunmayan {-(X)pAn} zarf-fiil eki[65] (Gabain, 2007: 85), Runik harfli metinler ile Maniheist Uygur metinlerinde tanıklanmakta, Budist Uygur metinleri içerisinde ise yalnızca MaitrSengim'de görülmektedir. Ek, Gabain tarafından Mani yazmalarının ağzı olarak belirlenen n ağzının özellikleri arasında ele alınmıştır (2007: 3). Erdal, Maniheist Uygur metinleri ile erken tarihli MaitrSengim'de görülen bu eki, genişlemiş şekli {-(X)pAnIn)} ile birlikte "diyalektler arasındaki veya klasik öncesi ile klasik dönem metinleri arasındaki farklılığı belirtmek için kullanılabilecek bir özellik" olarak değerlendirmektedir (2004: 13). Zieme, ekin {-pAn} şeklinin Budist Uygur metinlerinde nadir görüldüğünü belirtir (2015: 19). Ağca ise {-(X)pAn(In)} ekinin, erken tarihli Uygur metinlerinin ortak özelliği olduğunu ifade etmekle birlikte ekin, geç tarihli Maniheist metinlerden **Pothi** (*ketipen*) ve **M II 7**'de (*közünüpen, tutupan, kelipenin*) ve klasik dönem Budist metinlerinden **Buddhabiographie** (*turupanın, ünüpenin*) ile geç dönem metinlerinden **TT IX**'da tanıklandığını göstermektedir (2006: 339-341). Doerfer, geç tarihli bu metinlerdeki durumu, arkaizm olarak değerlendirir ve {-(X)pAn(In)} ekinin 1100 yılına kadar canlı bir ek olduğunu söyler (1993: 175).

[65] W. Bang, C. Brockelmann, S. Çağatay, M. Ergin, Z. Korkmaz O. F. Sertkaya {-(X)pAn} ekinin *{-p} zarf-fiil eki ile {+An} ekinin genişlemiş şekli* olduğu görüşündedirler. Ancak bu araştırmacıların +An eki ile ilgili görüşleri birbirinden farklıdır. Detaylı bilgi için bk. Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara, s. 419-420.

Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış metinlerde {-(X)pAn} ve {-(X)pAnIn} olarak iki şekli ile kullanıldığı görülen ek, MaitrSengim'de her iki şekli ile tanıklanmaktadır: *aviş tamu-da tugmış emgeklig tınlıg-lar-nıng tolg(a)kın* ***körüpen*** (106r6), *köngüllerinteki sakınçların* ***ukupanın*** *toyın-larag* ***okıpanın*** *ince tip y(a)rlıkadı* (23r12).

Genel olarak yazıtlarda ve Maniheist Uygur metinlerinde görülen {-(X)pAn} zarf-fiil ekinin Budist Uygur metinleri içerisinde MaitrSengim'de tanıklanıyor olması, aynı zamanda ekin genişlemiş şekli {-(X)pAnIn}'ın kullanıldığı örneklerin de metinde mevcut olması, MaitrSengim'in, diğer bazı dil özelliklerinde olduğu gibi, onun Uygur yazmaları arasında bir geçiş dönemi eseri olma özelliğine işaret etmektedir.

SONUÇ

Kolofon kayıtlarında Toharcadan Türkçeye çevrildiği belirtilen Maitrisimit'in Sengim nüshası, bu kayıtlarda yer alan bir tarih bilgisinin olmamasına rağmen sergilediği dil özellikleri ile erken tarihli Budist Uygur metinlerinden biri olarak değerlendirilmelidir. Fonolojik, morfolojik ve leksik özellikleri açısından ayırt edici birçok unsura sahip olan MaitrSengim, bu özellikleri sebebiyle bir *ara eser* görünümündedir. Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış metinlerin kronolojik olarak tasnif edilmesi üzerine çalışmaları olan araştırmacıların belirlediği dillik ölçütlere göre de MaitrSengim en geç dokuzuncu yüzyılın sonlarında yazılmış olmalıdır ve *eskicil* ve *yenicil* dil özelliklerini bir arada bulundurması sebebiyle klasik öncesi ile klasik dönem metinleri arasında yer alan geçiş devri eseri olarak ele alınmalıdır.

Genel olarak Budist Uygur metinlerinin söz varlığı unsurlarını ihtiva eden MaitrSengim, tek kullanımlık sözcük birimler ile ilk kez MaitrSengim'de görülen söz varlığı unsurlarına sahip olmasının yanında *kün batsık* ve *kün tugsık* ile *türk yuçul bodun bokun* gibi ifade şekilleri ile de Türk Runik harfli metinler ile benzer özellikleri sergilemektedir. Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış metinlerde rastlamadığımız bu ifade şekilleri MaitrSengim'in dilini, yazıtların diline yaklaştırmaktadır.

MaitrSengim, fonolojik ve morfolojik özellikleri açısından tek başına dikkate alınmaya değer bir eserdir ve Türk dilinin tarihsel gelişiminin izlenmesi açısından son derece önemli bir kaynaktır. Metnin fonolojik özellikleri arasında Eski Uygurcada genel olarak görülen bazı özelliklerin yanı sıra bir diyalekt yansıması olarak değerlendirilebilecek özellikler de yer almaktadır ki bunlar metni, yazıldığı tahmin edilen dönem için özel kılmaktadır.

MaitrSengim'de bazı ek ve kelimelerde bağlantı ve ek ünlüsü olarak /A/ sesinin görülmesi, başka Budist metinlerde de görülmesiyle birlikte, bu durumun yalnızca Maniheist metinlere ait bir özellik olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca metinde /A/ sesini bağlantı ve ek ünlüsü olarak alan eklerdeki gelişimin aynı seyirde ilerlemediği yönünde bir çıkarımı örneklerden hareketle yapabilmekte ve bu şekiller üzerinden ünlü kısalması/indirgenmesi olayını kurgulayabilmekteyiz.

Metinde yabancı kelimeler üzerine gelen eklerde artlık-önlük uyumunun bozulduğu örneklerin yanında Türkçe *simek* ve *yıltız* kelimeleri üzerine gelen eklerde de artlık-önlük uyumunun dışına çıkıldığı görülmektedir. Tarihî Türk yazı dillerinde

de rastlanılan bu durumun bir diyalekt yansıması sonucu gerçekleştiği düşünülmektedir.

Erken tarihli Uygur metinlerinde /g/ sesinin düşmesi beklenen bir durum değilken bu sesin düşmesi ile ilgili Türk dil tarihi için önemli örneklere sahip olan MaitrSengim'deki bu özelliğin bir diyalekt yansıması sonucu gerçekleştiği açıktır. *ütüle-* fiilinin yanında tespit edilen diğer kelimelerde, bu ses düşmesi olayının gerçekleştiği düşüncesine karşı görüşler olsa da *arıladaçı/arıçı/arıçısız* kelimelerinde /g/ sesinin düşmesi, anlamsal ve yapısal olarak mümkün gözükmektedir. Tarihî ve modern Türk dillerinde de takip edebildiğimiz bu durum, MaitrSengim'de görülen diyalektikal bir özelliktir.

Damaksıl /ŋ/ sesinin yerini /g/ sesine bırakması için birçok yeni örneğe rastlanılan MaitrSengim'de, palatal /ñ/ sesinin ise yerini /y/ sesine bıraktığı görülmektedir. Bunlara ek olarak erken tarihli metinlerde *ortu* kelimesinde metatezin görülmesi beklenen bir durum değilken MaitrSengim'de mevcut olan *otra* şekli, metnin *yenicil* dil özelliklerini göstermesi açısından önemlidir.

MaitrSengim, morfolojik olarak diğer Eski Uygurca metinlerinde görülen birçok yapıya sahiptir. Metinde belirtme durum eki, ayrılma durum eki gibi kronolojik gelişim izleyen eklerin, MaitrSengim'in erken tarihli bir metin olduğu yönündeki çıkarımları güçlendirir bir görünüm içerisinde olduğu görülmektedir.

Metinde {-mAçI} ve {-ma-DAçI} olumsuzluk eklerinin birlikte görülmesi ile {-DAçI} ekinin gelecek zamanın fiil çekimini işaretleyen bir kullanımda yer alması metnin hem *eskicil* hem de *yenicil* özellikleri bir arada bulundurmasına verilebilecek örneklerdendir. Ayrıca, Eski Uygurca ile yazılmış diğer metinlerin aksine MaitrSengim'de {-DAçI} ekinin bitimli fiiller ile kullanıma girmesi ve {-mAçI} ekinin tanıklanıyor olması metnin hem Türk Runik harfli yazıtlara olan yakınlığını göstermekte hem de Maniheist Uygur metinleriyle taşıdığı ortak özelliklere işaret etmektedir. Bu durumu gösteren önemli morfolojik özelliklerden bir diğeri de {-(X)pAn} zarf-fiil ekidir. Genel olarak Maniheist Uygur metinlerinde görülen {-(X)pAn} zarf-fiil eki metnin, Mani metinlerinden özellikler taşıdığını göstermektedir.

Metindeki diğer morfolojik özelliklerden bir kısmı da bu dönem metinleri içerisinde nadir görülen yapılar olması sebebiyle ayrıca önemlidir. Eski Türk dili metinlerinde kullanım sıklığı az olan ve erken tarihli Uygur metinlerinde

kullanılmadığı düşünülen {-mAyIn} zarf-fiil ekinin MaitrSengim'de tanıklanıyor olması metnin önemli dil özelliklerinden biridir.

İlk kez Eski Uygurca ile yazılmış metinlerde görülen ve kullanım sıklığı az olan *bultukar/bultukmaz* varlık ve yokluk işaretleyicileri MaitrSengim'de tanıklanmaktadır. *bultukmaz* yokluk işaretleyicisinin *asag tusu kıltaçı-lar ara anada yigrek bultukmaz edgülük dıntarlar ara t(e)ngr-i t(e)ngrisi burkan-ta yigrek yok erür* "Fayda sağlayanlar arasında anneden daha iyi (kimse) bulunmaz/yoktur. Mükemmel rahipler arasında Yüce Burhan'dan üstünü yoktur." (58v6-10) cümlelerinde edim ile ilgili olduğu düşünülen bir kullanım içerisinde yer alması metnin önemli dil özelliklerinden biri olmasının yanı sıra mütercimin çeviri faaliyetindeki becerisini göstermekle birlikte Türkçenin yeni yapı oluşturmadaki yeterliliğini gözler önüne sermektedir.

Eski Uygurcada ve Karahanlı Türkçesinde kullanılan ve tarihî Türk yazı dillerinde görülmeyen {-GAlIr}/{-KAlIr}, {-GAlIr} üçün/{-KAlIr} üçün yapısının MaitrSengim'de tanıklanıyor olması metnin önemli bir diğer özelliğidir.

Sonuç olarak dil özellikleri açısından klasik ve sonraki dönem metinlerinden ayrılan MaitrSengim, yine bu özellikleri sebebiyle kendisine yakın bir tarihte yazılmış olan erken tarihli Uygur metinlerinden de ayrılmaktadır. Söz varlığı açısından önceki dönem eserlerinde olan benzer kullanım şekillerini gördüğümüz metinde bu durum fonoloji ve morfolojide de devam ettirilmiş; aynı zamanda, yazıldığı düşünülen dönem için yeni sayılabilecek yapılar metne dahil edilmiştir. Bu dil özellikleri sebebiyle klasik öncesi ve klasik dönem metinleri arasında yer alan ve bir *geçiş devri eseri* olarak ele alabileceğimiz MaitrSengim, Eski Uygurcanın genel dil özelliklerini büyük ölçüde yansıtmaktayken fonolojik ve morfolojik olarak ayırt edici bazı özelliklere sahiptir ve Türk Runik harfli metinler ile Maniheist ve Budist Uygur metinlerinden özellikler taşımaktadır; bu sebeple metin, erken tarihli Budist Uygur metinleri içerisinde ayrı bir yerde durmaktadır.

KAYNAKÇA

Ağca, Ferruh (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ağca, Ferruh (2007). "Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerde *FİİL + mAk + İyEk bol-* Yapısı Üzerine", *Türkbilig*, S. 14, s. 3-21.

Ağca, Ferruh (2010a). "Eski T ürkçe -gA(y)sUg Eki ve Ekin Tarihî Türk Dillerindeki Biçimleri Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, s. 231-250.

Ağca, Ferruh (2010b). *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*, TKAE Yayınları, Ankara.

Ağca, Ferruh (2012). "Eski Türkçe Metinlerde /ŋ/~/g/ Değişkenliği Üzerine", *Türkbilig*, S. 23, s. 69-82.

Ağca, Ferruh (2015). "Eski Türkçede Varlık ve Yokluk İşaretleyicilerinin (ba:r, yo:k) Gramerleşme Süreçleri", *Dil Araştırmaları*, S. 16, s. 83-101.

Ağca, Ferruh (2016a). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı (Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*, TKAE Yayınları, Ankara.

Ağca, Ferruh (2016b). "Tarihsel Türk Dili Alanlarında Morfosentaktik Beklenti Kipliği: *bolgay kim … fiil + -(g)Ay + (ŞhsEkl)*", *Türkbilig*, S. 31, s. 79-95.

Arat, R. Rahmeti (1942). "Uygurlarda Istılahlara Dair", *Türkiyat Mecmuası*, C. VI-VIII/1, s. 56-81.

Arat, R. Rahmeti (1959). *Kutadgu Bilig II Tercüme*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Aslan Demir, Sema (2007). *Türkiye Türkçesinde İsteme Anlam Birimi: Dilbilgisel ve Toplum Dilbilimsel Bir İnceleme*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ata, Aysu (2002), *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*, Simurg Yayınları, İstanbul.

Ayazlı, Özlem (2009). "Söz Varlığı Açısından Anadolu Ağızları ve Sibir Grubu Türk Dilleri", Workshop on Turkish Dialects II Orient-Institut Istanbul, 18-19 November 2005, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 19, 2009: 33-46 (Çevrimiçi: http://www.turkdilleri.org/turkdilleri/sayilar/tda19/OCivelek-Anadolu.pdf)

Ayazlı, Özlem; Ölmez, Mehmet (2011). "Eski Uygurca Metinlerin Transkripsiyonunda Kullanılan Yöntemler ve İşaretler", *Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler*, İstanbul, s. 41-83.

Ayazlı, Özlem (2016). "Sarı Uygurca Üzerine Etimolojik Denemeler", *International Journal of Languages Education and Teaching*, S. 4, s. 290-313.

Aydemir, Hakan (2014). "Eski Uygurcada Yeterlik Kipi -gAlI bol- mu yoksa -gAlI bul- mu?", *Dil Araştırmaları*, S. 14, s. 55-61.

Aydın, Erhan (2015). *Orhon Yazıtları (Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Kömen Yayınları, Konya.

Barnes, Jonathan (2007), *Phonetics and Phonology in Russian Unstressed Vowel Reduction: A Study in Hyperarticulation* (PDF), Boston, MA.

Barutçu Özönder, Sema (1996). "Eski Türkçede Buddha'nın Dört Asil Gerçeği", Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül 1992–1 Ekim 1992), *Türk Dil Kurumu Yayınları: 632*, Ankara, s. 373- 423.

Barutçu Özönder, Sema (2002). Eski Türklerde Dil ve Edebiyat, *Türkler Ansiklopedisi*, C III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 481-501.

Baykuzu, Tilla Deniz (2007). "V. Yüzyılda Hunlar ve Budizm", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, s. 193- 214.

Baykuzu, Tilla Deniz (2008). "Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar", *Bilig*, S. 44, s. 195-210.

Brill's Encyclopedia of Buddhism (2019). Ed. Jonathan A. Silk, Volume II: Buddhist Literatures, Brill, Leiden-Boston.

Civelek, Özlem (2005). *Dindışı Eski Uygurca Metinlerin Karşılaştırmalı Sözvarlığı*, Basılmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Clark, Larry (1975). *Introduction to the Uyghur Cıvıl Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)*, Phd. Indiana University.

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press.

Clauson, S. G.; Tryjarski, Edward (2017). "İhe Hüşötü Yazıtı (Küli Çor)-II, çev. Mehmet Tütüncü", *Düşünce ve Tarih-Aylık Tarih Dergisi*, Haziran.

Coomaraswamy, Ananda Kentish (2000). *Hinduizm ve Budizm*, çev. İsmail Taşpınar, Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Conze, Edward (2005). *Kısa Budizm Tarihi*, çev. Ömer Cemal Güngören, Yol Yayınları, İstanbul.

Crosswhite, K. M. (2004). "Vowel reduction", In B. Hayes, R. Kirchner, and D. Steriade (Ed.), *Phonetically-based phonology*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 191-231.

Crystal, David (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Blackwell Publishing.

Çağatay, Saadet (1954). "Türkçede ŋ~ġ sesine dair", *TDAY-B* 1988, Ankara, s. 15-30.

Demirci, Kerim (2007). "Türkçedeki Hal Eki Nöbetleşmeleri Üzerine", *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*, s. 126-139.

Demirel, Şengül (2013). *Hint İnanç Sisteminde Tanrı Kavramı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara.

Doerfer, Gerhard (1976). "Proto-Turkic: Reconstruction Problems", *TDAY-Belleten 1975-1976*, Ankara, s. 1-59.

Doerfer, Gerhard (1982). "Zum Vokalismus Nichterster Silben im Alttürkischen (Fortsetzung und Schluß)" (II), *WZKM*, 74, s. 103-128.

Doerfer, Gerhard (1993). *Versuch einer linguistischen Datierung alterer osttürkischer Texte*, Turkologica 14, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

EB (2004). Encylopedia of Buddhism, (Ed. Robert E. Buswell) Cilt 1 (A-L). Macmillan Reference, USA.

Eckmann, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Eliade, Mircae (2007). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, *Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına*, çev. Ali Berktay, Cilt I, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Eliade, Mircae (2017). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, *Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna*, çev. Ali Berktay, Cilt II, Alfa Yayınevi, İstanbul.

Encylopaedia Britannica. Maitreya, https://www.britannica.com/topic/Maitreya-Buddhism (Erişim Tarihi: 16.03. 2020).

Eraslan, Kemal (1970). “Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dair”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.18, 113–124.

Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet B. (Ed.) (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet B. (2014). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet. B, Akkoyunlu, Ziyat (2015). *Dîvânu Lugati't- Türk (Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin)*, TDK Yayınları, Ankara.

Erdal, Marcel (1979a). “Die Morphemfuge im Alttürkischen”, *WZKM*, 71, s. 83-114.

Erdal, Marcel (1979b). “The Chronological Classification of Old Turkish Texts”, *CAJ 23*, s. 151-175.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, c. I-II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Erdal, Marcel (1996). “Zum Alttürkischen Vokalsystem”, *Turfan, Khotan und Dunhuang. Vorträge der Tagung “Annemarie v. Gabain und die Turfanforschung”, veranstaltet von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin (9-12, 12. 1994)*, Berlin, s. 67-82.

Erdal, Marcel (2002). “On The Frontness Opposition in Loanwords in Old Uygur”, *Papers in Honour of Professor Masahiro Shogaito on his 60th Birthday*. The Society of Central Eurasian Studies. *Studies on the Inner Asian Languages* 17, s. 3-23.

Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston.

Erdal, Marcel (2011). “Yazıtlar Türkçesinde Dörtlü Ses Uyumu”, *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010), 3-5 Aralık 2010, Bildiriler*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, s. 147-153.

Erdal, Marcel (2011). "Ongin Yazıtı", *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. 1, s. 363-372.

Esin, Emel (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür ve Târîhi ve İslâma Giriş*, Türk Kültürü El Kitabı, II, Ayrı Basım, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.

Esin, Emel (1983). "„Tengrilik" (Türklerde Gök Tapınağına Dair)", *Sanat Tarihi Yıllığı*, XII, Ayrı Basım, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul, s. 35-60.

Gabain, Annemarie von (1961). *Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule II.* In Faksimile herausgegeben von Annemarie V. GABAIN mit einem Geleitwort [in Beiheft II] von Richard Hartmann. Berlin: Akademie Verlag.

Geng, Shimin (2002). "Budist Uygur Edebiyatı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 786-800.

Gökçe, Faruk (2007). "Eski Türkçede {-GAlIr / -KAlIr} Eki Üzerine", *Türkbilig*, S. 14, s. 97-115.

Gül, Ali (2014). "Damak N'sinin Yazımına İlişkin İlgi Çekici Bir Örnek: British Library OR 9515'te Kayıtlı Satırarası Kur'an Tercümesi", *TÜBAR-XXXV*, Bahar, s. 165-183.

Gül, Hayriye (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Ağızlar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Hanh, Thich Nhat (2002). *Buda'nın Öğretisi-Acıyı Huzur, Neşe ve Özgürlüğe Dönüştürme Yolu*, çev. Nur Yener, Okyanus Yayınevi, İstanbul.

Harvey, Peter (2013). *An Introduction to Buddhism, Teachings, History, and Practices*, Cambridge University Press, Cambridge.

İzgi, Özkan (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Johanson, Lars (1991). "On Syllabic Frontness Oppositions in Turkic", *Varia Eurasiatica, Festschrift für Professor András Róna-Tas*, Szeged, s. 77-94.

Johanson, Lars (2018). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, çev. Nurettin Demir, TDK Yayınları, Ankara.

Karaağaç, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü,* TDK Yayınları, Ankara.

Karadağ, Elife (2015). *Klasik Öncesi Uygur Metinlerinden Maitrisimit'in Paleografik Özellikleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul.

Karahan, Akartürk (2015). "Dīvānü Luġāti't-Türk'e Göre Oğuzca", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Araştırmaları Yayınları, Ankara, s. 41-61.

Kartallıoğlu, Yavuz (2010). *Çağdaş Moğolcanın Grameri-Ses ve Şekil Bilgisi*, TKAE Yayınları, Ankara.

Kasai, Yukiyo (2008a). "Der Ursprung Des Alttürkischen Maitreya-Kults", *Die Erforschung des Tocharischen und die alttürkische Maitrisimit*, Symposium anlässlich des 100. Jahrestages der Entzifferung des Tocharischen Berlin, 3. und 4. April 2008, Silk Road Studies XVII, Brepols, s. 67-104.

Kasai, Yukiyo (2008b), Die uigurischen budistischen Kolophone, BT 26, Brepols, Turnhout.

Kaya, Ceval (1989). *Altun Yaruk (Suvarnapabhasttama-sutra), Giriş-Metin-Dizin*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kırmızıgül, Buket Nur (2018). *Eski Uygurcada Eklerin Ünlü Düzeni (8-10. Yüzyıllar),* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Kingston, J. (2007). "The phonetics-phonology interface" In P. de Lacy (Ed.), *The Cambridge Handbook of Phonology*, Cambridge UniversityPress, Cambridge, s. 401-434.

Klimkeit, H. (2009), "Türk Orta Asyasında Budizm", çev. M. Turgut Berbercan, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 26, s. 93-108.

Kormuşin, İgor V. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları-Metinler ve İncelemeler*, çev. Rysbek Alimov, TDK Yayınları, Ankara.

KTLG [I] (2006). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I, -Fiil- Basit Çekim, TDK Yayınları, Ankara.

Kuanışbayev, Ercan (2006). *Kitâb Fi'l-Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul.

Kudara, Kogi (2009). "Eski Uygurların Budist Kültürü", çev. Murat Elmalı, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 20, s. 247-262.

Kutlutürk, Cemil (2009). *Upanishadların Hint Kutsal Metinleri Arasındaki Yeri ve Önemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara.

Laut, Jens Peter (1986). *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Le Coq, Albert von (1919). "Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde" *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich-Wilhelms-*

Universität zu Berlin. Westasiatische Studien 11. Berlin: 93-109+6 Abb. [Reprint in: SEDTF 3, 519-537].

Lindblom B. (1963). "A Spectrographic Study of Vowel Reduction", *Journal of the Acoustical Society of America*, 37, s. 1773-1781.

Macdonell, Arthur A. (1893). *Sanskrit-English Dictionary. Being a Practical Handbook with Transliteration, Accentuation, And Etymological Analysis Throughout*, London.

Macdonell, Arthur A. (1990). *A History of Sanskrit Literatüre*, Motilal Banarsidass, Delhi.

Miller, Patricia. (1972). "Vowel Neutralization and Vowel Reduction", *CLS,* 8, s. 482-489.

Monier-Williams, Sir M. (1986). *Sanskrit-English Dictionary, Etymologically and Philogically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages*, Motilal Banarsidass, Delhi.

Moriyasu, Takao (2000). "The West Uighur Kingdom and Tun-huang around the 10th-11th Centuries", (Lecture at the BBAW on the 10 May 1999), *In: Berichte und Abhandlungen/Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften (vormals Preußische Akademie der Wissenschaften)*; s. 337-368.

Oda, Juten (2002). Hangisi Karahanlıların Kökeni; Uygurlar mı Yoksa Karluklar mı? *Türkler*. (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), *Yeni Türkiye Yayınları*, Cilt II, 255-259.

Online Etymology Dictionary. Bird, https://www.etymonline.com/search?q=bird (Erişim Tarihi: 20. 05. 2019).

Orkun, H. Namık (2011). *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara.

Ölmez, Mehmet (1997). "Kurzer Überblick über die Buddhistische Übersetzungsliteratur in Alttürkisch (Eski Türkçe Budist Çeviri Edebiyatına Kısa Bir Bakış)", *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış: Nevin Önberk Armağanı*, yay. Mehmet Ölmez, Ankara, s. 225-256.

Ölmez, Mehmet (2010). "Eski Türk Yazıtlarının Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?", *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri*, (Ed. Cengiz Alyılmaz vd.) Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyonkarahisar, s. 211-220.

Öner, Mustafa (1996). "-matı / -meti Gerundiyumu Hakkında", *3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, *TDK Yayınları* 678, Ankara, s. 833-840.

Özkan, Abdurrahman (1994). *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî (İmla-Gramer-Tenkitli Metin, İndeks)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Konya.

Polat, Ülkü (2017). "Eski Uygur Türkçesinde İsim Cümleleri", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, s. 198-262.

Polat, Ülkü (2018). *Eski Uygur Türkçesinde Cümle*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Porció, Tibor (2015). "The Turkic Peoples of Central Asia and Buddhism", *Mongolica Pragensia'15 Ethnolinguistics, Sociolinguistics, Religion and Culture Publication of Charles University in Prague Faculty of Arts*, Institute of South and Central Asia Seminar of Mongolian and Tibetan Studies Prague 2015 Volume 8, No. 2, Special Issue On the Occasion of the 65th Anniversary of Diplomatic Relations between Czechoslovakia and Mongolia, s. 15-42.

Pritsak, Omeljan (1963). "Das Alttürkische", *Handbuch der Orientalische*, Leiden/Köln: 27-52.

Róna-Tas, András (2013). *Türkolojiye Giriş*, çev. İsa Sarı, Nobel Yayınları, Ankara.

Röhrborn, Klaus (1977). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 1, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.

Röhrborn, Klaus (1994). "Die alttürkische Maitrisimit-Textbuch für theatralische Darstellungen?". *Memoriae Munusculum. Gedenkband für Annemarie v. Gabain.* hrsg. von Klaus RÖHRBORN und Wolfgang VEENKER. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag: 99-103.

Russell-Smith, Lilla (2005). *Uygur Patronage in Dunhuang, Regional Art Centres On the Northern Silk Road In The Tenth And Eleventh Centuries*, Brill, Leiden- Boston.

Sanskrit Dictionary. Grhastha, http://sanskritdictionary.org/grhastha (Erişim Tarihi: 10. 04. 2019).

Semet, Ablet (2013). "Geschichte Geschichte des uigurischen Maitreya-Glaubens", *Silk Road Studies XVII, Die Erforschung des Tocharischen und die alttürkische Maitrisimit*, Symposium anlässlich des 100. Jahrestages der Entzifferung des Tocharischen Berlin 3. und 4. April 2008, Herausgegeben von Y. Kasai, A. Yakup, D. Durkin-Meisterernst, Brepols Publishers, Turnhout, Belgium: 349-370.

Sertkaya, Osman Fikri (1986). "Maitrisimit Nom Bitig (I)". *TDAY-Belleten* 1982-1983, s. 253-271.

Shahgoli, Nasser Khaze vd. (2019). "Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 19, S. 2, s. 147-379.

Shizuka, Sasaki (1997). "A Study on the Orgin of Mahāyāna Buddhism", *The Eastern Buddhist*, NEW SERIES, Vol. 30, No. 1, pp. 79-113, (Çevrimiçi) https://www.jstor.org/stable/44362214

Shizuka, Sasaki (1999). "The Mahāparinirāṇa Sūtra and the Origins of Mahāyāna Buddhism", *Japanese Journal of Religious Studies*, Vol. 26, pp. 189-197.

Şirin, Hatice (2008). "Şine Usu Yazıtı'nda Kayıtlı "t(a)t(a)r(ı)g (a)y(ı)td(ı)m" Cümlesi Üzerine", *The International Association of Central Asian Studies,* Korea University of International Studies, Volume 12, s. 183-196.

Şirin, Hatice (2015). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

Şirin, Hatice (2015). *Kül Tigin Yazıtı Notlar*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

Şirin, Hatice (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara.

Taşağıl, Ahmet (2015). "Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışı Hakkında", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Araştırmaları Yayınları, Ankara, s. 21-31.

Tekin, Şinasi (1980). *Maitrisimit Nom Bitig, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteraiton, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und lückläufiger Index*, Berliner Turfan Texte IX, Berlin.

Tekin, Şinasi (2008). "Eski Türklerde Tercüme Faaliyetleri", *Journal of Turkish Studies, Şinasi Tekin Hatıra Sayısı IV*, Cilt 32/2, s. 99-111.

Tekin, Talat (1988). *Orhon Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Tekin, Talat (2016), *Orhon Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

Thomsen, Vilhelm (1993). *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü (İlk Bildiri-Çözülmüş Orhon Yazıtları)*, TDK Yayınları, Ankara.

Tokyürek, Hacer (2011), *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm Terimleri*, Basılmamış Doktora Tezi, T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Toparlı, Recep vd. (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.

Tremblay, Xavier (2007). "The Spread of Buddhism in Serindia-Buddhism among Iranians, Tocharians and Turks before the 13th century", *The Spread of Buddhism*, Ed. Ann Heirman and Stephan Peter Bumbacher, Brill, Leiden-Boston, s. 75-130.

Wilkens, Jens (2016). "Buddhism in the West Uyghur Kingdom and Beyond", *Transfer of Buddhism Across Central Asian Networks (7th to 13th Centuries)*, Ed. Carmen Meinert, Brill, Leiden-Boston, s. 191-249.

Wilkens, Jens (2018). "„Yeni Gün" ve Maitrisimit Orta Asya Dinler Tarihinin Sorunları", çev. Sultan Tulu, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, Cilt: 2, S. 1, Bahar, s. 52-70.

Yıldız, Hüseyin (2012). "Sanskritçe ratna, Anadolu'da Eratna mı Oldu?-Eratna Kelimesinin Etimolojisi Üzerine Notlar-", *Dil Araştırmaları*, S. 11, s. 37-56.

Yıldız, Hüseyin (2018). "Eski Uygurca Metinlerde 'Türk' ve Türevleri", *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Cilt 2, S. 1546-1570.

Yu, Chen (2000). *Dunhuang Efsaneleri-İpek Yolunda Anlatılan Efsaneler*, çev. Nur Yener, Okyanus Yayıncılık, İstanbul.

Zeren, Münevver Ebru (2015). *Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul.

Zieme, Peter (2010). "Gab es Entnasalisierung im Alttürkischen", TDA, 49, *Trans-Turkic Studies Fetschrift in Honour of Marcel Erdal*, s. 25-34.

Zieme, Peter (2015). “Fragments of the Old Uighur Maitrisimit nom bitig in St. Petersburg, Helsinki and Berlin”, *IOM RAS*, *Written Monuments of the Orient*, 2015 (1), 14-31.

Zieme, Peter (2015). “Local Literatures: Uighur”, *Brill’s Encylopedia of Buddhism* (Ed. Jonathan A. Silk), Volume I: Liretature and Languages, Brill, Leiden-Bostan, s. 871-882.